

ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

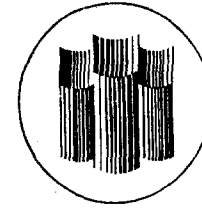
Огюст Конт
 Герберт Спенсер
 Алексій де Токвіль
 Карл Маркс
 Еміль Дюркгейм
 Вільфредо Парето
 Георг Зіммель
 Макс Вебер
 Флоріан Знанецький
 Михайло Драгоманов
 Михайло Грушевський
 Богдан Кістяковський
 Вячеслав Липинський
 Джордж Мід
 Толкотт Парсонс
 Ральф Дарендорф
 Л'юїс Козер
 Едвард Уілсон
 П'єр Ван ден Берге
 Беррес Фредерік Скінер
 Джордж Хоманс
 Пітер Блау
 Джеффри Александер
 Джонатан Тьорнер
 Мішель Фуко
 П'єр Бурд'є

ІСТОРІЇ

ТЕОРЕТИЧНОЇ
СОЦІОЛОГІЇ

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

ТРАНСФОРМАЦІЯ
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ

А.О.РУЧКА
В.В.ТАНЧЕР

301
P92

МІЖНАРОДНИЙ ФОНД "ВІДРОДЖЕННЯ"

ТРАНСФОРМАЦІЯ
ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ

А. О. РУЧКА, В. В. ТАНЧЕР

КУРС ІСТОРІЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Рекомендовано
Міністерством освіти
України

5188

Інститут соціології
Національна Академія
наук України, м. Київ
НАУКОВА ДУМКА
1995

У навчальному посібникові викладається генезис основних соціологічних концепцій та теорій. Розглядаються головні ідеї фундаторів соціологічної науки, характеризується значення цих ідей та їхній вплив на подальший розвиток соціології. Значна увага приділяється висвітленню витоків вітчизняної соціологічної думки, а також проблемам сучасної теоретичної соціології.

Для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів.

Редакція філософської,
правової та економічної літератури

Р 020200000-071
221-95

ISBN 5-12-004813-7

Цей навчальний посібник визнано одним з кращих серед поданих на конкурс, організований Міністерством Освіти України та Міжнародним Фондом «Відродження» в рамках Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Головне завдання Програми полягає в сприянні гуманізації освіти через створення умов для розробки та впровадження нової генерації підручників і навчальних посібників, зорієнтованих на цінності вітчизняної та світової культури, притаманні сучасним суспільствам демократичного типу.

Міжнародний Фонд «Відродження», який репрезентує всесвітню мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем та громадським діячем Джорджем Соросом, буде щиро вдячний за відгуки, пропозиції та зауваження щодо цього видання під час його експериментальної перевірки в навчальних аудиторіях.

© А. О. Ручка, В. В. Танчер, 1995

Знання історії наукової дисципліни, зокрема соціології, конче потрібне для людини, яка вирішила присвятити себе цьому фахові. Це початковий пункт теоретичної підготовки. І навіть якщо таке знання не стане прямим стимулом для суто теоретичних студій, все-таки воно відкриє дивовижний світ розгортання думки у цій сфері.

Якщо дослідник мало знайомий з історією формування дисципліни як такої, то він мимохідь відкриватиме вже давно відомі істини, буде знову «визнавати велосипед» і не помічатиме актуальних проблем. Звичайно, це стосується й тих, хто присвятить себе соціології. Кожна нова генерація соціологів мусить знати досягнення попередників ще й для того, щоб дати відповідь на «одвічні» питання, але на ґрунті нових обставин і нового досвіду. Однією з умов успішного вирішення таких питань є доскональне ознайомлення з тим, як вони ставились у минулому та які пропонувались шляхи їх вирішення і як вони все-таки вирішувалися.

Під цим кутом зору теоретичне надбання соціологічної науки не є для нас якимось дивацьким архівом застарілих знань, а навпаки, виступає скарбницею, що так чи інакше збагачує сучасну соціологічну аналітичну думку. Нас цікавить передусім те, що не втратило своєї актуальності й може бути представлено у вигляді систематизованої сукупності наукових тверджень, незалежно від їхніх первісних контекстів. Але часом інтерес можуть викликати саме ці контексти, як це бувало й буває в інших наукових дисциплінах.

У теоретичній соціології є чимало ідей та концепцій, які безвідносно до їхньої генеалогії набули статусу надісторичних у тому сенсі, що вони за своїм змістом і значущістю відповідають сучасним науковим критеріям. Такою є соціологічна класика. Далі ми конкретно зупинимось на основних здобутках минулого, а зараз лише скажемо, що роль ідей і концептуальних підходів, «напрацьованих» соціологічною класикою й придатних для осмислення сьогоденних наших соціологічних проблем, важко переоцінити. Адже

соціологія завжди була щільно пов'язана з намаганням вдосконалити соціум і, отже, розв'язати проблеми, які ставить життя.

Засвоєння історико-соціологічних знань має багато складностей. Це пов'язано, зокрема, з питанням вихідного рубежу соціології як науки. Загалом будь-яка наукова дисципліна не народжується повністю сформованою. Вона поступово виникає, наче з туману, з історичних явищ і подій. Складається враження, що витoki соціології також сягають далеко у майже неосяжну давнину. Тоді людське знання ще не розподілялося на окремі спеціалізовані галузі, які сьогодні для нас є звичними. У стародавніх текстах у синкретичній формі приховані знання, що їх пізніше стали зараховувати до релігії, філософії, поезії, природознавства чи соціальних наук в міру виділення останніх. Цей процес властивий і соціології. Тому трактати стародавніх мислителів за своїм змістом є для нас не тільки політичними, філософськими тощо, а й соціологічними. Поступово крихти спеціальних знань нагромаджувалися. Прийшов і такий час, коли постала потреба створити окрему дисципліну, покликану системно вивчати проблеми суспільного життя та його закони. Огюст Конт став першим мислителем, який запропонував проект такої галузі знань. Йшлося про спеціалізовану «науку про суспільство», якій він дав назву «соціологія». Вперше було висунуто систематизовані уявлення про засади, предмет та методи цієї нової науки. Від тих пір почалася «офіційно зафіксована» історія соціології.

Тепер, наприкінці ХХ ст., уявлення про фундаментальні принципи соціології дещо інші. За той час, що минув після О. Конта, виникали та зникали ті чи інші соціологічні школи, напрями, течії, змінювалися стандарти науковості, уточнювалися образи соціальної дійсності, уявлення про природу та характер їхніх змін. І увесь цей час між соціологами різних теоретико-методологічних орієнтацій не вщухали суперечки щодо змісту та завдань соціології як науки. Нині вона є поліпарадигматичною дисципліною, якій притаманний плюралізм теоретичних підходів до соціальної дійсності, а не панування одного з них.

Зрозуміло, що на цьому розвиток соціології як наукової дисципліни не закінчився, він еволюціонує далі, причому історичні надбання соціології також беруть участь — так чи інакше — у перебігу цього процесу. Нашу увагу буде зосереджено не на передісторії, а саме на, так би мовити, академічній історії соціології, на викладі теоретичних систем видатних соціологів, починаючи від О. Конта й до нашого часу.

Автори даної книги виходили з прийнятого у науковому співтоваристві розмежування теоретичного й емпіричного знання, теоретичної та емпіричної соціології, історії теоретичної й емпіричної соціології.

Передусім увагу буде зосереджено на теоретико-соціологічній проблематиці: як вона виникла, репрезентувалась та розв'язувалася у межах тих

чи інших течій, шкіль і напрямів соціологічної думки. Водночас не варто забувати, що будь-яка емпірична проблема, пов'язана із з'ясуванням практичних питань, завжди набувала вигляду теоретичної проблеми, невіддільної від осмислення ситуації, що складалась.

Оскільки соціологічна наука формувалась у річищі певних традицій, а у витоках кожної з них стояли видатні, оригінальні мислителі, то цілком логічно репрезентувати історію теоретичної соціології як персоніфіковану низку провідних ідей і підходів. Отже, саме так простежимо розвиток соціологічної думки від Нових часів до наших днів.

Розділ перший

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ЯК ОКРЕМОЇ НАУКИ (перша половина XIX ст.)

ОГЮСТ КОНТ І ПРОЕКТ НОВОЇ НАУКИ — СОЦІОЛОГІЇ

Виникнення соціологічної науки. Наукове оформлення соціологічної науки було підготовлене досягненнями всіх наук XVI — XVIII ст., докорінними змінами суспільної свідомості початку XIX ст. Хоча соціологічна думка така ж давня, як і людське існування, однак її наукове оформлення розпочалося лише після осягнення людським розумом підвалин фізичного світу та місця людини у цьому світі.

Корені соціологічної науки сягають часів античності — ідей Платона і Арістотеля, Геродота й Ібн Халдуна та ін., а далі тієї «протосоціології», яка викристалізовувалась у соціально-філософських роздумах Т. Мора і Н. Макіавеллі, Б. Спінози і Г. Гроція, Т. Гоббса і Дж. Локка, Д. Віко і Й. Гердера, А. Сміта і Ш. Монтеск'є та багатьох інших мислителів минулого. Проте у вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині XIX ст.

Виокремлення соціології в окрему науку — це наслідок не лише поступу науки, а й бурхливих перетворень періоду визрівання громадянського суспільства, драматичних змін в соціальній організації життя, без яких соціологія була б незатребувана чи й взагалі неможлива. Соціологія народжувалась під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, що отримала найменування революцій: політичної, економічної, інтелектуальної. Радикальна природа цих змін — новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм — стали могутніми чинниками, під впливом котрих склалась соціологія.

Особливо ці радикальні зміни проявилися у післяреволюційній Франції. Вочевидь не випадково, що саме у працях француза — О. Конта — виразно визначилися риси «науки про суспільство», яку сам дослідник називав спочатку «соціальною фізикою».

Біографічні відомості про О. Конта. Огюст Конт (1798 — 1857 рр.) народився у родині дрібного урядовця. Від дитинства хворобливий, він, однак, був серед кращих учнів ліцею, а згодом витримав іспити до престижної паризької Політехнічної школи із спеціальності «математика». Змолоду, О. Конт пройнявся революційними ідеями, республіканськими настроями, поширення яких у студентському середовищі стало причиною закриття Політехнічної школи. Огюст Конт мусив вдатися до репетиторства, посадав тимчасові посади, не маючи ніколи постійного заробітку.

1818 р. О. Конт познайомився з К. А. Сен-Симоном, став його секретарем та співавтором. Ця співпраця, попри усі складності їхніх подальших взаємин, справила значний вплив на молодого вченого. Ідеї Сен-Симона спрямували наукові пошуки Конта. У виданнях Сен-Симона були опубліковані його перші праці. Головні принципи контівської соціології було викладено у шеститомному «Курсі позитивної філософії», який побачив світ у 1830 — 1842 рр. У цій праці були запропоновані підвалини нової науки про суспільство. Наступні його трактати про основи політики й релігії майбутнього виходять за межі власне соціологічного аналізу й не містять оригінальних думок.

О. Конт став відомим у паризькому культурному середовищі насамперед як лектор власного курсу з «філософії життя». З 50-х років він дедалі більше поринає у моралізаторство, проповіді ексцентричні ідеї, зокрема «розумової гігієни», і врешті втрачає авторитет в інтелектуальних колах. О. Конт не зробив наукової кар'єри, не був щасливий в особистому житті, страждав від психічних розладів і постійних матеріальних скрут. Тільки віра у значення своєї праці по створенню системи позитивного знання, переконаність у своїй пророчій місії підтримували засновника соціології. Помер він самотнім й покинутим.

Позитивне мислення, класифікація наук і предмет соціології. Аналітичні міркування О. Конта стосуються того періоду історії, котрий переживало європейське суспільство на початку XIX ст. На зміну суспільству, яке теоретик визначав як теологічне й військове, приходило інше суспільство, що характеризувалося як наукове та індустріальне. У суспільстві, яке зароджувалося, на думку О. Конта, вчені заміняють теологів і створюють нову інтелектуальну й моральну основу громадського порядку. Адже, на його переконання, спосіб мислення, пануючі ідеї слугують фундаментом соціального ладу. Придивляючись до суспільства, у якому він жив, О. Конт дійшов висновку, що головна умова прискорення перемоги нового ладу — це інтелектуальна реформа. Соціологія має стати засобом розуміння неминучого ходу історії і, пояснюючи його, буде сприяти побудові певної соціальної організації. Взагалі історія людства мислилася ним як історія духовного прогресу у вигляді становлення позитивного світорозуміння, навчання позитивному мисленню, якого досяг індустріальний світ Західної Європи.

Оволодіння позитивним мисленням у соціальному знанні повинно втілитися у новій науці — соціології. Остання стане засобом подолання кризи соціального світу, запропонує систему ідей щодо перебудови суспільства. Така наука, що синтезує усі попередні досягнення, за проектом О. Конта, спиратиметься на загальні закони розвитку людства, розкриє всеохоплюючий детермінізм, який може бути використаний людьми для вдосконалення суспільної організації. Тобто, розуміючи і пояснюючи з допомогою позитивного мислення, за його словами, «коливну фатальність», соціологія сприятиме суспільному прогресові.

Під час обґрунтування нової науки О. Конт прагнув точно визначити її місце у людському пізнанні, її основні закони та дати їм ґрунтовне наукове пояснення. Для цього французький теоретик зробив спробу класифікувати науки. Усі науки, на його думку, створюють безперервну шеренгу, у якій прогресивно зменшуваній загальності й абстрактності відповідає прогресивно зростаюча складність і конкретність. Починаючи від найабстрактніших і загальних й поступово переходячи до конкретних, менш строгих дисциплін, контівська ієрархія наук є такою: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія, де кожна наступна наука менш абстрактна й досліджує більш складні явища.

Із запропонованої ієрархії випливає, що розвиток конкретних наук неможливий без попереднього вивчення положень, встановлених більш абстрактними науками. Оскільки соціологія — найбільш складна й конкретна, то вона не може звернутися до явищ, які її цікавлять, не засвоївши істин, що відкриті всіма іншими науками. Інакше кажучи, вона з'являється в арсеналі людського пізнання тоді, коли інші його сфери уже досить розвинуті. Соціологія, на думку О. Конта, може й повинна будуватися за зразками передових наукових дисциплін, на ґрунті встановлених законів, які розуміються як обов'язкові зв'язки між явищами, що повторюються.

Створення всеохоплюючої системи наук було потрібне фундаторові соціології для викладу «позитивної філософії», тобто того, що є наукою у науках (закони, методи, предмет вивчення...), та відокремлення її від метафізики й релігії. Соціологія завершувала прихід позитивної стадії розвитку людського пізнання, перемогу над схоластикою й містицизмом минулого.

Підкреслення необхідності дослідження «соціальних фактів» у взаємозв'язку з іншими, розгляд їх у широких цілостях, співвіднесеність явищ із структурою й якість усього суспільного організму стали важливою методологічною установкою соціологічного аналізу. О. Конт вважав, що соціологи мають вивчати «соціальні органи», як біологи живі «організми», наголошуючи на «органічній цілісності» та саморегуляції суспільства, частини якого взаємозалежні. Такий підхід у соціальному аналізі дістав назву функціоналізму.

Організмичні аналогії зумовлювались бажанням засновників соціології спертися на авторитет біології, успіхи якої у XIX ст. були загальноновизнаними, а також їх евристичністю у тих випадках, коли вдавалося знайти подібність між саморегуляцією організму і можливостями раціонального вдосконалення соціуму.

Порядок і прогрес, статика й динаміка. Соціальну реальність О. Конт розглядав з позиції прогресистського світосприймання епохи Просвітництва. Він писав, що «ідеї Порядку і Прогресу в соціальній фізиці такі ж щільні й нероз'ємні, як і ідеї Організації та Життя в біології».

У соціальному аналізі О. Конт накреслив два напрями: 1) вивчення соціального порядку — соціальну статистику та 2) вивчення соціальних процесів і змін — соціальну динаміку. У площині першого досліджуються передумови існування й закони функціонування суспільної системи, а другого — закони розвитку й змін соціальних систем. Встановивши місце соціології у системі наук, французький теоретик поставив собі наступне завдання: розкрити закони соціального буття у його організованих формах та процесах розвитку.

Принципи встановлення і підтримання порядку, які О. Конт співвідносив з моделями організму в біології, були спрямовані проти індивідуалістичних трактувань соціальної сфери. Дослідження цих принципів, що визначають структуру суспільства й забезпечують його організацію, невіддільні у нього від раціонально обгрунтованої соціальної політики, покликаної втілювати успіхи соціологічного пізнання.

Специфічним предметом соціології, на думку О. Конта, є розвиток людського розуму під впливом суспільного життя. Людина — не метафізична абстракція, а продукт соціальної реальності, що розвивається за природними законами. Цією реальністю, на яку має бути спрямована дослідницька увага соціолога, є суспільство, взяте у цілісності й історичній конкретності. Соціальний організм, якому притаманне гармонійне функціонування його структурних елементів, ґрунтується на загальній злагоді індивідів, їхній духовно-психологічній та історичній спільності.

«Всезагальна злагода», яку вчений поклав у центр свого розуміння суспільства, є, за його аргументами, наслідком властивих людині природжених психологічних якостей, що спонукають до суспільного життя. Ці якості зводяться до двох нахилів людей: бути в товаристві собі подібних й робити разом з іншими іншим добро. При цьому необхідно долати егоїстичні прагнення, котрі спонукають індивідів відходити від громадського стану. У боротьбі двох інстинктів: соціального (альтруїстичного) та індивідуалістичного (егоїстичного) в історичному розвитку переміг перший, що втілилось у таких найбільш поширених формах усупільнення, як сім'я та трудова кооперація. Запропоновані О. Контом закони соціальної статистики — диференціація, централізація влади і розвиток спільної моралі — стали фундаментом його бачення соціального порядку.

Взаємозалежність реалізації індивідуальних запитів і здібностей зумовлює необхідність «всезагальної злагоди», що й стає базисом соціальної системи. Ця контівська ідея домінує у традиціях соціологічного позитивізму. О. Конт дотримувався позиції, що соціальна система не може бути редукованою до характеристик індивідів, які до неї входять, скоріше вона може бути пояснена з огляду на характеристики і зв'язки її частин.

Вивчення законів розвитку суспільства у системі французького теоретика передбачається в площині соціальної динаміки. Під таким кутом зору розглядаються «закони спадкоємності», або моделі змін соціальних систем у часі. Такі зміни, як вважав О. Конт, зумовлюються філософськими домінантами соціуму. Тобто вирішальним фактором вважається прогрес людського духу. Соціальний прогрес постає продуктом розумового розвитку, який проходить три стадії — теологічну, метафізичну і, насамкінець, позитивну. Цим стадіям відповідають певні форми господарювання, суспільного ладу, політики, мистецтва. Контівський «закон трьох стадій» був покликаний проілюструвати його тезу, що соціальний розвиток залежить від розумового розвитку людства.

Формування принципів соціологічного методу. О. Конт був одним із мислителів, хто приділяв велику увагу методологічним проблемам. У відповіді на питання: як віднаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя? він запропонував кілька дослідницьких принципів, сформульованих у чотирьох методах нової науки: *спостереження, експеримент, порівняння та історичний аналіз.*

Метод спостереження, за твердженням засновника соціології, є головним для цієї дисципліни. Опис «соціальних фактів» — наріжний постулат позитивізму, який розвивали усі послідовники цієї традиції. Саме спираючись на об'єктивні дані, соціологія позбавлятиметься позанаукових спекуляцій. Водночас О. Конт підкреслював, що добір емпіричного матеріалу має спрямовуватися теорією, інакше соціолог отримає нагромадження випадкових, ізольованих фактів, які самі по собі мало що скажуть: «Вочевидь, будь-які соціальні спостереження, статистичні чи динамічні ... мають передбачати ... постійне застосування фундаментальних теорій». У відсутності позитивної теорії О. Конт вбачав головну перешкоду становленню нової науки.

Експериментальний метод полягає в обстежуванні процесів змін під дією спеціально створених для цілей дослідження умов. Окремі соціальні явища, тим більше, все суспільство, не можуть бути об'єктом штучних експериментів, проте відхилення від звичного ходу подій, що виникають під впливом факторів, які доступні для вивчення, на думку О. Конта, «еквівалентні чистим дослідам» в інших науках.

Порівняльний метод полягає у зіставленні подібних, або відмінних, минулих чи можливих елементів різних суспільних форм для з'ясування фундаментальних рис соціального світу, порівняння життєдіяльності різних народів для виведення загальних законів їх існування. При цьому важливо користуватися цим методом у межах певної теорії розвитку людського суспільства.

Історичні методи ґрунтуються на порівнянні послідовних етапів людства, і, вважав О. Конт, найбільш специфічні для соціології.

Зіставлення сучасного стану з минулим, — цей своєрідний варіант порівняльного методу в широкому історичному контексті, — дає змогу виявляти закономірності соціальної динаміки, систему загальних законів суспільного розвитку.

Контівське обґрунтування методів соціологічного аналізу підводило до ідей про природно-історичний характер суспільних закономірностей, які було покладено в основу науки про суспільство. Конт розумів своєрідність предмету соціології порівняно з природознавством й тому шукав специфічних для соціологічного пізнання методів. І хоч не багато він досяг у цьому, його «позитивний підхід» відіграв важливу роль у становленні соціологічної науки.

Отже, значення О. Конта в історії соціології полягає в тому, що він став першим систематизатором соціальних закономірностей, поєднав ідеї та висновки з широкого кола протосоціології. Він зумів пов'язати первістки соціальних знань у певну цілісність — соціологію, розробив модель нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком для соціології кінця XIX ст., заклало основи для однієї з головних її традицій.

За словами славнозвісного його учня — Е. Дюркгейма, заслуга О. Конта полягає в тому, що в результаті аналізу тодішніх наук він констатував наявність закономірності у соціальних процесах, яка потребує окремої дисципліни для вивчення. І навіть якщо О. Конту не вдалося створити нову науку «за одним разом», то основна його ідея — позитивізм, об'єктивна характеристика соціального життя, за словами Е. Дюркгейма, «була безконечно плідною й пережила самого її автора».

О. Конт розумів краще за багатьох своїх прихильників і послідовників значення виявлення фундаментальних принципів соціальної організації, розкриття природи суспільного життя. Його наполегливий захист принципів науковості, обґрунтування необхідних рис нової дисципліни заклали фундамент тієї теоретичної конструкції, що ствердилась як соціологія.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Конт О.* Дух позитивной философии. — СПб.: «Вестник знания», 1910. — 76 с.
2. *Кон И. С.* Позитивизм в социологии. — Л., 1964.
3. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс — Политика», 1993. — 608 с.
4. *Turner J., Beeghly L.* Powers Ch. The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press. — 481 с.
5. *Coser L.* Masters of Sociological Thought. — New York: Harcourt Brace Yavanovich, 1977. — 611 с.

Герберт Спенсер (1820 — 1903 рр.): вчений і доля його вчення. Ім'я британського вченого заслуговує на згадку як фундатора серед основоположників соціології. Він справив величезний вплив на соціальні науки свого часу, визначив напрям розвитку соціологічної теорії, окреслив предметне поле дисципліни, основні методологічні принципи. Г. Спенсер народився у Середній Англії у багатодітній родині, він був старшим і єдиним з дев'яти дітей, що залишилися жити. Батько вчителював, вирізнявся індивідуалістичною вдачею, критикою офіційного кліру, сектанством, виявляв інтерес до наук і політики, що й передав своєму синові. Хвороблива дитина, Герберт навчався вдома з батьками, згодом з дядьком, у якого також почерпнув дециду філософського радикалізму й релігійного протестантизму. Майбутній учений одержав пристойні знання у галузі природничих наук, хоч і не здобув формальної освіти. Навчання в університеті мало приваблювало його і він пішов служити на залізницю, де завдяки математичним і фізичним знанням посів інженерну посаду.

Молодий Г. Спенсер багато співробітничав з популярними журналами «Нонконформіст», «Економіст», де відстоював вільні підприємницькі ідеї, захищав індивідуальне самовиявлення особи від обмежуючого контролю з боку держави тощо. Серії його статей згодом склалися у багатотомні праці. Діставши у спадщину від дядька певні кошти, він покинув редакторську працю і до кінця свого життя залишався незалежним дослідником, не пов'язаним з будь-якою установою.

В особистому житті Г. Спенсер також не пов'язав себе ні з ким, мешкав одиначком, скромно і економно. Багато хто мав його за чудакуватого самітника, загадкову особу. Філософ страждав на нервову розладу, депресії, боровся з ними з допомогою опіуму, що не сприяло працездатності мислителя; тим більш вражаючою є плідність дослідника — тисячі сторінок з'явилися з-під його пера.

Розмаїття інтересів і необмеженість традиціями академічної науки сприяли привабливості публікацій Г. Спенсера. Останні були надзвичайно популярні. Понад 100 тис. примірників його книг, які розійшлися на рубежі століть, — величезна цифра як на ті часи. 1854 р. Г. Спенсер видає «Принципи психології», а 1862 р. — «Початкові принципи» — першу книгу «Синтетичної філософії», де ставилося за мету поєднати всі науки на ґрунті спільних принципів. Згодом надійшли «Принципи біології» і лише 1873 р. — перша соціологічна праця «Вивчення соціології», а 1874 р. — перший том «Принципів соціології». Список видань цим не вичерпується, включаючи п'ятнадцятитомну «Описову соціологію» (написану разом з помічниками), де характеризувалися різні типи суспільств різних часів і місцевостей.

Незважаючи на всесвітню відомість на схилі життя, британський теоретик не посів належного місця у науковому світі. Свій шлях він завершив у розладі з духом XX ст., що наближалось. Будучи радикалом і прогресистом у молодості, на старості Г. Спенсер став символом консерватизму; популярний наприкінці XIX ст., він став не цікавим для соціологів після смерті. Багато в чому соціолог став жертвою наступних вульгаризацій та упереджених оцінок своїх опонентів, гострої критики, хоча деякі його праці й давали для цього чимало підстав.

Життєвий шлях та доля вчення Г. Спенсера можуть бути прикладом парадоксів розвитку наукових знань та умонастроїв часу. Видатний теоретик не досяг академічного статусу, не очолив школи, не мав учнів, не виступав публічно, майже не спілкувався з колегами, рідко читав їхні праці (й не послався на них), тобто не мав характерних рис традиційного вченого. Британський теоретик був ерудитом у вік спеціалізації наукових досліджень, виступав і як філософ, і як біолог, і як соціолог, долаючи дисциплінарні межі. А головне: його погляди, які вважалися радикальними у другій половині XIX ст., опинились в арсеналі консервативних кіл XX ст. Г. Спенсер був принциповим супротивником соціалістичного колективізму за часів розквіту цих ідей.

Теорія соціальної еволюції. Виведення законів соціальної еволюції, а точніше, принципів соціального структурування, зростання

та диференціації, вважається головним внеском У. Спенсера в історію соціологічної думки. Під соціальною (надорганічною, як писав учений) еволюцією він розумів розвиток суспільства від простого до складного, а у більш спеціальному плані — загальний процес структурування.

Спенсерівська стадійна модель розвитку суспільства постає у вигляді пов'язаних процесів *зростання* та *диференціації*. Зростання зумовлене збільшенням чисельності населення і процесом злиття менших «соціальних мас» у більші, поєднанням первісно не пов'язаних частин: «поєднання угруповань і знову з'єднання угруповань». Інакше кажучи, зростання рівнозначне інтеграції соціальних частин. Інтеграція ж з необхідністю має супроводжуватися (або передувати) *диференціацією* структур та формацій суспільства. Г. Спенсер підкреслював, що цей фундаментальний процес притаманний як органічним, так і надорганічним, тобто соціальним утворенням.

Водночас еволюція подається як перехід соціального організму від стану певної невизначеності, непов'язаності, гомогенності (однорідності) до стану відносної визначеності, взаємозв'язаності, гетерогенності (різномодності). Таким чином, збільшення соціального організму сполучається із зростанням складності структури. На прикладах соціолог показує, що в первісному суспільстві всі його члени: і воїни, і мисливці, тобто всі частини суспільства задовольняють свої потреби самі. Але з розвитком намічаються відмінності у спрямуванні діяльності, поділ праці, автономізація частин, а також взаємна залежність членів суспільства одного від одного.

Структурна диференціація викликана необхідністю якомога краще пристосуватися до боротьби за виживання. Ускладнення суспільної структури веде до зростання владно-управляючих, інтегруючих елементів («правителів і правителів правителів»), диференціації ролей і, знову-таки, взаємозалежності членів спільноти. Результатом еволюційного процесу є «консенсус функцій». Більш складні структури ламкіші та вразливіші, ніж прості — звідси розвиток «регулятивної системи» у суспільстві, тобто різних соціальних інститутів, що формуються на вищих стадіях еволюції й багато з яких, до речі, були вперше проаналізовані Г. Спенсером.

Отже, еволюційний розвиток суспільства соціолог зображує як процес поперемінного зростання і диференціації, що його можна спостерігати за трьома функціями: регулятивною, оперативною (або тією, що підтримує) та розподільчою. Зростання відбувається шляхом ускладнення структур, а диференціація — через виділення регулятивних, оперативних та розподільчих структур та їхній внутрішній розподіл. Еволюціонування зумовлене нестабільністю маси, що спочатку майже однорідна. Зовнішні сили штовхають елементи цієї маси у різних напрямках, сегрегують їх, диференціюючи частини у різних середовищах. Інтеграція можлива лише за умови переходу на вищий ступінь розвитку. Стійкість більш гетерогенної і

структурованої спільноти щодо зовнішніх руйнівних сил (тобто пристосованість у боротьбі за виживання), на думку Г. Спенсера, — головний фактор соціальної еволюції.

Теоретик показує, як, аналізуючи прогрес з'єднання менших людських агрегацій у більші (звичайно, шляхом завоювань, підкорення слабкіших, укладення політичних угод), можна простежити рівні соціального розвитку. Він виділяє п'ять таких рівнів, чи стадій спільноти: 1) проста без лідерства; 2) проста з лідерством; 3) складна; 4) подвійної складності; 5) потрібної складності. Ці стадії співвідносяться з моделями суспільств, для яких характерні способи економічного виробництва: мисливство та збирання, просте скотарство, розвинуте скотарство, землеробство та, зрештою, індустріальне виробництво. Кожний етап має свої риси й особливості, які Г. Спенсер зводить у таблицях.

Класифікацію історичних, етнографічних і соціологічних даних — «соціологічних фактів», як писав Г. Спенсер, — різних типів суспільств було розпочато у п'ятнадцятитомній «Описовій соціології», матеріали для якої збирали багато помічників упродовж кількох років (останні томи вийшли вже по смерті Г. Спенсера). Вражає різнобічність і деталізованість виконаних описів: розглядалось і неорганічне середовище (геологія, топографія, клімат), і органічне середовище (тваринний і рослинний світ), і соціальне середовище (історія, суспільство, суспільні відносини), фізичні, емоційні та інтелектуальні характеристики населення тощо. Згодом дослідники зазначали точність і вичерпність описів середовищ; натомість характеристикам населення постали на заваді суб'єктивізм та спрощення, бо складалися вони зі слів мандрівників, торгівців, колоніальних адміністраторів, інших непрофесіоналів та відображали, скоріше, їхні упередження, ніж об'єктивний стан справ. Головне у такому крос-культурному аналізі — спроба розробити універсальні категорії та категорії порівняльних досліджень. Хоча дані не завжди були правдиві й об'єктивні, спенсерівська модель вдалась досить корисною, так само як і запропонована ним система категорій стала прототипом порівняльної історичної соціології.

Підсумовуючи оцінку еволюційної теорії Г. Спенсера, зазначимо, що, незважаючи на схематизм, деяку космічність, вона (як генеральна метафора, пізнавальна модель) значно вплинула на вивчення розвитку соціальних систем, поклала засади низці методологічних принципів історико-соціологічних досліджень. Сучасні аналітики спенсерівських праць (Дж. Тьорнер, А. Мар'янські, Л. Біглі, Р. Перрін та ін.) підкреслюють, що за умови врахування тих спрощень, які притаманні моделі однолінійної еволюції, правильність стадійності та спрямованості соціального еволюціонізму безперечна. Вона у загальному плані не суперечить відомим теоріям суспільного розвитку Маркса, Вебера, Тейлора, Моргана і, запевно, прислужилась їм як вихідна модель.

До аналіз соціологічного теоретизування ця теорія, крім моделі еволюційного розвитку суспільства, внесла ідею циклічної зміни типів соціальної організації— мілітаристського (централізованого) та індустріального (децентралізованого), — методологічні положення крос-культурних досліджень типів соціальних устроїв.

Органіцизм та функціоналізм. Починаючи від своєї ранньої роботи «Соціальна статика», Г. Спенсер цілеспрямовано добирав докази можливості побудови соціологічної науки на підвалинах законів, притаманних природничим наукам. Такі загальні закони для етики, політичної економії та соціології британський теоретик обґрунтовував органіцистичними аналогіями (що були відомі від часів Платона й Арістотеля), підкреслюючи порівняність структур і функцій живого організму та суспільства. Г. Спенсер писав, що знайшов переконливі підтвердження існування аналогії між живою істотою і суспільством, уживаності загальних принципів їх вивчення, розуміння та пояснення їх функціонування й розвитку.

Подібно до класифікації Ліннеєм живих організмів на види, підвиди тощо соціальні агрегації також можуть, згідно з теорією Г. Спенсера, бути класифіковані з огляду на морфологічні (структурні) та психологічні характеристики. Така класифікація передбачає велике розмаїття типів соціальної організації. Спенсер писав: «Так само, як і в біології виявлені певні загальні риси розвитку, — структур і функцій, які притаманні усім живим організмам, інші — певним значним групам, інші — тільки певним підгрупам, так і в соціології потрібно визнати наявність закономірностей соціального розвитку, структур і функцій універсального, загального і спеціалізованого змісту».

Доречно нагадати, що соціологія взагалі формувалась під великим впливом біології, а тому спроби надати соціальним дослідженням суворой науковій форми природно наvertsали до зразків природничих дисциплін, крім того і за освітою британський соціолог був скоріше природничником, ніж гуманітарієм. Інакше кажучи, органіцизм Г. Спенсера був зумовлений тодішнім більш високим розвитком біологічних наук порівняно з соціальними. Органіцистичні аналогії постали однією з головних рис спенсеризму. Багато в чому вони були виправдані, й не вина вченого в тому, що досі соціологія не позбулася зайвого біологізму. Те, що припустимо у період становлення дисципліни (вплив споріднених наук), майже завжди видається зайвим у період її зрілості.

До того ж у пізніх працях Г. Спенсер і сам прагнув уникнути прямолінійних органіцистичних аналогій, вказуючи, що слід вбачати дещо більше, ніж просто аналогію, в подібності живого організму і суспільства. Тому аналогіями потрібно користуватися обережно. Головним є лише те, що органічна і суперорганічна (соціальна) організації керовані загальними принципами, мають структуру, функції та спрямованість розвитку. Соціолог підкреслював, що

«єдиною осягнутою подібністю між суспільством і яким-небудь іншим організмом може бути паралелізм у принципах їх устрою».

За авторитетним свідченням Дж. Тьорнера — і сучасна теорія систем, і кібернетика й інші дисципліни прагнуть виявити те, про що писав Г. Спенсер. Питання не в тому — добрі чи погані органіцистичні аналогії, а в тім, чи продуктивні такі аналогії для розкриття законів соціальної організації? Наприкінці XIX ст. органіцизм був вочевидь корисним для розвитку соціологічних уявлень. Саме він поставив у центр соціологічного аналізу категорії структури і функції.

Г. Спенсер починав з виявлення подібних рис органічних та суперорганічних систем, але він зазначав і їхні відмінності (у ступені взаємопов'язаності, у природі комунікації між частинами, у здатності мислити). Найістотніше в тому, що британський соціолог пішов далі аналогій і дослідив динаміку властивостей суперорганічних систем. Свою еволюційну схему розвитку він прилаштував саме до останніх.

У працях Г. Спенсера неважко віднайти зародки усіх форм сучасного функціоналізму. Аналізуючи ролі різноманітних соціальних інституцій суспільства, він незмінно вказував, що вони слугують справі збереження суспільства як цілого. Особливу увагу він приділяв показові таких функцій елементів суспільної системи, які забезпечують її цілісність та розвиток.

Це розуміння функції було запозичене А. Радкліфом-Брауном, Б. Малиновським, багатьма британськими соціологами, а згодом, через Е. Дюркгейма, увійшло до аналіз «класичної соціологічної теорії». Функціональний аналіз так чи так ґрунтується на органіцистичному підході до соціальних систем: «соціальне тіло» у даному середовищі підтримується у життєздатному стані завдяки функціонуванню частин, функціонуванню, спрямованому на підтримку цього стану.

Функціональний аналіз пропагував ще О. Конт у системі позитивної філософії, проте лише Г. Спенсер застосовував його систематично під час розгляду соціальних структур, тому можна погодитися з висновком Дж. Тьорнера про те, що саме британський соціолог є «справді першим соціологічним функціоналістом».

Предмет і методологія соціологічного пізнання. Органіцизм і функціоналізм, систематизація «соціальних фактів» та інші риси, властиві соціології Спенсера, запозичені з природничих дисциплін, стали атрибутами позитивістського підходу. Проте вони не затуляють ті положення його теорії, які присвячено специфіці соціального пізнання. У цьому сенсі Г. Спенсер був багато в чому піонером.

Насамперед мислитель обстоював саму можливість та наукову слушність соціології, яка у другій половині XIX ст. тільки-но почала набувати ознак наукової дисципліни. Британський учений витратив чимало зусиль, аби довести, що узагальнення і пояснення, роз-

5192

криття причинної зумовленості, регулярностей соціального світу, які вивчаються, мають таку саму закономірну форму, як і в «точних науках». Г. Спенсер писав, що багато блискучих теорій у галузі природознавства мають ще більш скупі математичне (або кількісне) обґрунтування, ніж у соціології, що, втім, не позначається на їхньому статусі науковості. Множинність факторів, складності їхнього виміру під час соціологічного дослідження роблять працю соціолога більш складною, але не менш ймовірною. Складне переплетіння факторів емпіричної реальності, безумовно, утруднює завдання соціолога, формалізацію узагальнень, але й не полишає його можливості виявляти фундаментальні закони у соціальних процесах. Оскільки такі закони виявляються та їх розуміють, то, робить висновки Г. Спенсер, — стає можливою Наука. Грунтовні порівняльні екскурси до історії біології, психології та інших наук роблять його аргументацію досить переконливою. До речі, багато доказів Спенсера випередили відомі докази Е. Дюркгейма щодо «фактичності» соціальних явищ, які канонізовані сучасною соціологічною теорією.

Предмет соціології окреслений британським ученим у його теорії еволюції: стадії диференціації та інтеграції суспільства, функціонування його частин та інституцій, творення соціальних агрегацій, систематизований опис людських відносин. Зазначимо також, що Г. Спенсер був одним із перших, хто звернув увагу на роль конфліктів у розвитку людського суспільства.

Відкриття законів соціальної організації, вважав соціолог, необхідно узгоджується з розробкою методологічних правил соціологічного аналізу. Спенсер зазначав, що «внутрішня природа факторів, що їх спостерігають, створює на шляхах соціології значно більше складностей, ніж у будь-якій іншій науці». Аби успішно подолати ці труднощі, засновник соціологічної науки запропонував декілька правил. Вони пов'язані з усвідомленням дослідником тих сторін «нашої власної природи», які зумовлюють інтелектуальну стратегію (попереднім досвідом або емоційним ставленням до об'єкта, що вивчається), а також з тим, що дослідник сам залучений до процесів, які розглядає та аналізує.

На думку Г. Спенсера, першим засобом подолання труднощів, які виникають, буде звернення до загальних, фундаментальних закономірностей, поширення універсальних законів функціонування і розвитку живих систем на соціальні явища. Варто також бути тверезим щодо «суспільних настроїв та пристрастей», уникати спокус догодити кон'юнктурному попиту і тому, що ми назвали б «соціальним замовленням» владців, остерігатись поверховості та односторонності під час соціологічних досліджень.

Соціолог має усвідомлювати ті інтелектуальні, емоційні та позиційні (статусні) нахили, які можуть виникати у процесі його роботи, бо «людей вивчають люди». Більше того, зазначає Г. Спенсер, «маючи справу з іншими людьми та інтерпретуючи їхні дії, ми зму-

шені уявляти їхні думки та почуття згідно зі своєю точкою зору, але складність полягає в тому, що ми ніколи не будемо цілком точними у цій справі, а часто-густо дуже помилятимемося». Звідси випливає завдання дослідника — поставити себе на місце особи, яку досліджують, проїнятися її думками і почуттями, бути самокритичним, бачити відмінність між висновками спостережень і теорією, розуміти їх взаємозв'язок. (В цьому неважко помітити зародки обґрунтування того, що згодом стало визначатися як «теорія середнього рівня»). Г. Спенсер застерігає щодо небезпеки короткозорості надмірного казуального моделювання, підкреслює важливість абстрактного теоретизування. Отже, його цілком обґрунтовано вважають автором «перших правил соціологічного методу», досить релевантних й актуальних і за наших днів, не кажучи вже про ту роль, яку вони відіграли у формуванні принципів соціологічного пізнання.

Необхідно критично та вибірково підходити до розмаїтої спадщини Г. Спенсера, варто вирізняти саме соціологічні концепції та принципи аналізу, історично підходити до його поглядів. Розвиток науки пішов уже далі спенсерівського світосприйняття, але його соціологічні теоретичні відкриття не втрачають наукової цінності і заслуговують на творче осмислення.

В історії соціологічної думки Г. Спенсерові належить пріоритет в обґрунтуванні функціонального аналізу, теорії еволюційного розвитку суспільств, історично узагальнюючого, системного підходу до соціальних процесів, аналізі соціальних інституцій, методології соціальних досліджень і в багатьох інших напрямках соціологічного теоретизування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Спенсер Г.* Начала социологии. — Киев: Изд-во Е. Федорова, 1880. — 393 с.
2. *Сочинения Г. Спенсера /* Под общ. ред. Н. Рубакина. — Киев; Харьков; Спб.: Изд-во Р. Йогансона, 1899. — 337 с.
3. *Ручка А., Танчер В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
4. *Turner J.* Herbert Spenser. A Renewed Appreciation. — Beverly Hills: Sage, 1985. — 160 p.
5. *Coser L.* Masters of Sociological Thought — New York: Harcourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.

ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ АЛЕКСІСА ДЕ ТОКВІЛЯ

Життєвий шлях А. Токвіля. Досі ім'я французького історика, соціолога й політика XIX ст. А. де Токвіля було знайоме лише вузькому колові спеціалістів з історії політичних вчень. Ренесанс його творчих ідей приблизно з середини нашого століття пояснюється тим, що французький мислитель був одним із фундаторів політичного лібералізму, тієї суспільно-політичної течії, яка набула у XX ст. відомого поширення в усьому світі.

Повне ім'я вченого — Шарль Алексіс Клерель де Токвіль. Народився він 29 липня 1805 р. поблизу Парижа в аристократичній родині. Його батько й мати за часів якобінського терору були ув'язнені. Від страти їх врятували події 9 термідора. Ні соціальне походження, ні виховання, ні доля батьків, ніщо на початку життєвого шляху Токвіля не засвідчувало про те, що він стане щирим прихильником демократії, демократичного суспільного ладу.

1810 — 1825 рр. Токвіль був на домашньому навчанні, вчився також у коледжі м. Мец, штудіював право у Парижі. 1827 р. обіймав посаду судді-аудитора у Версалі. Пізніше, 1831 р. йому було доручено вивчити систему в'язниць у США. Разом зі своїм другом Г. де Бомоном він їде до США, подорожує по країні, зустрічається з представниками різних політичних поглядів, партій та рухів. Проблеми системи в'язниць США Токвіль виклав у співавторстві з Бомоном у книзі «Про пенітенціарну систему у Сполучених Штатах та її застосування у Франції» (1833 р.). Однак головним результатом його перебування у заморській країні стала книга «Демократія в Америці», що вийшла друком двома частинами 1835 р. і справила значне враження на французів. Незабаром її було перекладено німецькою й англійською мовами, а також видано у Бельгії. Успіх даної книги серед європейської громадськості слугував вагомим аргументом на користь обрання Токвіля спочатку членом Академії моральних і політичних наук (1838 р.), а потім і членом французької Академії (1841 р.). Третя і четверта частини «Демократії в Америці» вийшли друком 1848 р.

1839 р. вчений активно займається політичною діяльністю. Він — депутат парламенту Франції від округу Воломь, де розташований його родинний замок. Аж до політичної відставки 1851 р. Токвіль постійно перебирається у цьому окрузі. Його політична діяльність як депутата вирізняється послідовністю та постійністю у відстоюванні певних поглядів, позицій. Часто-густо він не згоджується з тодішньою громадською думкою, перебуває в опозиції. Токвіль не належить жодній із політичних партій, але користується повагою, авторитетом серед тодішніх політичних сил.

1848 р. Токвіля обирають до Установчих зборів і він входить до комісії з питань нової конституції. Токвіль передбачав революційні події 1848 р., але, відчуваючи недовіру до революційних дій, висловлювався проти народного повстання. 1849 р. вчений і політик стає членом Законодавчих зборів, які обирають його своїм віце-президентом. Чотири місяці 1849 р. — з червня по жовтень — Токвіль посідає пост міністра закордонних справ Франції. 1851 р. він виступає з доповіддю про перегляд конституції країни, але після того, як його пропозиції було відхилено, залишає політичну сцену (грудень 1851 р.).

Оселившись поблизу м. Тур, Токвіль систематично займається науковою діяльністю, подорожує до Німеччини, Англії. Під час перебування в Англії він зустрічається з відомим британським теоретиком лібералізму Дж. Ст. Міллем, публікує там есе «Суспільний та політичний стан Франції до і після 1879 р.» Саме це есе становить основу другої значної праці французького мислителя — «Старий порядок і революція», перша частина якої побачила світ 1856 р. На жаль, ця праця залишилась незавершеною. Помер Алексіс де Токвіль 16 квітня 1859 р. у м. Канні на 54 році життя.

Основна тема роздумів і досліджень. Головною темою роздумів і досліджень французького мислителя є історичний злам в усіх сферах тогочасної людської спільноти. Головні праці вченого присвячені саме осмисленню народження нового суспільства, яке він називає демократичним на відміну від старого, аристократичного (феодалного). Своєрідна розробка — досить актуальних нині — проблем демократизації суспільного життя, забезпечення громадських прав і свобод, соціальної рівності, справедливості тощо висунула Токвіля до найоригінальніших соціологів. Він загалом запропонував

оригінальну концепцію переходу від старого суспільного ладу до нового, яка підкреслює історичну спадкоємність між ними і об'єднує у політичному плані ліберальні та консервативні елементи.

Об'єкт та метод досліджень. Із головних праць Токвіля можна зробити однозначний висновок, що об'єктом досліджень для нього є суспільство в цілому. Щоправда, він майже не висловлюється, що таке суспільство і як потрібно його вивчати. Проте погляди вченого на цю тему завуальовано присутні в аналізі конкретних суспільств. Загалом його філософсько-соціологічні й політичні погляди близькі до поглядів французького філософа-просвітника Ш. Л. Монтеск'є (1689 — 1755 рр.). Тому не випадково, що за наших часів книгу Токвіля «Демократія в Америці» часто-густо порівнюють з одним із основних творів Монтеск'є «Про дух законів», який пройнятий пафосом заперечення феодальних відносин та ідеєю нового (демократичного) ладу суспільства.

Токвіль продовжує лінію Монтеск'є, але щодо конкретних суспільств XVIII — XIX ст.: французького та американського. Насамперед він осмислює демократичний досвід США, систематизуючи величезну кількість фактів політичного, соціального і культурного життя американського суспільства. Укорінення там демократії вчений пояснює ієрархією трьох причин: історичними умовами, юридичними законами і духовністю населення. На його думку, історичні та географічні умови менш значущі для розвитку демократії, ніж юридичні закони. У свою чергу, останні менш важливі, ніж звичаї, мораль і релігія людей. За однакових умов, але за інших звичаїв і законів, зауважує французький мислитель, виникло б інше суспільство.

У своїх аналізах Токвіль вміло поєднує індуктивний та дедуктивний методи. Він уважно придивляється до конкретного суспільства, розкриває його родові риси, загальні тенденції, характер цілісних перетворень. Проте оцінює суспільну конкретику з позиції певних критеріїв, серед яких пріоритетне місце посідають свобода, демократія, рівність, добробут, розвиток культури.

Французьке суспільство, його кризу, революцію Токвіль розглядає крізь призму американської демократії. Він вважає, що основною причиною зруйнування минулого (феодалного) ладу стала наявність у французькому суспільстві соціокультурно розмежованих класів і угруповань, які за відсутністю свободи не спроможні були віднайти почуття солідарності, так необхідне для єднання політичного організму.

Демократія, свобода й рівність. Феномен демократії — лейтмотив роздумів та досліджень Токвіля. На його думку, демократія зрівнює умови соціального існування. Демократичне суспільство — це егалітарне суспільство, в якому повалено старий неегалітарний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут існують лише індивідуальні відмінності поміж людьми, зумовлені

їхніми неоднаковими здібностями, освітою, достатком. В історичному розвитку, гадає Токвіль, реалізуються два основні закони. По-перше, всі конкретні суспільства, незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку, рухаються до демократії. Цей процес зачіпає усі прошарки суспільства. По-друге, демократичний лад суспільства щільно пов'язується з розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації загалом. Новий час, за Токвілем, несе демократію, свободу, рівність, процвітання в усі суспільні сфери.

У демократичному суспільстві, зауважує французький мислитель, свобода не може ґрунтуватись на нерівності, вона передбачає рівність умов існування й охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювати політичні об'єднання й організації, свободою преси, волелюбними звичаями і віруваннями людей. У свободі й рівності Токвіль вбачає потужні фактори руйнування старого, аристократичного суспільства. При цьому свободу він витлумачує як відсутність сваволі у суспільстві і супутних їй аристократичних привілеїв, обмежень і перепон.

Однак, на думку Токвіля, любов людей до свободи і прихильність до рівності у реальному житті — зовсім різні речі. Вони перетинаються і збігаються лише у крайньому, ідеальному випадкові. Насправді свобода й рівність часто-густо суперечать одна одній. Так, наростання політичних і економічних свобод може супроводжуватись активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності у суспільстві. І навпаки, досягнення рівності може бути пов'язане з усуненням певних політичних і економічних свобод. Відтак гармонізація зв'язків між свободою і рівністю є вельми актуальною. Принципове вирішення цієї проблеми вчений вбачає у широкому розгортанні у суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. На його думку, тільки демократична держава спроможна організувати суспільство так, що воно зберігатиме свободу й рівність як основні принципи розвитку.

Індивідуалізм у демократичному суспільстві. Індивідуалізм Токвіль вважав рисою демократичного етосу. У трактуванні вченого цій рисі притаманні дві тенденції. З одного боку, індивідуалізм означає уособлення людей, про що засвідчує їхня схильність замикатись у вузькому родинному і дружньому колі. Ця тенденція має власне демократичне походження і з вирівнюванням умов існування людей буде посилюватись. Проте, з іншого боку, індивідуалізм означає зближення людей, чому сприяє те, що вони рівні між собою. За умов демократії зникає слухняність і довіра до зовнішніх авторитетів, люди схильні апелювати лиш до власного розуму. І хоча зв'язки між ними послаблюються, вони, проте, поважають права один одного, поцінують взаємодопомогу й співробітництво.

Небезпека нового деспотизму. Перехід до демократичного суспільства супроводжується, вважає Токвіль, руйнуванням попереднього політичного режиму, але аж ніяк не централізованої державної влади. Остання в цьому сенсі ще більше посилюється, що загрожує встановленням нового, так би мовити, демократичного деспотизму. Відособлені індивіди, залишившись один на один з державою, легко потрапляють до неї у гноблення. Проголошення рівності ще не дає жодних гарантій свободі. Щоб користуватись плодами демократії, людям, на думку Токвіля, варто навчитися нею керувати. Небезпека нового деспотизму, надмірної централізації державної влади забезпечується розвитком самоуправління, зміцненням громад, створенням великої кількості добровільних асоціацій. Необхідним гарантом свободи є поширення у суспільстві релігійних вірувань та звичаїв.

Алексіс де Токвіль — теоретик демократичного ладу суспільства, один із родоначальників політичного лібералізму. Індивід є для нього абсолютною цінністю, він заперечує диктат одного індивіда над іншим, як і держави над індивідом. Індивід розглядається як носій невіддільних прав захисту політичних і громадських свобод від сваволі державної влади. Виникнувши у боротьбі з феодальним абсолютизмом, політичний лібералізм проголошує право свободи вибору, висловлення думок, свободи дії. Він передбачає широку участь громадян у політичному житті, політичну відповідальність, політичний плюралізм, що розуміється як залежність політичного центру від багатоманітного суспільства. У контексті історії соціологічної думки значення праць Токвіля полягає насамперед у розробці конкретно-історичного аналізу проблем демократії.

Застосування соціологічних понять і методу дало змогу французькому мислителю розглянути дану проблему у щільному зв'язку з соціографією конкретно-історичного суспільства. Його праці наскрізь проймає думка про те, що суспільство і держава — це два різні поняття, генезис і функціонування першого не ідентичні генезисові і функціонуванню другого. Ця думка особливо актуальна за наших часів, коли постала вочевидь автономія громадянського суспільства від політичної влади.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Токвиль Алексіс де.* Демократія в Америке.— М. : Прогресс, 1992.— 554 с.
2. *Арон Р.* Етапи розвитку соціологічної думки.— М. : Изд. група «Прогресс-Политика», 1993. — 608 с.
3. *Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — Киев : Наук. думка, 1992. — 263 с.

К. Маркс (1818 — 1883 рр.) — один із видатних і впливових мислителів нашої епохи — є надто багатогранною і об'ємною постаттю для однієї дисципліни. Насамперед він асоціюється із марксистським вченням, революційним світоглядом та історико-матеріалістичним витлумаченням суспільного розвитку. Проте об'єктом пропонованого розгляду буде лише Марксова соціологічна теорія. Попри всю умовність виокремлення суто соціологічних поглядів це необхідно для конкретизації предмета аналізу.

Матеріалістична соціологічна теорія ґрунтується на економічному аналізі та розгляді дійсних соціальних відносин. У К. Маркса вона прив'язана до специфічної метафізичної соціальної філософії, яка містить квазі-релігійне сподівання на майбутнє царство гуманізму. Це надало марксизмові надзвичайної притягальності і водночас зумовило складнощі саме для утримання думки у площині реалістичного соціологічного підходу.

Серед соціологів-класиків К. Маркс вирізняється тим, що був водночас революційним вождем і проникливим вченим. Це визначило долю його ідей. Ідеологія і соціальна філософія у Марксовій творчості часом підпорядковували собі соціологічні положення, революційні завдання деформували соціологічний аналіз. Метафізичний месіанізм, революційний пафос, спрямованість на дію та інші риси цього вчення часто-густо не узгоджувалися з реалістичним соціологізмом і обґрунтованістю пророцтв, хоча відповідальність за це більше падає на послідовників Маркса в соціальних науках.

Так чи інакше К. Маркс започаткував оригінальну аналітичну теоретико-методологічну традицію або школу соціологічного мислення, стояв біля витоків матеріалістичного підходу до соціального життя, радикально-критичного переосмислення його підвалин, конфліктологічної парадигми, активно-діяльного розуміння завдань суспільствознавства, гуманістичного критицизму суспільної дійсності тощо. Після тривалого періоду упередженого ігнорування чи, навпаки, абсолютизації Марксової соціологічної теорії, після ренесансу справді наукового інтересу до неї у 60-і роки сьогодні серед переважної більшості соціологів утвердилося ставлення до неї як до теоретично обґрунтованого, глибокого і, навіть, вишуканого аналітичного підходу, придатного для аналізу будь-якого суспільства (не лише ранньо-буржуазного).

Ідейні джерела та середовище формування вченого і революціонера. Доля революціонера — це безупинна боротьба, переслідування, страждання за ідеали. Але до К. Маркса — справді великого революціонера — такі характеристики мало стосуються. Переважна частина його життя була буттям «кабінетного вченого»: пристойного, забезпеченого, спокійного. На відміну від багатьох

відомих соціологів він був щасливий в особистому житті, не міг скаржитися на несприйняття сучасниками та примхи долі.

Визнаний вождь і лідер Комуністичного інтернаціоналу — К. Маркс, попри все, був революціонером у науковому осягненні тогочасного суспільства й накресленні історичних перспектив розвитку людства.

Карл Маркс народився у містечку Трір, що у долині Рейну, у родині середнього буржуа, правника. Зростав духовно у середовищі, де панували ідеали Просвітництва та ліберальні ідеї гуманістичного прогресу. Одружившись із Женні фон Вестфален, він був вхожий до освіченої пруської аристократії, познайомився з провідними представниками німецької культури, захоплювався класичною літературою, поезією. Тобто перебував у інтелектуальному оточенні, сприймав передові ідеї й досягнення науки свого часу. Освіту К. Маркс здобув спочатку у Бонському, а згодом у Берлінському університетах, де ще витав дух Гегеля. Погляди цього великого філософа значною мірою позначилися на світорозумінні майбутнього революційного мислителя.

Молодий К. Маркс був заповзятливим читачем. Окрім Гегеля, на формування його поглядів значний вплив справили Л. Фейєрбах і молодогегельянці, А. Сміт та інші дослідники політекономії капіталізму, А. Сен-Сімон і ідеї французьких соціалістів, співпраця з незмінним соратником і другом Ф. Енгельсом.

Г.-В.-Ф. Гегель був безперечно, осьовою фігурою у спрямуванні творчого розвитку Марксової думки, яка еволюціонувала від абстракцій ідеалістичної філософії до реалій матеріалістичної соціології. Засади соціологічної теорії К. Маркса багато в чому спираються на праці Гегеля. Із гегелівської філософської доктрини було запозичено головне — діалектичну методологію. За цією методологією, ніщо не є остаточним або абсолютним, усе перебуває у процесі зміни через розгортання внутрішньої суперечливості. Боротьба протилежностей є джерелом розвитку. Марксова проекція цих положень на суспільство слугувала основою концепції класового конфлікту. Насамкінець, подолавши гегелівський ідеалізм, Маркс виробив власну концепцію історичного розвитку. Стрижень її полягає у тому, що кожне суспільство є лише етапом на шляху нескінченного гуманістичного прогресу, а розвиток генерується суперечливими людськими інтересами. Такий концептуальний підхід дав змогу відкрити нові виміри соціальної реальності, рушійні сили суспільних процесів.

Л. Фейєрбах та молодогегельянський критицизм, зі свого боку, надали Марксовій думці революційно-критичних рис, відправні точки матеріалістичного бачення світу. Критицизм молодогегельянців, завдяки якому вони на новому етапі розвитку знань поlishали ідеалістичні, релігійні, консервативні погляди свого вчителя, постав певним шаблоном формування Марксової думки. Наголос на творчій функції критичного аналізу культури, релігії, свідомості тощо, взагалі існуючого стану, інтерес до вдосконалення засобів суспільного прогресу, що було притаманно Д. Страусу, Б. Бауєру,

М. Штірнерові, допомогли майбутньому революційному вождеві розкрити матеріалістичні корені соціальних відносин, релігійних уявлень, значення активної людської діяльності в історичному процесі, підготували його перехід від критичного лібералізму до радикального соціалізму. Значний вплив на погляди К. Маркса справили також антропологізм Л. Фейєрбаха, принцип єдності чуттєвого сприйняття та мислення у процесі пізнання, розуміння досвіду як першооснови знань.

Молодогегельянці і, особливо, Л. Фейєрбах сприяли Марксовій спробі «поставити гегелівську теорію з голови на ноги», спрямували Марксів розгляд соціальної системи вглиб від світу ідей у світ реальних соціальних відносин.

Соціалістичні ідеї та французька історична школа були іншим джерелом радикалізації Марксових поглядів на суспільні процеси. Багато ідей почерпнуті з французької соціалістичної думки, насамперед у Сен-Сімона, а також у консервативних істориків — Гюзо, Тьєрі, Тюрго. Сен-Сімонівська теза про те, що людська історія є переважно історією боротьби класів, стала наріжною у соціологічній концепції К. Маркса.

До цього варто додати звернення до відносин власності (на противагу гегелівській увазі до форм правління), до особливостей індустріалізації західноєвропейських суспільств. Саме у Сен-Сімона відносини власності виступають основою соціального ладу. Наголошення на визначальності факторів індустріалізації, активної перетворюючої діяльності, продуктивної праці, на гуманістичних аспектах соціальних процесів, на яких зосереджувалися французькі прихильники соціалізму, синтезувалися Марксом та виливалися у його концепції «наукового» соціалізму, котру він відмежовував від «утопічного» варіанта своїх попередників, хоча таке відокремлення виглядає недостатньо переконливим, особливо з огляду на практичну реалізацію.

Політекономія капіталізму на основі праць А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса та інших британських економістів відіграла роль наступного щабля формування теоретичних поглядів К. Маркса. Просування К. Маркса від здобутків німецької класичної філософії, аналізу суперечностей та класового протистояння громадського суспільства, динаміки його соціальної структури закономірно привели мислителя до висновку, що «анатомію громадянського суспільства треба шукати у політичній економії». Такі теми британських політекономів, як джерела додаткової вартості, прибуток, зосередження капіталу, експлуатація, трудова теорія вартості, обмін тощо, стали основними в Марксовій теорії. Широко спираючись на використовувані економістами характеристики капіталізму, К. Маркс, проте, розглядав ці характеристики не як універсальні, «природні закони капіталізму», а як минучі, такі, що будуть замінені разом із буржуазним соціальним ладом. Засновник рево-

люційного вчення, відштовхуючись від положень класиків політекономії капіталізму та їхніх опонентів, виробив власну економічну доктрину, яка увібрала продуктивні ідеї дослідників становлення капіталізму.

Співпраця з Ф. Енгельсом відіграла важливу роль у формуванні Марксової соціологічної теорії. Дружба соратників, однодумців, яка нічим не затьмарювалася, попри важкий характер революційного вождя, була потужним генератором ідей, спільної творчості. Ф. Енгельс у цій співпраці залишався у затінку і погоджувався з незаперечною лідерства старшого товариша. Справді, як революційний вождь, філософ К. Маркс був провідним, але щодо соціології, очевидно, можна стверджувати, що соціологічна теорія марксизму — це «енгельсизм». Саме знайомство з політекономічними і соціологічними концепціями Ф. Енгельса повело еволюцію Марксової думки до матеріалістичної соціології. Йдеться насамперед про соціологічні дослідження становища англійського робітничого класу, критику Ф. Енгельсом політекономії капіталізму. Йому також належить пріоритет в обґрунтуванні концепцій приватної власності, антигуманності капіталістичних відносин, протиприродності індивідуалізму й конкуренції людей за капіталістичних умов. Ф. Енгельс значною мірою відкрив своєму другові важливу роль політекономічної проблематики, основні положення якої були згодом розвинуті К. Марксом. Інакше кажучи, Ф. Енгельс був соціологічною предтечею Марксової думки, а його ідеї — невід'ємною складовою спільних робіт. Творчість обох видатних соціологів є прикладом плідного взаємовпливу. Кажучи про соціологічну теорію Маркса, ми повинні пам'ятати й про значний внесок Ф. Енгельса.

Отже, можна узагальнити, що соціологічна теорія Маркса будувалась на ґрунті провідних течій європейської соціальної думки, кращих здобутків Просвітництва: німецької класичної філософії, матеріалістичного критицизму молодогегельянців і антропології Л. Фейєрбаха, французьких соціалістичних ідей, британської політичної економії, початків соціології, насамперед її революційно-матеріалістичних зразків, вироблених Ф. Енгельсом.

Водночас К. Маркс був уособленням нового покоління соціальних мислителів. Значна частина його праць спрямована на відмежування від минулих вчень, на обґрунтування «справжньої науки» про суспільство. Він започаткував свій шлях створення соціології, яка раніше не існувала. Залишаючись одним із найвідоміших представників філософської культури ХІХ ст., К. Маркс та його революційні соціальні ідеї справили неперевершений вплив на соціологічні концепції ХХ ст.

Діалектико-матеріалістичний підхід до соціальних явищ. З початку своєї наукової діяльності К. Маркс наполегливо виборював думку про розгляд реального соціального життя як відправну точку

пояснення суспільних процесів. Подолавши гегелівський ідеалізм, критикуючи молодогегельянців за те, що соціальні суперечності, змагання та революційні зрушення вони вбачали і віднаходили в умах людей, він закликав спрямувати аналітичний погляд у світ матеріальних стосунків, сферу справжніх людських відносин, а отже, доводив нагальність емпіричного ґрунту для теоретичного аналізу.

Як матеріалістично мислячий дослідник, К. Маркс не міг не бути соціологом. Соціальна теорія, на його переконання, мала будуватися на «життєвій реальності людських індивідів», які борються за своє існування. Для того, щоб вижити, останні мусять виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому виробництві. Це первинно. Свідомість же постає із досвіду соціальної співпраці. Тобто, гадав Маркс, мораль, релігія, політичні погляди тощо є вторинними, вони мають свої корені у соціальному бутті. Індивіди виробляють ідеї та погляди, спираючись на ту соціальну структуру, де вони народилися і живуть. Зі зміною конкретних обставин і середовища змінюється й свідомість людей.

Водночас людський розум не є пасивним продуктом, він активний у відображенні та зміні матеріального світу. Звідси для соціального дослідника впливає завдання пояснити, як на людей впливають і як люди впливають на матеріальні передумови. Саме в цьому полягає докорінна відмінність Марксового підходу від соціальних філософів попередників: абстрактно-ідеалістичні філософські конструкції переробляються на емпірично обґрунтовану соціальну науку, яка постає засобом вдосконалення суспільної реальності. Тому, й цілком правомірно, К. Маркс вважається фундаментом матеріалістичної традиції у соціології.

Заслуга його полягає не лише у тому, що він з найбільшою повнотою і послідовністю втілював матеріалістичні принципи у соціальне пізнання — вершину розвитку наукового знання, яка вінчала еру Просвітництва, — а й в органічному поєднанні цих принципів з діалектичним методом. Застосування на матеріалістичних засадах гегелівської діалектики привело до відмови від принципів простої казуальності, однолінійного причино-наслідкового пояснення, у розгляді взаємовпливу суспільних факторів та всього соціального життя. Усе це особливо важливе для такого багатоскладового предмета аналізу, як суспільство, суспільні зв'язки людей.

Використання класичної гегелівської тріади: теза — антитеза — синтез — збагатилося розглядом соціальних явищ у їхній історичній глибині, часовому розгортанні, у розвитку, що включає минулий стан і майбутні перспективи; наголошенням на висновку, що матеріалістичний детермінізм не виключає активної людської діяльності, спрямованої на досягнення певних результатів.

У центрі Марксового розуміння діалектики — відносини людей, соціальних спільнот та загальної структури, соціального середовища, яке вони створюють. Ці великі структури є полем самореалізації особи, водночас значною мірою зумовлюють, визначають таку самореалізацію. Увага до обох аспектів — соціальної дії та структури — сильна сторона Марксової соціології, яка завдяки діалектичним принципам дала змогу уникнути слабкостей, однобічності, притаманних іншим напрямам. Цілісний підхід до соціальних феноменів, історизм, макрорівень аналізу у поєднанні з матеріалізмом вихідних положень визначили ті якості соціального теоретизування Маркса, що виділили його серед колег «по цеху».

Динаміка соціальних змін, теорія суспільно-історичної формації. Матеріалістичне розуміння історії, за яким головним її детермінантом є економічний розвиток, становить основу Марксового підходу до висвітлення суспільних процесів. Згідно з ним, рушійні сили історії не треба шукати поза людською діяльністю, десь у «провидінні» чи «об'єктивному духові». Люди самі роблять свою історію. У цьому процесі індивіди змінюють себе і своє середовище. На відміну від тварин вони активні у відносинах з природою, перетворюють, пристосовують її до своїх потреб. Трансформуючи природне довкілля, вони не можуть не змінювати й себе, не можуть не вступати у певну взаємодію один з одним. Тобто динаміку соціальних змін закладено у самій суті людської діяльності.

Соціальні зв'язки людей мають об'єктивний характер, незалежний від їхньої волі. Ці зв'язки визначаються структурою певного суспільства, характером його продуктивних сил та виробничих відносин. Отже, вони «даються» індивідам і не залежать від витлумачення цих зв'язків людьми. Натомість спосіб виробництва матеріального життя є певною єдністю продуктивних сил та виробничих відносин і, як наголошує К. Маркс, визначає характер суспільних відносин.

Відтворюючи власне життя у процесі виробництва, люди неминує вступають у різноманітні зв'язки, набувають рис того, що за сновник матеріалістичної соціології назвав «політичною істотою». У боротьбі за існування люди створюють специфічні форми соціальної організації відповідні способові виробництва, який складався в даному суспільстві. Для окреслення певного ступеня історичного розвитку, типу суспільства в його цілісності та специфічній конкретності, особливостей суспільної організації цього типу та притаманного йому способу виробництва К. Маркс застосовує поняття «*суспільно-історична формація*». Визначальною основою кожного суспільства, або взагалі суспільно-історичної формації, яку утворюють продуктивні сили і виробничі відносини, вчений називає базисом. Тимчасом як усі суспільні інститути й способи мислення, ідеологія, релігійні уявлення тощо — похідні від базису і можуть бути названими надбудовою. Ці дві сфери, що частково накладаються одна на

одну, обіймають різні функції та можливості у суспільному розвитку.

Рушієм історії, наголошує К. Маркс, є розвиток продуктивних сил, що на певних історичних відрізках вступають у суперечність із наявними виробничими відносинами. Тобто найбільш динамічним елементом виступають продуктивні сили, де найважливішою складовою є продуктивність праці, яка, у свою чергу, залежить від науково-технічного рівня, організації праці тощо. Виробничі відносини характеризуються передусім відносинами власності, а також розподілом національного доходу.

Поділ праці у процесі розвитку матеріального виробництва призводить до виникнення відмінних соціальних угруповань та класів, що мають різне відношення до засобів виробництва та структур влади. Перевагу мають ті, хто зосереджує в своїх руках ці засоби, національне багатство, важелі влади. Але панування якогось угруповання або класу ніколи не буває непорушним і незмінним. На зміну одній панівній верстві в антагоністичних суспільствах приходять інші. Експлуататори та експлуатовані неминуче стикаються у протиборстві. Проте таким антагонізмам притаманна своя специфіка за різних суспільно-історичних формацій: між вільними і рабами, патриціями і плебсом, феодалами та кріпаками, капіталістами і пролетарями. Динаміку соціального розвитку втілює клас, інтереси якого пов'язані з новими виробничими відносинами, тим способом виробництва, що народжується.

Наростаючі у революційні історичні періоди суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами загострюють, за Марксом, суперечності між існуючими соціальними класами. Тобто, між тими соціальними спільнотами, що прив'язані до певного типу виробничих відносин: або старими, відживаючими, які стають гальмом подальшого розвитку продуктивних сил, або новими, прогресивними, які втілюють передові виробничі відносини, що будуть сприяти продуктивності суспільного виробництва.

У матеріалістичному витлумаченні історичного розвитку К. Маркс не лише виділяє базис і надбудову, а й буття та свідомість. Остання визначається суспільним буттям, а отже, світогляд людей треба пояснювати характером суспільних відносин, котрі є складовою цього буття, а не навпаки, як це властиво ідеалістичному способу мислення.

Теоретичні положення К. Маркс виводив з аналізу капіталістичного суспільства свого часу, аргументуючи необхідність його зміни. З формули відповідності виробничих відносин рівневі продуктивних сил виводилась класова поляризація буржуазного суспільства, неминучість революції, концепція історичного поступу з виділенням чотирьох його етапів (або суспільно-історичних формацій) — азіатського, античного, феодального, буржуазного — залежно від економічного ладу.

Теорія класів. Марксова класова теорія є однією з опор його революційного вчення і водночас важливою соціологічною теоретичною моделлю, яка істотно збагатила розуміння соціальних відносин та соціальної структури розвиненого суспільства. Можна погодитися з поширеною думкою, що соціологія Маркса — це соціологія класової боротьби, бо положення останньої мають фундаментальний характер для його концепції, вони визначальні для його витлумачення соціальних процесів та історичного руху.

Класова теорія — наріжна у Марксовому розумінні історичного розвитку людства, оскільки історія, на його думку, є ні що інше, як історія класової боротьби. Як тільки примітивне суспільство починає диференціюватися, відбувається поділ його на класи, інтереси яких стають суперечливими і, зрештою, антагоністичними. Відтоді класова боротьба є головною детермінантою соціального й історичного процесів.

Ця Марксова думка мала наочне підтвердження у житті ранньобуржуазного суспільства. Подвійна суперечливість капіталістичного способу виробництва — між продуктивними силами і виробничими відносинами та між зростанням багатства і зубожінням більшості населення — свідчила на користь поляризації інтересів, наближення революційної кризи. Неминуче саморуйнування суспільства з антагоністичними класами визначило революційність висновків з теорії, що мало далекосяжні суспільно-політичні наслідки (програми насильних соціальних змін, «прискорення» історичного процесу, революційних перетворень тощо).

Отже, найменування марксизму як «наукової політичної доктрини» виводиться насамперед з теорії класів й класової боротьби, з допомогою якої обґрунтовувались крах капіталізму, неминучість переможної комуністичної революції, наперед визначений напрям історичного розвитку. І хоча мало що підтвердилося з Марксових пророцтв, його гіпотези й моделі, які будувалися на теорії класів, відіграли визначну роль у поясненні, прогнозуванні, а головне — в активному впливові на історичний перебіг подій на певному етапі суспільного розвитку. Як підкреслювалось, саме в органічному поєднанні політики й науки виявився унікальний творчий геній великого революціонера. Історико-матеріалістичні передбачення майбутнього не отримали незаперечних доказів, але соціально-політична практика його послідовників довела можливість (і позитивну, і негативну) активної участі людини у формуванні своєї історичної долі.

Найважливішою рисою теорії класів є не лише її роль у розкритті суперечливості буржуазного суспільства, а й те, що вона може слугувати соціологічному аналізу соціальних відносин і структур взагалі. Наголос на класових взаєминах був в історії соціологічної науки тим, що згодом дістало назву структурного підходу. Інакше кажучи, це фокусування уваги на тому, як поведінка людей зале-

жить від їхнього становища в суспільстві. Це становище, корені якого у розподілі праці, зумовлює різність інтересів класів і те, що єднає великі групи індивідів. Враховуючи ці загальні соціальні фактори, вдається краще пояснювати соціальну поведінку людей. Саме в царині макрорівневого підходу К. Маркс був піонером.

У фундатора теорії класів можна віднайти економічне і політико-соціологічне визначення поняття «клас». Економічне — відображає певне місце людей в економічній структурі, джерела їх прибутку, точніше, належність до групи, що посідає певне місце у процесі суспільного виробництва. Політико-соціологічне — характеризує групи людей щодо місця в історичному процесі, спільної діяльності, способу мислення, психології, способу життя, світогляду, протистояння іншим, боротьби за свої інтереси. Таким чином, «клас» — різнобічне поняття, складові якого неодмінно треба враховувати. Через ставлення до певної форми власності, специфічної для кожного історичного типу суспільства, класи конституються певними соціальними взаєминами, де пов'язані матеріальні, ідеологічні та політичні чинники суспільного ладу. Тобто, кожна форма способу виробництва має свою головну форму власності і, отже, свої основні соціальні класи.

Революційний теоретик настійно повторював, що пролетаріат перетворюється з «класу в собі» на «клас для себе» лише після уствомлення специфіки своїх інтересів під час класової боротьби. Особливу роль у цьому процесі відіграє ідеологічний, єднальний фактор. У кінцевому рахунку пролетаріат здійснює революцію в інтересах більшості і кладе край класовим антагонізмам, виконавши відтак, пророкував Маркс, історичну місію ліквідації класового суспільства.

Формування класової свідомості вимагає, отже, низки умов: не тільки спільного способу життя, а й розвинутої мережі зв'язків, певної концентрації сил, визначеного спільного ворога, необхідного ступеня організації. Іншими словами, потребує сплаву ідеальних та матеріальних інтересів, поєднання економічних і політичних цілей, ідеологічного обґрунтування. Причому, гадав Маркс, якщо пролетаріат приречений на вироблення такої свідомості індустріальним виробництвом, то буржуазія, навпаки, через конкуренцію виробників нездатна на вироблення спільної класової свідомості. Капіталістичний індивідуалізм, ринкові механізми загалом породжують деструктивні інтереси і, врешті-решт, призводять до деструкції самого капіталістичного ладу. Ні буржуазна держава як головний інструмент класового володарювання, ні буржуазна ідеологія як «фальшива свідомість» не можуть слугувати інтересам усього суспільства. Тільки у робітничого класу інтереси збігаються з цілями суспільного прогресу.

Як вважав Маркс, можуть бути тільки два класи, які позначають суспільство своєю печаткою, створюють антагоністичну пару

історичних суб'єктів. Водночас може бути більша кількість класів або проміжних груп, але так чи інакше вони тяжитимуть до головних у кожній історичній формації. Пролетаріат — це останній клас, який, реалізуючи історичне завдання подолання класових антагонізмів, має привести людство до комунізму, асоціації індивідів, де, за Марксом, вільний розвиток кожного буде передумовою вільного розвитку всіх. Проте ця чудова гуманістична ідея виходить за межі реального соціологічного бачення, полишаючи ґрунт матеріалістичного розгляду.

Марксова теорія класів народжувалась на основі аналізу капіталістичної дійсності середини минулого сторіччя, систематизації спостережень та статистичних даних. Аналітичний потенціал її був широко використаний під час розгляду соціальних процесів часів індустріалізації, демократизації, формування громадянського суспільства. Теоретичні положення стали фундаментом конфліктологічної парадигми в соціології. І те, що ідеологічні цілі та утопічні сподівання надали Марксовій теорії класів політичного звучання й надмірного історичного значення, не перекреслює її помітного місця у соціологічній науці.

Модель класового конфлікту. Маркс залишився в історії соціологічної думки родоначальником конфліктологічної традиції. Незалежно від історичної долі теоретичних передбачень, практичної реалізації ідей його вчення, основні Марксові наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають аналітичну продуктивність. Найбільш вживані з них у царині соціології моделі класового конфлікту. Хоча кожна з численних конфліктологічних концепцій пропонує свою версію чи модифікацію класового (або соціального взагалі) конфлікту, наріжними залишаються положення, висунуті у «Комуністичному маніфесті» і «Капіталі», що спрямували сучасні дослідження соціальних конфліктів.

Ці положення можуть бути зведені до наступних тез (за схемою Дж. Тьорнера):

- 1) із збільшенням рівня продуктивності суспільного виробництва збільшується розподіл праці і навпаки;
- 2) зростаючий розподіл праці у суспільстві призводить до посилення нерівності;
- 3) відповідно до збільшення продуктивності виробництва зростає згуртованість і солідарність пригноблених;
- 4) чим більша класова солідарність пригноблених, тим ймовірніше загострення конфлікту між тими, хто панує, і тими, хто пригноблений і експлуатований.

Посилення класової солідарності залежить, у свою чергу, від рівня зв'язків, спілкування між пригнобленими, які зростатимуть із збільшенням освіти останніх, рівня урбанізації суспільства, поширення спільного досвіду громадського життя. Збільшення кількості пригноблених, які усвідомили спільність своїх інтересів, також по-

силує класову солідарність. Це усвідомлення спільності залежить від поширення почуттів відчуження серед гноблених, від дистанції у нерівності, від активності панівного класу, спрямованої на розкол пригноблених, утримання їх у темряві, від ступеня заниження поцінування праці, від рівня деградаційної мобільності у суспільстві. Розвиток єднаючої ідеології також приводить до збільшення класової солідарності. Вона залежатиме від здатності пригноблених рекрутувати ідеологічних лідерів, від можливостей панівних класів керувати соціалізацією підпорядкованих їм класів, від здатності владарюючої верхівки спрямовувати засоби масової комунікації на протидію ідеологічному згуртуванню пригноблених;

5) рівень конфліктності між гнобителями і пригнобленими, можливість насильства залежатиме від ступеня поляризації відносин між ними, оскільки чим більша класова солідарність поміж пригнобленими, тим глибша поляризація між ними і пригноблюючими, що справедливо і в разі збільшення солідарності поміж останніми.

Відчуження. Концепція відчуження, викладена Марксом головним чином у ранніх працях, надто важлива для його соціологічного аналізу, надає останньому виразного філософського звучання. На думку вченого, відчуження — це руйнування людської природи, яке зумовлюється капіталістичним ладом, структурою буржуазного суспільства. Свідомість індивіда відображає становище, у якому він знаходить себе, своє місце в процесі виробництва. Поряд із зростаючою владою людини над природою водночас зростає її відчуження. Сили, витворені самою людиною, обертаються проти неї, — зробив висновок мислитель.

К. Маркс описав і запропонував пояснення феномена ворожості рукотворного світу, втрати людьми контролю над продуктами своєї діяльності. Він показав, що буржуазна людина відчужена від плодів своєї праці, від процесу виробництва, від себе і своєї спільноти. К. Маркс вважав, що предмет, створений працею, обертається проти людини як ворожа сутність, як сила, незалежна від виробника. Чим більше робітник вкладає сил у працю, тим більше він залежить від предметів, які створює, тим біднішим він є внутрішньо, тим менше належить собі.

Концепція відчуження стала одним із найсуворіших звинувачень капіталізму і привернула до марксизму багатьох інтелектуалів кінця ХІХ-початку ХХ ст. У соціологічному плані вона була моральною та філософською критикою вад існуючого суспільного ладу: особа втрачала саму себе у створюваних нею самою спільнотах, насамперед виробничих колективах, найбільшим джерелом відчуження поставало економічне відчуження, що виростало з приватної власності на засоби виробництва та ринкової стихії. Тобто відчуження виявлялось результатом певного способу виробництва — капіталістичного, наслідком відсторонення особи від людської спільноти в атмосфері позірних свобод індивідуалізму.

Отже, Марксове обґрунтування відчуження слугувало опорою для гуманістичної критики капіталізму, а також захистові особистості від згубного впливу на неї нелюдського суспільного середовища. При цьому К. Маркс підкреслював першозначущість соціально-економічних, а не соціопсихологічних аспектів проблеми. Феномен відчуження висвітлювався головним чином у таких аспектах.

По-перше, робітники за капіталізму відчужуються від своєї виробничої діяльності, бо вони працюють не на себе, а на свого хазяїна, котрий вирішує, як розпорядитися їхньою працею.

По-друге, робітники відчужуються від результатів своєї діяльності — продуктів праці, оскільки останні не належать їм. Вони — власність капіталіста, який використовує продукти для власної вигоди. Робітники, як правило, не мають уяви, що саме вони виробляють, тому що пов'язані лише із якимось проміжним виробом, відіграють роль придатку до конвеєра.

По-третє, робітники за капіталізму відчужуються один від одного, від своїх товаришів по праці, бо капіталізм не тільки руйнує природну співпрацю людей у боротьбі за існування, а й протиставляє їх у конкуренції. Соціальні обставини не лише ізолюють робітників один від одного, а й змушують їх вступати у боротьбу, змагатися задля чужих інтересів.

Врешті-решт, робітники за капіталізму відчужуються від власної людської природи, бо функціонують як робочі одиниці, живі механізми. У них пригнічуються суто людські якості, відчуття, зв'язки.

Відчуження, на переконання К. Маркса, нав'язане людині, руйнівне для неї. Воно розриває природні взаємини, унеможливорює творчу діяльність індивідів. Саме творчість вбивається конвеєризованою працею, зводить її до механічної роботи, де особа не може самоствердитися, виявити свої кращі якості, не розвиває свій розум і силу, а навпаки, умертвляє їх.

Одним з найбільш сильних засобів відчуження, інструментом дегуманізації особи виступають гроші. Вони стають заміником власних якостей особистості, спотворюють її справжні риси і можливості: потворний, але багатий перетворюється у красеня, дурень — у мудрого, малоздатний — у весільного. Чужа праця закумуляована у грошах, надає їхньому власникові добродійностей, якими він ніколи не володів, владу, якою він користується для використання інших у своїх інтересах. Але хоча за гроші в буржуазному суспільстві можна придбати майже все, вони не замінюють справжніх людських відносин і почуттів, того світу, де, за словами К. Маркса, любов вимінюють тільки на любов.

Відчуження за капіталізму має різноманітне виявлення. Воно спостерігається у функціюванні суспільних інститутів, ролі релігії, держави, економіки, явищах масової свідомості, морально-психологічній атмосфері громадського життя тощо.

І врешті-решт К. Маркс доходить висновку, що людство мусить раціонально конструювати майбутнє, в якому має бути подоланим відчуження, де все те, що було розірване, має бути возз'єднаним, а індивіди знову можуть стати цілісними і віднайти своє місце у гармонійно організованому суспільстві. Тобто Марксова спрямованість на критичне розвінчання капіталістичного ладу, дегуманізуючого тиску на людину невіддільна від політичної програми, що має на меті переробити соціальну систему задля визволення людини.

Ідеологія, класова свідомість. Маркс, наголошуючи на визначальності матеріальних підвалин, економічної структури суспільства, не залишив без уваги й духовні та культурні сторони суспільного життя. Вчений і тут виступає послідовним провідником матеріалістичного погляду: соціальне буття визначає суспільну свідомість. Свідомість має пояснюватися умовами матеріального життя, а не навпаки. Не можна судити про соціальні процеси, виходячи із форм свідомості, які її відображають, як не можна оцінювати людину, виходячи з того, що вона сама про себе думає. Крім того, суспільна свідомість не складається з суми індивідуальних свідомостей: це свідомість людської спільноти на певному етапі суспільного розвитку. Тобто певна цілісність, що формується конкретно-історичними обставинами.

Отже, фундаментальний принцип матеріалістичної соціології полягає в тому, що людська свідомість, ідеологічні побудови вистають на ґрунті певних матеріальних умов, поза якими їх не можна правильно зрозуміти. І друге принципове положення — домінуючими ідеями часу завжди є ідеї панівного класу, оскільки саме вони контролюють засоби духовного виробництва. Звідси виводяться два важливі висновки. Перший: соціальні класи неодмінно дивляться на навколишній світ насамперед крізь свої економічні інтереси, а також через площину тих соціальних умов, за яких виявляються ці інтереси. Другий: ідеологія відіграє двояку роль. Вона, з одного боку, відображає інтереси певного класу, а з другого — є дійовим інструментом проведення і захисту цих інтересів, причому найчастіше виставляє їх в ідеальній формі.

У політичних протистояннях системи ідеалів стають ґрунтом для згуртування соціальних спільностей, класів, інтереси яких є суперечливими. На прикладах французької історії К. Маркс демонструє, як такі класи, піднімаючи гасла боротьби за «легітимність» або «прогрес», піклувалися насамперед за свої економічні інтереси. Панівний клас завжди виставляє ці інтереси як загальні і має над іншими перевагу, бо контролює засоби духовного виробництва (друковану продукцію, пресу, заклади освіти, церкву). Інтелектуали, творці ідейного змісту, врешті-решт, залежать від «грошового мішка», який перебуває у руках володарюючих. Незважаючи на збільшення незалежності й автономності інтелектуальних сил, ідейне виробництво, підкреслював основоположник матеріалістичної

соціології, так чи інакше відображатиме соціальні та матеріальні умови існування. Звідси випливає твердження, що виникнення революційних ідей зумовлене процесами у матеріальному базисі суспільства.

Марксове положення про матеріальну і соціальну зумовленість духовного виробництва одержало подальший розвиток у багатьох соціологічних концепціях ідеології, соціології науки та мистецтва, «класової культури» тощо.

На думку К. Маркса, домінуюча ідеологія як інтегрована система ідей, що зумовлені матеріальними суспільними обставинами їх виникнення, має такі характеристики. Вона:

— втілює матеріальні інтереси панівного класу та водночас впливає на формування цих інтересів;

— містить цілком певне світосприйняття, інтерпретацію реальності, перекручене або урізане в ракурсі згаданих інтересів відображення цієї реальності;

— може набувати містифікуючого, самостійного функціонування, руйнівного для соціальних груп, що її сповідують, насамперед пригноблених класів.

Ідеологічне витлумачення соціальної реальності — це неодмінне сприйняття її крізь окуляри матеріальних інтересів певної соціальної спільноти. У цьому сенсі класова свідомість є фальшивою свідомістю. Лише у своєму революційному русі до комунізму, стверджував К. Маркс, пролетаріат може виробити правильне розуміння історичного розвитку і своєї ролі у ньому, а отже, сформулювати справжню, наукову свідомість. Доти усі різновиди класової свідомості залишаються фальшивими. Буржуазія як останній панівний клас неспроможна досягнути хід історії, своє місце, суперечності капіталістичної системи. Народжені нею ідеї та переконання є здебільшого ілюзорними, а дії призводять до саморуйнування. Пролетаріат же, доки засоби духовного виробництва залишаються у буржуазії, також пройнятий фальшивою свідомістю. Але, на відміну від буржуазії, він не обтяжений приватною власністю і є носієм майбутнього поступу всього суспільства. Для цього, як зазначалося, він мусить перетворитися з «класу в собі» на «клас для себе», піднятися з рівня економічних інтересів до рівня свідомої діяльності, спрямованої на побудову комуністичного ладу. Таким чином, фальшива свідомість, яка тягнє над усіма антагоністичними формаціями, долається, за К. Марксом, із подоланням капіталістичного способу виробництва, буржуазного соціального ладу.

Історична доля соціологічних ідей К. Маркса. Залишаючи осторонь історичні наслідки спроб втілити в життя соціальні програми, які виводилися з Марксового вчення, не можна обійти суто внутрішні суперечності та неузгодженості його соціологічної конструкції. Величезний вплив її на соціальні науки ХХ ст. робить це необхідним.

Усі непересічні прибічники марксистської парадигми в соціології пропонували свої версії, відстоювали свій напрям розвитку марксистської думки, відштовхуючись від різних положень або ідей основоположника. Звідси стільки інтерпретацій Марксової теорії, часом несумісних одна з одною. Очевидно, що погляди фундатора матеріалістичної соціології містили чимало дилем, а це стало приводом для критики. Можна говорити й про методологічні межі використання основних соціологічних категорій даного підходу: де вони «працюють» добре, а де часто-густо вводять в оману, слугують міфологізації суспільного життя.

Новітня історія не лише поставила під сумнів багато Марксових соціальних передбачень та висновків (зростання злиденності робітничого класу, неминучість загострення класової боротьби та пролетарської революції, негативної ролі приватної власності в економічному розвитку, незворотність історичного прогресу тощо), а й позбавила ґрунту чи видозмінила роль, обмежила сфери використання понять Марксової соціологічної теорії.

В ході історичного розвитку була змінена дія багатьох факторів, які зумовили суспільну цілісність капіталістичного ладу середини ХІХ ст. (характер виробничих відносин, форми власності, рівень продуктивних сил, головні класи та соціальні групи тощо). Змінилися соціальні реалії, на яких будувалася Марксова схема історичного розвитку; наукова обґрунтованість й діалектичний дух Марксового підходу дедалі більше видалялися догматичним витлумаченням його ідей. Але це вже не стосується власне соціологічної теорії К. Маркса.

Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Її багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що спиралась на ту чи ту частину теоретичної спадщини видатного вченого. Важко говорити про неомарксизм у соціології як про щось однакове, навіть близьке. Проте незаперечно є визначальний вплив ідей К. Маркса на розвиток соціологічного аналізу у площині цієї традиції.

Найвпливовішою у сучасній соціології залишається конфліктологічна парадигма, що найбільш виразно втілює принципи матеріалістичної соціології, про яку будемо говорити окремо. Споріднений з теорією конфлікту і напрям соціальної критики в гуманітарному знанні, який представляли в соціологічному теоретизуванні прибічники Франкфуртської школи та американської ліворадикальної соціології.

Соціологи *Франкфуртської школи* (за місцем заснування Інституту соціальних досліджень у 1920 — 1934 рр.): М. Хоркхаймер, Т. Адорно, згодом Г. Маркузе, Е. Фром, а у наші дні, певною мірою, Ю. Хабермас — зосереджувались на розвитку «критичної теорії», тобто критиці різних сторін соціального життя і науки про

суспільство, відштовхуючись від Марксових положень розвінчання капіталістичного ладу, насамперед таких рис сучасного суспільства та культури, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного життя тощо. А також гостро атакували принципи позитивізму у соціальному пізнанні, нехтування можливостей активної, перетворюючої діяльності людини, обмеження її творчої самореалізації. Ідеї соціального критицизму взагалі залишаються в площині гегельянського марксизму (Г. Лукач, А. Грамші, К. Корш) і спираються на гуманістичний потенціал його критики.

Радикальна соціологія в США, що спиралась на неомарксистські інтерпретації франкфуртців, в особі таких яскравих фігур, як Ч. Р. Мілз, а пізніше провідників так званої «соціології соціології» — А. Гоулднера, Н. Бірнбаума, Р. Фрідрікса, Д. Ронга — здобула, в свою чергу, популярність у соціологічних колах завдяки критиці академічної науки за апологетизм існуючої системи, консерватизм, надмірний сциєнтизм, антидемократизм. Цей соціальний критицизм, поширений особливо в 60 — 70-ті роки, багато в чому, безсумнівно, живився неомарксистськими поглядами (переважно з творів «раннього» Маркса).

У Європі натомість розвивалась зовсім інша гілка Марксового теоретичного підходу — *структуралізм*. Його теоретики — Л. Аль'юсер, Н. Поуланзас, М. Годельє та ін. — акцентували увагу на об'єктивній — прихованій, але всевищачальній — структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є сучасне капіталістичне суспільство. Критично ставлячись як до економічного детермінізму послідовників К. Маркса часів II Комуністичного Інтернаціоналу (К. Каутський, Е. Бернштейн...) та продовжувачів цієї лінії у США (П. Баран, П. Свізі), так і до суб'єктивізму франкфуртців, ліворадикалістських соціологів, емпіризму та історизму, вони претендували на «дійсно правдиве» прочитання Марксових праць (переважно творів «зрілого» Маркса). Їхній вплив на розвиток сучасної соціологічної теорії позначився на працях постструктуралістів та постмодерністів, які теж заслуговують на увагу.

Ще один напрям у площині марксистської традиції в соціології — праці історично-орієнтованих досліджень або макроісторичної соціології, зокрема, *теорії світових систем* І. Уоллерстейна та *соціології революцій* Т. Скокпол. Перший віддав перевагу розглядові найбільшої економічної одиниці — світової системи (у порівнянні з класом чи державою), що характеризується особливим балансом стосунків та внутрішніх суперечностей, має «провідні держави», що визначають її розвиток, центр та периферію, які визначають міжнародний поділ праці. У «світовій системі» інтереси економічного розвитку домінують над політичними. Тобто для їх ро-

змінення важливою є Марксова ідея про місце економічного фактора у світовій історії, його детермінуючу роль у розвитку інших сфер. Інший приклад історико-соціологічних розробок у марксистських традиціях — аналіз влади, держави та соціальних змін Т. Скокпол, де робиться наголос, навпаки, на політичних факторах. Революційні зміни зображуються не як волюнтаристські наслідки (розвитку класової свідомості або партійної організації), а як об'єктивні прояви структурних факторів (внутрішньодержавних та міжнародних).

Завдяки багатству вихідних концепцій, різноспрямованості теоретичних пошуків у руслі марксистської традиції в соціології, неомарксизм зберігає свій творчий потенціал, життєздатність. Марксові ідеї живлять новітні соціологічні побудови в теоріях конфлікту, постструктуралізму, постмодернізму тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Избранные произведения. В 3 т. — М.: Политиздат, 1983. — Т. 1. — 635 с.; Т. 2. — 543 с.; Т. 3. — 639 с.
2. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс — Политика», 1993. — 608 с.
3. *Марксизм: pro u contra.* — М.: Республика, 1992. — 334 с.
4. *Корню О. К.* Маркс и Ф. Энгельс. Жизнь и деятельность. — М.: Прогресс, 1976. — 589 с.
5. *Appelbaum R.* Karl Marx. — Beverly Hills: Sage, 1988. — 160 p.
6. *Coser L.* Masters of Sociological Thought — New York: Harcourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
7. *Ritzer G.* Classical Sociological Theory — New York: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
8. *Turner I., Beeghley L., Powers Ch.* The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.

Розділ другий

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ХІХ — ХХ ст.

СОЦІОЛОГА ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА

Життя і творчість Е. Дюркгейма. Видатний французький соціолог і філософ кінця ХІХ — ХХ ст. Еміль Дюркгейм народився 15 квітня 1858 р. у містечку Епіналь у родині рабина. Після блискучого закінчення місцевого ліцею він їде до Парижа для підготовки до конкурсного екзамену до Вищої Нормальної школи. У 1879 р. Дюркгейм був прийнятий до цього престижного усьогового закладу, де традиційно навчалась і виховувалась інтелектуальна еліта Франції.

Навчання у Вищій Нормальній школі справило великий вплив на погляди французького вченого. Серед професури йому особливо подобалися історик Ф. де Куланж та філософ Е. де Бутру. Першому Дюркгейм симпатизував за його захопленість наукою, прагнення ввести в історію строгі наукові методи. Другому — за ідеї про творчий синтез явищ та про особливу природу кожного з рівнів реальності. Поза увагою молодого Дюркгейма не залишилась також критика Бутру спрощеного редукціонізму, вимога пояснювати феномени, що вивчаються окремими науками, на основі їхніх власних специфічних принципів. Схвально сприйняв майбутній соціолог і установку «спіритуалістичного позитивізму», в межах якого Бутру відстоював рівність науки та релігії, стверджував, що досвід повинен однаково спиратись як на наукові, так і на релігійні джерела.

У студентські роки Дюркгейма приваблюють також ідеї Ш. Ренувьє та І. Канта. Під впливом першого у нього складаються переконання, що мораль посідає центральне місце в філософському мисленні, що існує потреба в науці про мораль і що філософія повинна слугувати керівництвом до соціальної дії й може допомогти моральній єдності. Кант привертав увагу Дюркгейма передовсім своєю теорією морального обов'язку. Однак апіоризм, ігнорування соціального аспекта моралі, формальний характер кантівського категоричного імперативу спонукали вченого звернутися до соціологічного обґрунтування моралі.

Підтримку такому обґрунтуванню моральних правил він знаходить в соціології О. Конта. На той час, отримавши філософську освіту у Вищій Нормальній школі, Дюркгейм викладає в деяких провінційних ліцеях (1882 — 1887) і виявляє значний інтерес до соціально-політичних аспектів суспільного життя.

Перший дебют вченого у науковій літературі відбувся 1885 р., коли він як співробітник журналу «Філософський огляд» почав систематично готувати огляди соціологічних публікацій. В цей час Дюркгейм під впливом ідей біологізму прагне використати поняття й постулати біології для ілюстрації та обґрунтування деяких соціологічних принципів. Співпраця у філософському журналі, очолюваному відомим психологом Т. Рібо, принесла французькому вченому велику користь, зокрема вагомо збагатила його уявлення про тодішній стан соціології та психології. Від Рібо він переймає ідею про важливість неусвідомлених аспектів людської діяльності, а також те, що вивчення патологічного багато в чому пояснює природу нормального.

1885 — 1886 рр. Дюркгейм бере академічну відпустку для продовження навчання спочатку в Парижі, потім — у Німеччині (переважно в Берліні та Лейпцігу). У

Німеччині він вивчає зміст програм з філософії у німецьких університетах, а також стан соціальних наук та етики. В Лейпцігському університеті Дюркгейм знайомиться з роботою першої в світі експериментальної психологічної лабораторії, організованої В. Вундтом. Теорія, методи та експерименти останнього докладно висвітлені в науковому звіті Дюркгейма. Він захоплюється постановкою наукових досліджень, що проводяться Вундтом, вважає, що чіткість дослідницької роботи сприяє розвитку наукової точності, відлучає від туманних узагальнень та метафізичних спекуляцій. У звіті про поїздку до Німеччини він формулює низку принципів свого розуміння соціології. Вчений вважає соціологію позитивною наукою про моральні факти, котра спільно з науками про економічні, юридичні, релігійні та інші суспільні явища повинна складати систему соціальних наук.

В іншому його звіті про поїздку закордон, присвяченому стану етики, він звертає увагу на тенденцію створення соціальної науки про моральні факти, яка бере свій початок в працях економістів і юристів — представників так званої історичної школи права. В цілому до такої тенденції Дюркгейм ставиться позитивно. Він схвалює трактовку моральних фактів як особливих емпіричних даних, погоджується з розумінням морального обов'язку як соціального за своєю природою, вітає намагання створити етику як окрему позитивну науку.

Після публікації звітів про наукове життя в Німеччині у журналі «Філософський огляд» Дюркгейм здобуває репутацію серйозного вченого. У віці 29 років він був визнаний багато обіцяючою фігурою в галузі соціальних наук і соціальної філософії Франції. 1887 р. вченого призначають професором педагогіки і соціології на філологічному факультеті в університеті Бордо. Тут він читає — спеціально для нього організований — перший у французьких університетах курс соціології.

Роки життя в Бордо були для французького соціолога періодом найбільш інтенсивної і продуктивної наукової діяльності. 1893 р. він захищає докторську дисертацію на тему «Про розподіл суспільної праці» разом з дисертацією латиною «Вклад Монтеस्क'є в становлення суспільної науки». Через два роки виходять його «Правила соціологічного методу» (1895). Ще через два він публікує свою третю велику роботу «Самогубство» (1897).

1896 р. Дюркгейм стає професором соціальних наук (перша посада такого зразка у Франції) і протягом шести років займає цю посаду. 1898 р. він заснував і почав видавати журнал «Соціологічний щорічник», котрий об'єднав групу молодих талановитих учених — учнів та послідовників. Завоювавши свого часу широке визнання серед європейської громадськості, журнал великою мірою сприяв тому, щоб найрізноманітніші соціогуманітарні науки — від історії та економіки до лінгвістики — стали вивчати багато проблем у дусі концепції соціологізму (соціологічного реалізму).

1902 р. Дюркгейм був запрошений позаштатним співпрацівником до Сорбонни на кафедру педагогіки. 1906 р. він уже стає професором і керівником цієї кафедри. 1913 р. кафедра спеціальним декретом була перейменована у «Кафедру соціології Сорбонни».

Викладацьку діяльність Дюркгейм поєднує з науковим опрацюванням соціологічних проблем моралі, виховання та освіти. Результатом цієї роботи стала низка публікацій з названих проблем, що вийшли, втім, вже по смерті соціолога. За те при житті вийшла друком праця «Елементарні форми релігійного життя» (1912) — обширна робота, над якою вчений працював протягом багатьох років і яка була присвячена осмисленню релігії як соціального феномена. У Парижі він продовжує співпрацю в «Соціологічному щорічнику», виступає на багатьох філософських дискусіях, в тім числі на філософському конгресі в Болоньї (1911), є активним учасником політичних подій того часу. Так, у зв'язку зі справою несправедливо звинуваченого в шпionажі на користь Німеччини офіцера Генерального штабу А. Дрейфуса Дюркгейм, ставши на бік звинувачуваного, захищає права людини і громадянські свободи.

У I світову війну він дотримується, звичайно, патріотичних позицій, бере участь у громадській діяльності по «моральному патхненню» нації в роки важких воєнних випробувань. Будучи секретарем Комітету з публікації досліджень і документів

війни, Дюркгейм випускає декілька памфлетів, спрямованих проти пангерманізму. Винною у воєнних лихоліттях французький соціолог вважав Німеччину, дії німецького імперіалізму розцінював як вияви соціальної патології.

Війна завдала йому жорстокого удару. Наприкінці 1915 р. Дюркгейм отримує звістку про смерть свого єдиного сина Андре, який помер від ран у військовому шпиталі на Салонікському фронті. Син був його гордістю і надією. В ньому він вбачав продовжувача своїх справ у науці. Смерть сина потрясла вченого, його працездатність різко падає, він захворює. У листопаді 1917 р. французький соціолог, так і не одужавши від жорстокого життєвого потрясіння, помер у віці 59 років.

Концепція соціологізму. В історії соціологічної думки Е. Дюркгейм відомий як видатний представник так званого *соціологізму* — специфічної соціологічної концепції. Відмітною особливістю даної концепції є її орієнтація на визнання соціальної реальності як дійсності особливого роду (*sui generis*) та відкиданні психологічного редукціонізму, тобто пояснення соціальних явищ на засадах психологізму.

Зародки соціологізму можна простежити вже у працях О. Конта, Г. Спенсера, Л. Гумпловича та інших мислителів. Проте тільки у Дюркгейма вона стає чітко вираженою. В цілому вона була продуктом поширеного наприкінці XIX ст. прагнення до позначення своєрідності предмету соціології та звільнення її як науки від крайнощів позитивістського натуралізму. Останній намагався пояснити соціальні явища винятково на основі законів, відкритих природничими науками. На противагу цьому серед суспільствознавців того часу стала визрівати інша точка зору. Вона полягала в тому, що соціологія як самостійна наука не повинна шукати пояснення соціальним явищам поза власним предметом, їхні причини мають відшукуватися у самій соціальній реальності, серед інших соціальних явищ, а тому дана наука може обходитися без підтримки інших дисциплін і навіть у певних випадках (філософія, психологія) сама сприяти їхньому розвитку.

Соціологізм Дюркгейма є комплексом досить строгих положень. Одне з них стосується прагнення чітко розмежувати явища індивідуального і колективного життя. При цьому припускається, що із знання про індивідуальне життя не можна вивести жодного достовірного знання про колективне життя. Останнє репрезентує дійсність *sui generis* і як таке становить власний предмет соціології. Саме це робить соціологію самостійною наукою.

Водночас соціологія претендує на роль основної соціальної науки. Принаймні у межах соціологізму проглядає тенденція, відповідно до якої усі інші наукові дисципліни, які займаються тими чи тими аспектами соціальної дійсності, підлегли соціології. Це обґрунтовується тим, що соціальні явища міцно пов'язані між собою, їх не можна зрозуміти ізольовано одне від одного, це є лише різні виявлення однієї й тієї самої дійсності — соціальної, що, хоча й вивчається всілякими науками, однак як ціле складає предмет

тільки соціології. Тим самим соціологія проголошувалась наукою, що має ключ до усіх соціальних явищ.

Серед інших рис соціологізму треба вказати на його антиеволюціоністську спрямованість. Соціологізм концентрує увагу на сталих і повторюваних зв'язках між соціальними явищами, досліджує різноманітні соціальні типи, послуговуючись головним чином порівнювальним методом.

Предмет соціології: соціальні факти. Висвітлення природи предмета соціології складає, за Дюркгеймом, фундаментальну проблему, від вирішення якої залежить її статус як самостійної науки. Основні ідеї з цієї проблеми французький соціолог виклав 1895 р. у роботі «Правила соціологічного методу». Вихідним моментом стало прагнення вичленити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. При цьому припускалось, що ця реальність має особливі, тільки їй притаманні властивості. Згідно з Дюркгеймом, такими є *соціальні факти*, які у сукупності складають соціальну реальність в цілому.

Відмітна ознака соціальних фактів — їхнє незалежне від індивідів буття й здатність чинити на останніх примусовий вплив. Кожний індивід, зазначав французький соціолог, при народженні застає соціальну реальність готовою, яка функціонує незалежно від нього. Індивід не створює мови, якою розмовляє, а навчається їй у ході своєї соціалізації; не винаходить методів праці, а набуває їх від соціального оточення; не вигадує власної релігії, а визнає одну з уже існуючих. Отже, свої способи мислення, почування та дії індивід повинен пристосовувати до способів, які вже є і визнані суспільством. Істотна риса останніх у тому, що вони існують поза індивідуальною свідомістю.

Проте визнані у суспільстві способи мислення, почування та дії володіють щодо індивідів силою примусу, завдяки чому їхня поведінка контролюється і коригується. У тих випадках, коли індивіди не адаптуються до існуючих способів мислення і дії, вони наштовхуються на різні негативні реакції (правові санкції, суд, осуд громадськості тощо) з боку суспільства.

В цілому соціальна реальність, за Дюркгеймом, включає до свого складу два типи явищ. По-перше, способи мислення, почування та дії, які, уже зазначалося, є зовнішніми і примусовими щодо індивідів. Їх носієм виступають або суспільство в цілому, або окремі його групи: релігійні, політичні, професійні та ін. По-друге, інші стали явища, які для індивідів так само об'єктивні й примусові. До них французький соціолог зараховує різноманітні «соціальні течії», що породжуються не індивідуальною свідомістю, а ґрунтуються на колективному ентузіазмі, обуренні та співчутті.

Природу соціального Дюркгейм вбачає у різноманітних формах колективності, які можуть мати вираження в «колективних уявленнях», «колективних віруваннях», «колективних почуттях», «колек-

тивній свідомості». Поза зазначеними утворюваннями, вважає вчений, соціологія не має свого предмету.

В цьому зв'язку він надусе прагне провести демаркаційну лінію поміж соціальним і психічним. Психічна реальність, за Дюркгеймом, є своєрідною надбудовою над біологічною структурою і породжується в результаті впливу на неї зовнішнього середовища.

У свою чергу, соціальне, як виявлення колективних утворень, є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення суть цілісності, які не зводяться до індивідуальних психічних станів. Отже, соціальне як ціле особливої природи не можна пояснити, відштовхуючись від окремих його складових частин. Ніякі стани індивідуальної свідомості не можуть стати причиною соціальних фактів. Не можна, підкреслює французький соціолог, висновувати колективні уявлення з індивідуальних, як не можна висновувати суспільство з індивіда, ціле — з частини, складне — з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості.

На основі зовнішніх ознак соціальних фактів Дюркгейм певним чином упорядковує предметну царину соціології. Він виокремлює у структурі соціологічного знання *соціальну морфологію і соціальну фізіологію*. Соціальна морфологія, на думку вченого, вивчає «матеріальні форми суспільства», до яких належать демографічні, геологічні, економічні, соціокультурні фактори. В цьому зв'язку Дюркгейм звертає увагу на географічні координати суспільства, форму його кордонів, розміри території, чисельність і густоту населення, розміри й заселення сіл, міст, провінцій, характер комунікацій тощо.

Соціальна морфологія репрезентує у соціології Дюркгейма його теорію щодо побудови й форми частин суспільства. Проте це не означає, що морфологічні соціальні факти французький соціолог бере за першооснову цілісності суспільного життя. Вже у ранніх своїх працях він підкреслює їхню обмежену роль у даному відношенні. Морфологічні факти, зрозуміло, можуть породжувати колективні уявлення. Але останні, виникнувши, самі, у свою чергу, стають безпосередньою причиною — незалежно від морфологічної основи — нових колективних уявлень. Здебільшого колективні уявлення здатні породжувати і морфологічні феномени. Так, релігійні вірування можуть впливати на народжуваність та ріст населення. Вирішення соціальної фізіології французький соціолог обґрунтовує існуванням — поряд з морфологічними — функціональних або фізіологічних фактів. До них Дюркгейм зараховує факти колективної свідомості та способи колективних дій. Сам він передусе цікавиться колективною свідомістю, впливом колективних уявлень на свідомість та поведінку індивідів. За словами вченого, у центрі його наукових інтересів перебуває не «тіло», а «душа» суспільного життя. Серед фактів колективної свідомості французький соціолог

розрізняє релігійні традиції, народні легенди, політичні ідеї, правові та моральні норми, мотивацію економічної діяльності.

Разом з морфологічними фактами факти колективної свідомості утворюють так зване внутрішнє соціальне середовище. Причому морфологічні факти складають матеріальний, кількісний бік даного середовища, а факти колективної свідомості — нематеріальний, якісний, духовний аспект. У такому широкому тлумаченні саме соціальне середовище визнавалось універсальним фактором, з допомогою якого можна пояснювати будь-які соціальні факти. Та згодом Дюркгейм став трактувати соціальне середовище вужче, винятково як царину колективної свідомості, що складається з ідей, вірувань, звичок тощо. Цим він намагався не тільки затвердити знайдену ним специфіку соціального, а й дати суспільним явищам специфічно соціальне пояснення.

Суспільство, за Дюркгеймом, — не просто впорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за самозбереження з різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерелом і вмістилищем усіх цінностей». В цьому плані суспільство постає своєрідним божеством, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, тобто своєю інтелектуальною й моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сповідуватися окремими індивідами, то суспільство загине, підкреслює французький соціолог.

Стверджувати, що суспільство є «композицією будь-якого роду ідей, вірувань і почуттів, які реалізуються завдяки посередництву індивідів», Дюркгейм певним чином суперечить концепції соціологізму, яка постулює специфіку і автономію соціальної реальності, а головне — її примат над індивідом. Його висновок про те, що суспільство існує і реалізується «тільки в нас і завдяки нам», скоріше вказує на взаємозумовленість суспільства та індивідів, що його складають, аніж на примат першого над другими. І тоді цілком правомірно, що не тільки колективні уявлення можуть бути продуктом суспільства, а й навпаки, саме суспільство може бути результатом колективних уявлень. Тавтологічний характер даного моменту аж ніяк не засмучує французького соціолога. Навпаки, саме таке трактування природи суспільства він вважав науковим. Якраз у ньому власне і міститься «центральный пункт» дюркгеймівської соціології.

Правила соціологічного методу. До методологічного рівня досліджень у соціології Дюркгейм ставиться з підкресленою увагою. Він критикує соціологів, праці яких підпадали під сильний вплив ідеологічних та прагматичних міркувань, за недостатню емпіричну обґрунтованість теоретичних узагальнень, невизначеність багатьох соціологічних понять тощо.

Учений відверто прагне побудувати соціологію на зразок природничих наук. Керуючись індуктивним методом, Дюркгейм гостро виступає проти представників психологізму, зокрема, за використання ними інтроспективний метод досліджень. Як переконаний прибічник соціологізму, він вважає, що теорія, яка починається з індивіда та його психології, не здатна пояснити соціальні явища й процеси. Вихідним пунктом соціологічного аналізу може бути тільки суспільство в цілому або будь-яка з його складових. Зачинателями такого підходу були Сен-Сімон і Конт, але тільки у Дюркгейма він формується у розвинену методологічну концепцію.

В розумінні французького соціолога суспільство щодо окремого індивіда є передусім об'єктивною реальністю. Отже, методи вивчення цієї реальності повинні бути також об'єктивними. Для забезпечення такого методологічного підходу Дюркгейм формулює низку правил, які він викладає у книзі «Правила соціологічного методу». На думку вченого, наявність строгих правил соціологічного пізнання гарантує соціологам ефективність їхніх наукових пошуків.

Осьове правило соціологічного методу Дюркгейма — *правило об'єктивності* — говорить: «Соціальні факти потрібно розглядати як речі». Суть цього правила полягає в тому, щоб спонукати соціологів до погляду *іззовні* на предметну царину своєї науки. Щодо суспільства, вважає вчений, треба посідати таку саму об'єктивну позицію, як природничі науки посідають відносно свого предмета — природи.

Вимога Дюркгейма розглядати соціальні факти як речі викликала на перших порах вельми неоднозначну реакцію представників соціальних наук. Багато з них вважали, що трактування, наприклад, права, моралі, релігії як речей методологічно неправомірне. Вважалося, що такий підхід націлює, по-перше, на розгляд значення суспільних явищ винятково як матеріальних предметів, ігноруючи їхню духовну специфіку. По-друге, він, мовляв, забороняє дослідникові спонтанне занурення в явище для того, щоб інтерпретувати його з середини.

У передмові до другого видання своїх «Правил соціологічного методу» Дюркгейм пояснює, що коли він закликає розглядати соціальні факти як речі, то має на увазі понадусе необхідність вивільнення соціологічного підходу від будь-яких упереджень. Це означає, що вихідним пунктом дослідницького процесу повинні бути самі соціальні явища, а не ідеї щодо них. Для соціології це особливо важливо, тому що люди у своєму житті виробляють

різноманітні уявлення, поняття, пояснювальні схеми тощо, які можуть стати небезпечним джерелом помилок у соціологічному аналізі. Такими, наприклад, можуть бути очевидності повсякденного мислення, здоровий глузд тощо. Від усього цього строга наука, на думку вченого, зобов'язана з необхідністю дистанціюватися.

Важливу роль у забезпеченні такої позиції відіграють, за Дюркгеймом, *наукові визначення* соціальних фактів. Правильне визначення факту — одна з умов об'єктивності соціологічного пізнання. Метод визначень повинен бути строгим і об'єктивним. В цьому зв'язку соціологічне визначення покликане відображувати лише те, що безпосередньо притаманне явищу, яке вивчається.

Подоланню суб'єктивізму в дослідницькому процесі сприяє також правило фіксування *повторюваності* при вивченні соціальних фактів. Для цього, підкреслював учений, потрібно досліджувати не поодинокі явища, а «групи явищ», залучати до «вивчення усі явища, що відповідають даному визначенню»; віднайдення повторюваності гасить індивідуальні прояви і створює твердий ґрунт для початкових соціологічних визначень. У пошуках повторюваності як вирішального доказу певних об'єктивних закономірностей Дюркгейма звертається передусім до статистики. Він вважає, що статистика таких соціальних фактів, як коливання народжуваності, укладання шлюбів, кількості самогубств, є найвиразнішим доказом того, що в них відображається певний колективний стан.

Правила соціологічного методу Дюркгейм є не тільки надбанням історії соціологічної думки, їхня інструментальна цінність збереглась і досі. Вона тісно пов'язана з орієнтацією даних правил на забезпечення об'єктивного підходу до соціальних явищ.

Нормальне і патологічне. Важливе місце у соціології Дюркгейма посідають поняття «норма» і «патологія», що відображують нормальні та патологічні соціальні факти. Розрізняти нормальне і патологічне вчений рекомендує з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. І, зрозуміло, підходити до цього в дусі правила об'єктивності, вивчати явища як речі.

Однак норма і патологія, за Дюркгеймом, не абсолютні, раз і назавжди закріплені за тими чи тими соціальними фактами, а перебувають у співвідношенні одна з одною. Конкретний соціальний факт може бути нормальним в одній соціальній структурі й ненормальним — в іншій; функціональним в одному випадку і дисфункціональним — в іншому. Так, самогубства і злочини не завжди патологічні. У певних соціальних структурах або середовищах ці факти можуть розглядатися як нормальні, гадає Дюркгейм.

Об'єктивний показник нормальності соціального факту міститься в його поширеності в даному суспільстві. Широке розповсюдження певного соціального факту вказує на те, що він корисний чи необхідний суспільному організмові. Критерієм зарахування одних соціальних фактів до нормальних, а інших — до патологічних,

править певне статистичне «середнє число», яке збігається із взірцем здоров'я конкретного соціального цілого. Будь-яке відхилення від цього взірця є показником хвороби соціального цілого, слугує підставою для зарахування відповідного соціального факту до патології.

В цілому правило Дюркгейма для розмежування соціальних фактів на нормальні та патологічні має раціональне зерно. Проте застосування цього правила є далеко не простою справою. Статистичний критерій, взятий сам по собі, недостатній, бо він усе нове з самого початку зображує не як правило, а як виняток, патологію. Така методологічна позиція, безперечно, здатна народити формалізм. Вона не тільки абсолютизує кількісний підхід до соціальних явищ, пошкоджує їхній якісний аналіз, а й веде до парадоксів. Так, оскільки злочинність є в усіх або в більшості суспільств, вона розглядається французьким соціологом як нормальний факт, як елемент соціального здоров'я. Водночас деякі соціальні явища, характерні для суспільства ХІХ ст. (зростання кількості вбивств, послаблення морального осуду самогубств, усякі типи економічних криз, аномія) кваліфікувалися Дюркгеймом як патологічні.

Під впливом критики французький соціолог намагався уточнити свою концепцію норми й патології. Хоча, як зазначається в історико-соціологічній літературі, це йому не вдалося здійснити повністю, проте вимога відповідності соціального явища суспільним умовам, що його породили, залишається значущою.

Соціологічне пояснення. Однією з важливих проблем Дюркгейм вважав наукові пояснення соціальних фактів. На його думку, соціологічне пояснення повинне базуватися на двох необхідних, але неподібних між собою, підходах: *каузальному і функціональному*.

Каузальний, або історичний, підхід займається переважно проблемами змінювання, трансформації і розвитку соціальних інститутів, вірувань, цінностей, взірців поведінки й форм організації. У його фокусі перебуває не те, як суспільство взаємопов'язане і що дозволяє йому функціонувати як інтегрованому цілому, а передусім процес і причини його змін.

Дюркгейм — непохитний прибічник принципу причинності у соціології. Він вважає, що єдиною доступною для соціології причиною залежності є залежність частини від цілого, елементів — від структури. Це означає, що соціальні факти постають і визначаються не з індивідуальних потреб або нестатків частини, а з потреб соціального організму в цілому. Істотною особливістю соціологічного пояснення є те, що воно у межах каузального підходу зорієнтоване на пошук причини в актуально функціонуючому соціальному середовищі, а не у його історичному минулому.

Учений відрізняє *причини* соціальних явищ від їхніх *функцій*, а каузальний підхід до них — від *функціонального* підходу. Визнача-

ючи функцію, Дюркгейм робить акцент на тому, як частина задовольняє потреби цілого, тобто функція трактується як деякий вид відповідності. З'ясувати функцію певного соціального явища, — це, за Дюркгеймом, дослідити, якій потребі цілого вона відповідає. Таким чином, соціальні явища функціонально залежні від соціального цілого. Ця цілісність має структуру й функції, а тому може бути пояснена структурою функціональних зв'язків.

В цілому каузальне і структурно-функціональне пояснення соціальних фактів є, за Дюркгеймом, тією умовою руху соціологічного методу, яка приводить безпосередньо до останнього етапу соціологічного пізнання — *соціологічного доказу*. Саме на цьому етапі, стверджує учений, досягається соціологічна істина в її строгості та повноті. Найбільш продуктивним для соціологічного доказу він вважав порівнювальний метод. Чим складніше соціальне явище, тим необхідніше досліджувати його ознаки у якомога більшому числі різноманітних типів людського суспільства. Тому соціологія уявляється скоріше порівняльною наукою, яка не може обмежуватися вивченням тільки якогось певного суспільства чи суспільного типу. Порівнювальний метод найбільш прийнятний для такої науки. Із врахуванням історичної перспективи даний метод дає змогу порівнювати соціальні явища у різних суспільствах і у різних часових параметрах, що, безумовно, актуально й для сучасної соціології.

Соціальна солідарність і її перевтілення. Дюркгейм був одним із перших соціологів, які стали менше розумувати щодо суспільства взагалі, а більше приділяти уваги аналізові конкретних суспільних форм, структур і механізмів. Особливе значення він приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються у певний «суспільний вид». Суспільство, згідно з Дюркгеймом, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, національна та ін.

Проблема солідарності розроблялася й до Дюркгейма, наприклад, у працях Спенсера, Тьонніса. Проте у Дюркгейма вона отримує нове висвітлення. Причиною цьому є, безумовно, концепція соціологізму, якої він дотримується і реалізовує у своїх розробках.

У пошуках джерел соціальної солідарності вчений звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства підпадають у залежність один від одного. В цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, — вищий моральний принцип, універсальна цінність, що визнається всіма членами суспільства. Оскільки «потреби у суспільному порядку, гармонії, солідарності визнаються всіма за моральні», то моральним є і поділ праці.

Суперечності між працею і капіталом, різні економічні та моральні кризи у суспільстві, сучасником яких був Дюркгейм, мислитель розглядає як відхилення від норм, нездоровий елемент у житті суспільства, що в цілому уявляється йому як солідарне, єдине, спаяне. Саме поділ праці, вважає вчений, складає у суспільстві, яке значною мірою втратило цементуючу силу релігійної свідомості, той механізм, що утворює бажаний суспільний зв'язок, солідарність поміж людьми.

Відповідно до своєї методології; згідно з якою соціальний факт треба вивчати за його зовнішніми, об'єктивними виявами, Дюркгейм шукає подібний об'єктивний показник (спостережуваний ззовні) і для соціальної солідарності. Таким показником, на його думку, є *право*. У соціальному житті саме право слугує його організації, воно найбільш стає і детально розроблене. Але головна його особливість, вважає вчений, полягає у тому, що воно виявляє загальну, колективну свідомість.

За Дюркгеймом, існують два види правових розпоряджень, що принципово відрізняються, вага яких зовсім не однакова у різних суспільствах. Одним з них є *репресивне* (карне) право, яке використовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження. Інший вид права — *реститутивне* (поновлювальне) право — пов'язується із вживанням винятково реститутивних санкцій, метою яких є не стільки покарання винуватих за порушення закону, скільки повернення речей до початкового стану, у якому вони перебували до порушення правових розпоряджень. Такий характер мають, за Дюркгеймом, санкції громадянського, комерційного, адміністративного права.

На думку французького соціолога, різниця між двома видами права відображає різницю між двома видами соціальної солідарності. Історія показує, що значення репресивного права постійно зменшується: чим далі від актуальної організації перебуває суспільство, тим більше місця у ньому для репресивного права. І навпаки, чим ближче суспільство до актуальної організації, тим більше значення в ньому має реститутивне право.

В історії, вважає Дюркгейм, можна виокремити суспільства з переважанням репресивного права, тобто такі, у яких під соціальним контролем опинилося повністю, або майже повністю, життя кожного індивіда. В них існує відносно монолітний, обов'язковий для всіх членів суспільства, комплекс вірувань і почувань. Всі індивідуальні відхилення від прийнятих візирів сурово караються. Індивід у такому суспільстві ще не є особистістю, він становить тут лише «просте відображення колективного життя». Саме суспільство недиференційоване, його зв'язок з індивідом здійснюється безпосередньо. Солідарність, що існує у такому суспільстві, французький соціолог називає *механічною*. На його думку, найпервиннішим соціальним ут-

воренням в історії, яке засновувалося на механічній солідарності, була орда.

З просуванням суспільства до сучасного стану в ньому активно чиниться ломка меж локальних сегментів, розширюються суспільні зв'язки, комунікації, ростуть міста, збільшується густота населення. Найважливішою характеристикою суспільства стає бурхливий розвиток поділу праці. Посилення реститутивного права свідчить про те, що вісь солідарності у сучасному суспільстві базується не на уподібненні індивідів один до одного, а на суспільному поділі праці. Саме поділ праці зумовлює відповідно до спеціалізації розвиток особистісних здібностей і талантів. Тут кожний індивід — особистість, яка усвідомлює, що вона залежить від інших особистостей і що всі вони пов'язані єдиною системою суспільних зв'язків, які утворюються поділом праці. За таких умов індивіди солідарні між собою передусім тому, що вони різні і взаємно відчують потребу один в одному. Цього типу солідарність Дюркгейм називає *органічною*. Вона властива сучасному промислому суспільству. Тут уже не контролюються усі сфери життя індивіда, як за репресивного права. Вірування і звичаї дедалі більше втрачають релігійний характер, зростає значення раціонального мислення, монолітність минулої моралі поступається місцем диференційованій моралі соціальних груп, дістає визнання і розповсюджується індивідуалізм.

Заміна механічної солідарності органічною у концепції Дюркгейма не трактується у душі еволюціонізму. У випадку типології соціальної солідарності не йдеться про схему історичного розвитку людського суспільства. Ця типологія скоструйована французьким соціологом скоріше з метою порівнювальних досліджень. Обидва види соціальної солідарності, підкреслює вчений, співіснують в усіх конкретних суспільствах. Звідси згадана типологія придатна не тільки для аналізу первісних і сучасних суспільств, а й для розгляду будь-яких окремих суспільств як джерел обох видів соціальної солідарності.

Проблеми органічної солідарності Дюркгейм пов'язує з неврегульованістю відносин у соціальному цілому. Пояснення аномалій він рекомендує шукати у нерозробленості економічних, правових і моральних правил, які повинні регулювати відношення соціальних функцій, не пристосованих одна до одної. В цьому плані особливе значення, за Дюркгеймом, мають моральні правила, які визнаються всіма членами суспільства. Покора їм вважається не тільки обов'язковою, а й бажаною. Звідси моральні норми виступають головною цементуючою силою промислового суспільства, яка здатна забезпечувати високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур — чи то родина, церква, політична партія, держава та ін.

Французький соціолог є оригінальним мислителем, що зробив різнобічний та вагомий внесок у прогрес сучасної соціології. У його

працях є чимало цікавих, хоча й спірних концепцій та ідей, опанування яких може дати у теоретичному плані багато повчального.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э. Разделение общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991. — 575 с.
2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. — Спб., 1912.
3. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс», 1993. — 608 с.
4. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма: критический анализ теоретико-методологических концепций. — М.: Наука, 1977. — 279 с.
5. Ручка А. А., Танцер В. В. Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
6. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) — К.: Либідь, 1993. — 335 с.
7. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. I. — 457 s.
8. Coser L. Masters of Sociological Thought. — N. Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
9. Ritzer G. Classical Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
10. Turner J., Beeghley L., Powers Ch. The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.

СИСТЕМА СОЦІОЛОГІЇ ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО

Віхи біографії і творчості В. Парето. Відомий італійський соціолог і економіст Вільфредо Федеріко Парето народився 15 червня 1848 р. у Парижі в родині італійських аристократів, висланих з Італії з політичних мотивів. 1850 р. родині дозволили повернутися до Італії. Тут Парето отримувє класичну середню освіту, потім навчається в Політехнічному університеті в Турині. По закінченні навчання захищає дисертацію на тему «Основні принципи рівноваги твердих тіл» (1869 р.)

1874 — 1892 рр. вчений проживає у Флоренції, працює інженером у залізничній компанії, головним керуючим металургійних заводів Італії. 1889 р. Парето одружується з Олександрією Бакуніною, росіянкаю за походженням.

Залучившись до політичної діяльності, Парето виступає в пресі з позицій «незалежного інтелектуала». Він критикує економічну політику уряду, вимагає свободи торгівлі, невтручання держави в приватне підприємство. Критика політичної влади Італії не минула безслідно. Уряд відмовляє йому в дозволі читати безкоштовно курс політекономії.

1892 — 1894 рр. Парето публікує низку праць з проблем економічної теорії і математичної економіки. 1892 р. він отримує запрошення до Лозаннського університету (Швейцарія). Тут на формування його наукових поглядів великий вплив справляє професор кафедри політичної економії Л. Вальрас. Розроблена ним теорія економічної рівноваги стала наріжним каменем у системі соціології Парето. Після виходу Вальраса у відставку Парето очолив його кафедру (1893 — 1907).

Першою вагомою публікацією Парето був «Курс політичної економії» (1896 — 1897), що вийшов в Лозанні французькою мовою. В цій та інших публікаціях учений виступає як демократ, прихильник ідей лібералізму. У Швейцарії він часто переходує італійських соціалістів, що зазнають утисків від італійської влади.

Отримавши в спадщину від свого дядька величезний масток, Парето 1901 р. оселяється в Селінї на своїй віллі «Ангора», розташованій на березі Женевського озера. З цього часу його погляди змінюються, стають консервативними, суперечать його попередній гуманітаристичній спрямованості. Вчений вважає, що час ліберальних ідей минув, суспільство вступило в період стагнації і для забезпечення його стабільності необхідне насилля. Тим самим Парето переходить на антиліберальні й антидемок-

ратичні позиції. Свої нові погляди він викладає у книгах «Соціалістичні системи» (1902 — 1903), «Підручник політичної економії» (1906) та статтях.

1901 р. дружина залишає Парето і від'їжджає до Росії. Вчений негайно вимагає розлучення. Від 1902 р. він буде жити з Жанною Режи, з якою одружиться незадовго до своєї смерті і котрій присвятить «Трактат із загальної соціології». Через хворобу серця Парето змушений був перервати свою професорську діяльність, а 1907 р. — відмовитися від керівництва кафедрою. Лекції ж студентам він читав до 1917 р. 1912 р. Парето завершує свою основну працю «Трактат із загальної соціології», котрий за обсягом склав чотири величезних томи. Вони були видані спочатку у Флоренції італійською мовою (1916), а потім в Лозанні й Парижі — французькою (1917 — 1919). 1920 р. у Флоренції виходить збірка його політичних статей, що торкаються, зокрема, проблем I світової війни, під назвою «Події і теорії». Через рік у Милані публікується робота «Перетворення демократії». 1923 р. Парето призначають сенатором Італійського королівства. До тодішнього італійського уряду, очолюваного Б. Муссоліні, ставиться в цілому позитивно, але вимагає від нього лібералізації. Помер Парето 19 серпня 1923 р. у Селіньї, де й похований.

Ідеал соціології як науки та її метод. У соціології Вільфредо Парето є яскравим представником так званого *психологізму*. Характерною особливістю його соціологічної орієнтації є концентрація уваги на психологічних, переважно ірраціональних, аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях, гіпнозі, лібіді тощо. З допомогою таких психічних факторів прибічники психологізму інтерпретували соціальні процеси, намагаючись дати останнім властиво *несоціальне*, редукціоністське тлумачення.

Наукові погляди італійського ученого формувались у другій половині XIX ст. в руслі досягнень точних і природничих наук. Тому не випадково Парето є активним провідником бачення соціальної дійсності за зразком зазначених наук. Свій ідеал соціології він пов'язує із здійсненням принципів природничонаукового пізнання. У цьому зв'язку спекулятивні та метафоричні судження, на які була так багата соціологічна думка XIX ст., повинні бути відкинуті. Особливе значення треба надавати емпіричній обгрунтованості соціологічного знання. Парето критикує О. Конта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера за «метафізику» і слабку емпіричну обгрунтованість їхніх соціологічних побудов. З метою очищення соціологічної термінології від «помилки мови» він пропонує не користуватися двозначними мовними висловами. З цієї причини його основна праця «Трактат із загальної соціології» насичена «точними», як на його думку, алгебраїчними й геометричними ілюстраціями, формулами, графіками.

В цілому для наукових поглядів Парето характерне усвідомлене бажання дистанціюватися від філософії. Вчений вважає, що соціологія як наука не може бути сферою прикладання філософських принципів, з усіма виникаючими пізнавальними проблемами вона може успішно впоратися сама, без допомоги філософії. Філософські істини принципово ілюзорні, а тому філософія і наукова соціологія несумісні.

Наукова соціологія, на думку Парето, не існує поза досвідом. Її метод він називає *логіко-експериментальним*. Подібний метод добре

зарекордовував себе у фізиці, хімії, астрономії, біології та інших аналогічних науках. Його зміст складають дві основні процедури: перша — це систематичне спостереження явищ і розкриття регулярності їх виникнення; друга — поширення (з допомогою логічних операцій) здобутого знання на галузі, які не були предметом безпосереднього спостереження. Мета вживання даного методу — у виявленні того, що італійський соціолог називає експериментальними одноманітностями, тобто регулярних зв'язків між явищами реальності.

Відмітною рисою логіко-експериментального методу є, згідно з ученим, те, що він виходить із фактів зовнішнього світу, а не із суб'єктивних ідей — джерела спекулятивних понять, уявлень та упереджень, що як позірні істини становлять нездоланну перепону на шляху пізнання справжніх фактів і процесів. У цьому плані філософія як втілення суб'єктивного духу приречена, за Парето, бути чужою логіко-експериментальному методу. Окрім того, метафізична філософія і наукова соціологія принципово відрізняються за об'єктами: перша розмірковує «над словами», друга — звернена «до фактів».

У питанні щодо ролі науки у суспільстві Парето відстоює ідею «чистої» науки, яка вивчає тільки суспільство, але не ставить завдання його змінити, поліпшити. Наука і практика — це зовсім різні галузі людської діяльності. Звідси вимога: вчений повинен бути вільним від усіх пристрастей, яким він підвладний як людина. Італійський соціолог вважає, що наука не може претендувати на статус дороговказу історичного руху суспільства. Її функція — досягнення істини відносно спостережуваних фактів. І це може бути зовсім не безкорисним для суспільства. Щодо практики, соціального життя, то це, згідно з Парето, є цариною буденного, нераціонального мислення людей, їхніх нелогічних дій. Тут панує не логіка розуму, а почуття та інстинкти, які зумовлюють в цілому ірраціональність людської поведінки. Саме цій ірраціональності вчений і намагається знайти раціональне пояснення.

Предметна царина соціології: нелогічні дії. У центрі уваги італійського соціолога перебувають дії «людських молекул». На його думку, ці дії корисно поділити на два типи. Одним з них він позначає *логічні дії*, іншим — *нелогічні*. Логічні дії відповідають зразкам наукової діяльності, в межах якої чітко простежується логічний взаємозв'язок поставленої цілі із засобами її досягнення. Такими є дії не тільки вченого, а й інженера, економіста, спекулянта. Всі вони знають мету своєї діяльності, а щоб її досягти, намагаються використати відповідні засоби.

Щодо нелогічних дій, то ними є ті дії людини, якими керує не раціональне знання про факти і зв'язки між ними, а віра, що витікає зрештою з почуттів на інстинктів. Саме цей тип дій, згідно з Парето, складає предметну царину соціології, її головний інтерес як науки.

У суспільстві, вважає вчений, нелогічні дії домінують. Логічні дії, раціональна мотивація дій мало поширені, їхня роль об'єктивно обмежена й не може бути вирішальною для суспільного розвитку. Таке співвідношення логічних і нелогічних дій у загальній структурі вчинків людей не випадкове. Домінування нелогічних дій, їх ірраціональної мотивації — невід'ємна родова риса «людських молекул». І хоча останні постійно виправдовують свої нелогічні дії, намагаючись репрезентувати їх як логічні, ірраціональний характер людської поведінки змінити неможливо. Ця ірраціональність досить стала, бо витікає з незмінної, ірраціональної природи самої людини.

Нелогічним діям, за Парето, не властиве раціональне логіко-експериментальне мислення. Вони витікають з психіки, почуттів, підсвідомості і т. п., для них не характерна логічна адаптація засобів і поставленої мети. Співвідношення мети й засобів тут чи не усвідомлюється, чи його не беруть до уваги або воно взагалі відсутнє. Принаймні адаптація засобів до мети у нелогічній дії досягається іншим способом, ніж у логічній. Як приклад нелогічної дії італійський соціолог наводить поведінку людини, яка, заходячи до салону, знімає головний убір, верхній одяг, залишає їх у гардеробі, вітає присутніх. В даному разі людина діє, на думку вченого, не на підставі логіки, а тому, що такий звичай.

Парето вважає, що в структурі логічної дії основним елементом є логічне міркування, а сама логічна дія є його функцією. У структурі ж нелогічної дії домінує певний психічний стан, і сама ця дія суть функція даного стану. Проте тип логічних дій за своєю роллю, значенням і місцем у суспільстві не може порівнюватися з типом нелогічних дій. Суспільство в цілому є агрегатом нелогічних дій, і саме ці дії характеризують його як предмет соціології. Водночас, за думкою Парето, суспільство — це не хаос нелогічних дій, не звичайна їхня сума, а соціальна система, яка постійно прагне рівноваги. Важливими її компонентами є резидуї та деривації.

Резидуї та деривації. Даним компонентам суспільства італійський соціолог приділяє виняткову увагу. Їхню назву він запозичує з хімії та лінгвістики. *Резидуї* в хімії — це «залишки» або «осади» після фільтрування, випаровування та інших хімічних процесів. У концепції Парето резидуї — це фундамент людських почуттів, інстинктів, психічних станів. Парето намагається підкреслити сталість, незмінність, ірраціональність резидуїв. Він не зводить резидуї до почуттів та інстинктів. Їх доцільно вивчати не тільки як психічні, а і як культурні факти, що можуть тривало виявлятися у поведінці людей.

Одне із основних завдань наукової соціології Парето бачить в описі й класифікації існуючих резидуїв. Усі резидуї він поділяє на шість основних класів, кожний з яких складається з великої кількості родів та видів. Перший клас резидуїв учений називає

«інстинктом комбінацій», другим — «постійністю агрегатів», третій — «потребою передавати почуття у зовнішніх діях», четвертий — «резидуями соціальності», п'ятий — «резидуями цілісності індивідів», шостий — «сексуальними резидуями». На думку Парето, найважливіше значення для рівноваги соціальної системи мають перші два класи резидуїв.

В цілому резидуї є фундаментальним компонентом соціальної дійсності, вони невідвладні зміні подібно до людських дій чи їхніх ідеологічних обґрунтувань. Попри динаміку історичного процесу, зміни соціально-історичних ситуацій люди завжди, вважає італійський соціолог, характеризуються одним і тим самим набором схильностей та спрямувань, які тільки залежно від часу й ситуацій по-різному сполучаються, виступають у різних пропорціях. Тому дослідники завжди мають справу не з «чистими» класами резидуїв, а з їхніми змішаними групами. Саме такі групи резидуїв, їхні комбінації, на думку Парето, забезпечують рівновагу в соціальній системі. В цілому резидуї створюють фундамент суспільства, його усталену сферу, над якою надбудовується мінлива ідеологічна сфера.

Ідеологічним доктринам, теоріям, уявленням італійський соціолог дав назву *деривації*, чим у лінгвістиці позначають похідні слова. Цим він підкреслив, що деривації є похідними, вторинними формуваннями від більш фундаментальних реалій — резидуїв.

Парето, проте, був упевнений, що деривації складають велими важливу сферу соціального життя. Людям взагалі, вважав учений, властива схильність ідеологічно обґрунтовувати майже все в житті. Деривації через те є складовою частиною усіх людських дій, за винятком логічних. До них належать різні міфи, легенди, гасла, політичні програми, соціальні, етичні, теологічні та інші теорії й доктрини, які всі, за Парето, слугують псевдологічним прикриттям ірраціональних резидуїв. У цьому розумінні ідеологічна сфера виконує роль маскуванню справжніх мотивів людських дій. Маскуючи справжні мотиви дій, деривації несприйнятливі до раціональної критики і наукової аргументації. Соціальна роль деривацій не має нічого спільного з їхньою логічною цінністю, істинністю. Вони невідвладні для правил логіки.

Обґрунтування деривацій Парето шукає поза логікою. Це наочно демонструє прийнята ним класифікація, в якій виокремлюються чотири класи деривацій. Перший складають «прості твердження» типу житейських аксіом чи догм ("так треба, тому що так треба"); другий — твердження, що апелюють до авторитету (індивіда, групи, традицій, звичаїв, божества); третій — твердження, що відповідають різноманітним почуттям, інтересам або принципам; четвертий — твердження, що базуються винятково на так званих вербальних доводах, коли для запевнення людей цілеспрямовано використовуються двозначність мови, невизначеність термінів, метафори, аналогії,

алегорії тощо. Основним питанням для всіх чотирьох випадків учений вважає з'ясування того, яким чином люди застосовують зазначені класи деривацій і чому вони приймаються такими, кому адресовані.

Хоча деривації постулюються як похідні, залежні від резидуїв виформування, італійський соціолог, проте, вважає, що у соціальному житті, в процесі всіляких взаємодій не тільки резидуї бувають причинами деривацій, а й деривації — резидуїв. Соціологічна теорія повинна врахувати це, при поясненні соціальних явищ не віддавати перевагу якому-небудь одному факторові. Парето схильний пояснювати соціальне життя на підставі взаємодії різних суспільних факторів.

В цілому паретівська теорія резидуїв і деривацій є вченням про незмінну природу людини, яка так чи інакше проявляється у суспільному житті.

Суспільство як соціальна система. Від обґрунтування незмінної природи людини Парето переходить до розгляду суспільства як соціальної системи. В цьому плані він цікавиться передусім сталими механізмами взаємодії складових елементів суспільства, які визначають його стан на даний момент часу. Проте вчений залишає на узбіччі проблематику соціальної еволюції. Він вважає, що у соціальному світі, за винятком сфери логіко-експериментальної науки, прогрес чи розвиток відсутні. Історія доводить, що мінливість людського суспільства має *хвилеподібний характер*. Той стан соціальної системи, до якого вона постійно повертається після чергових змін, італійський соціолог називає *станом рівноваги*. Людські почуття та інтереси є тими елементами суспільства, які забезпечують його рівновагу. Та це не означає, що соціальний стан базується на гармонії інтересів і спрямувань людей. Навпаки, даний стан соціальної системи створюється, за Парето, в результаті боротьби суперечних людських інтересів.

Суперечливість інтересів у суспільстві зумовлюється його гетерогенністю, тобто суспільною розмежованістю на різних підставах. Згідно з Парето, будь-яке соціальне розмежування здатне викликати потенційний конфлікт. Боротьба взагалі є всезагальним законом життя. Досліджуючи дію даного закону, вчений приділяє основну увагу *еліті* та *масі*, тим соціальним класам, які співіснують і протистоять у будь-якому конкретно-історичному суспільстві. Розмежування суспільства на еліту і масу універсальне, тому що зумовлене природньою нерівністю людей та незмінністю їхньої психіки.

Еліту, яку Парето підрозділяє на дві категорії — *правлячу* та *неправлячу*, складають люди вищих шарів суспільства, масу — нижчих. Еліта енергійніша, розважливіша, прозорливіша, ніж маса, що підвладна, як правило, емоціям і забобонам. Представники еліти во-

лодіють знаннями і якостями, що так необхідні для керування суспільством. З допомогою сили та хитрощів еліта спроможна забезпечувати контроль над поведінкою маси.

Парето — один з відомих в історії соціологічної думки теоретиків елітизму. Для нього історія суспільства є насамперед історією спадкоємності пануючих еліт, які формуються, ведуть боротьбу одна з одною, досягають влади, користуються нею, приходять у занепад та зникають з політичної сцени. За знаменитою формулою італійського соціолога, «історія є цвинтар аристократії».

Суспільна динаміка, вважає вчений, характеризується періодичною зміною двох типів еліт. Слідом за Макіавеллі він має на увазі еліту «лисиць» та еліту «левів». «Лисиці» щедро наділені резидуями першого класу («інстинкти комбінацій»), тяжіють до хитрощів, виверткості, намагаються керувати масою з допомогою пропаганди, запевнень, різноманітних комбінацій. У фінансовій та господарській сферах «лисицям» відповідають спритні фінансисти, бізнесмени, підприємці, які прагнуть успіху будь-якою ціною.

У свою чергу, «леви», наділені переважно резидуями другого класу («постійність агрегатів»), віддають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність. До них Парето зараховує передусім революціонерів та фанатиків, які вельми тверді у своїх переконаннях і діях.

Приходячи до влади, «леви» вилучають з політики «лисиць», прямують до стабільності, сповідають непохитність своїх ідеалів та цілей. Проте результати їхніх дій у багатьох випадках протилежні поставленій меті. В підсумку рівновага соціальної системи порушується, суспільство починає прямувати до хаосу. Тоді на передній край знову виходять «лисиці», бо без їхніх знань і досвіду не обійтись. Вони поволі підривають усе те, чому поклоняються «леви» і зрештою знову посідають пануюче місце у суспільстві. Соціальна система повертається тим самим до свого вихідного, рівноважного стану. Але через деякий час у суспільстві перестають довіряти «лисицям», наступають зміни у пропорції резидуїв, і еліта «лисиць» при владі зміщається елітою «левів». У суспільстві знову царює рівновага. І так без кінця. Чергування, зміна еліт при владі — це, за думкою італійського соціолога, універсальний закон історії.

Даний закон, згідно з Парето, відображає *циркуляцію* або *кругообіг еліт* у суспільстві. Та чи та еліта, коли вичерпує свою енергію, неминуче замінюється іншою. Відтак щоразу стає питання про поновлення еліти, відновлення втраченої енергії. Механізмом, з допомогою якого оновлюється, набуває сили та чи та еліта, є *соціальна мобільність*. Вона зачіпає не тільки керуючу еліту, а й керовану масу. Найбільш обдаровані представники маси у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору», поповнюючи лави еліти. У свою

чергу, представники останньої, деградує, «спускаються долу», в масу. В цьому разі, чим більше «відкритий» вищий клас, тим міцніше його «здоров'я», тим більше він здатний втримати своє панування у суспільстві. І навпаки, чим більше він замкнений, подібний до касти, тим могутніші у ньому тенденції до розкладу й занепаду.

Нагромадження елементів неповноцінності у вищих класах і, навпаки, зверхності у нижчих порушує рівновагу соціальної системи, що може вилитись у революцію. Значення останньої, за Парето, лише в оновленні пануючої еліти, поновленні необхідних для правління сил і, відтак, — соціальної рівноваги.

В цілому концепція циркуляції або кругообігу еліт Парето складає найважливішу частину його соціології. З її допомогою італійський соціолог пояснює динаміку зміни соціальної системи. Проте ця концепція не є серцевиною паретівської соціології, тому що головні ідеї Парето пов'язані з поясненням не зміни, а сталості соціальної системи. Саме завдяки такій орієнтованості своїх досліджень Парето увійшов до історії соціологічної думки як теоретик суспільства, що перебуває у стані рівноваги, стабільності, стало-го функціонування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арон П. Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогрес», 1993. — 608 с.
2. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
3. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 1. — 457 s.
4. Coser L. Masters of Sociological Thought. — N. Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
5. Ritzer G. Classical Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
6. Turner J., Beeghly L., Powers Ch. The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1989. — 481 p.

ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ГЕОРГА ЗІММЕЛЯ

Біографічні відомості про Г. Зіммеля. Відомий німецький філософ і соціолог Георг Зіммель, автор однієї з оригінальних соціологічних концепцій, народився 1 березня 1858 р. у Берліні у родині свейського підприємця, який прийняв християнство. Закінчивши класичну гімназію, він поступив на філософський факультет Берлінського університету, де його викладачами були Т. Момзен, І. Дройзен, Г. Трейчке та ін. У студентські роки його інтереси концентруються в області філософії, історії і психології.

По закінченні університету Г. Зіммель намагається захистити докторську дисертацію, але його перша спроба не мала успіху. Проте 1881 р. він усе ж захищає дисертацію на тему «Сутність матерії згідно з фізичною монадологією Канта» і отримує докторський ступінь з філософії. Через чотири роки стає приват-доцентом Берлінського університету. Однак його подальша педагогічна кар'єра складалася з

великими труднощами: оскільки він був свеем, то не міг розраховувати на успішне просування в університеті, де під впливом імперської політики панував дух анти-семітизму. Тільки через 15 років Зіммель обирають екстраординарним (позаштатним) професором. Він залишався на цій посаді ще півтора десятки років, не отримуючи за це ніякої платні, крім студентських внесків за лекції. Але попри всі складнощі Зіммель користувався значною популярністю, бо був блискучим лектором. Освічені кола берлінської громадськості не пропускали його виступів, які були тоді подіями культурного життя.

Зіммель був автором чисельних праць, зокрема популярної «Філософії грошей» (1900), славився як у німецьких академічних колах, так і за кордоном, насамперед у Сполучених Штатах. Нарешті 1900 р. він одержав офіційне визнання на батьківщині — почесний титул в Берлінському університеті. Проте його спроби зайняти професорську посаду, навіть при підтримці багатьох відомих вчених того часу, зокрема М. Вебера, були марними. Причини цього — укорінений антисемітизм кайзерівської Німеччини. Водночас більшість його статей друкувались в газетах та журналах, розрахованих на широкі кола, а не на академічних науковців. Його аудиторією були не стільки професійні соціологи, скільки проста інтелектуальна публіка.

Лише у 1914 р. — майже через тридцять років педагогічної і наукової діяльності — вчений отримав ординарну професуру у невеликому університеті у Страсбурзі. Але він все одно залишався чужинцем у професорському осередку, тужив за інтелектуальною богомою Берліна.

Невдовзі після оселення вченого у Страсбурзі розпочалась I світова війна. Студенти пішли на фронт, і Зіммель втратив останню можливість наукового спілкування. Так і не зробивши академічної кар'єри, вчений помирає від тяжкої хвороби 26 вересня 1918 р. у Берліні.

Предмет і завдання соціології. Г. Зіммель, сучасник Макса Вебера, відомий як один з провідних представників модної на рубежі XIX — XX ст. філософії життя і автор концепції *формальної* соціології. Коло його інтересів як ученого було незвичайно широким. Він займався проблемами філософії, історіософії, політекономії, релігії, літератури, образотворчого мистецтва, етики, музики, теорії культури тощо. У галузі соціології він писав на теми соціального пізнання, соціальної психології, взаємовідносин індивіда й суспільства, соціальної диференціації, влади і насильства, відчуження, культури, релігії, мистецтва, сім'ї, просторової організації соціального життя тощо.

Багатогранність наукових інтересів, строкатість тем і проблем, що їх торкається Зіммель, створювали помилкове враження щодо систематичності й послідовності його теоретико-методологічних поглядів. Порівняно довгий час в історико-соціологічній літературі переважала оцінка соціології Зіммеля як суперечливої, непослідовної, позбавленої систематичності. Однак ретельний аналіз творчості німецького мислителя показує, що всі його дослідницькі зачаткування здійснювались на основі єдиного, вельми своєрідного уявлення про предмет і завдання соціологічної науки. Найвиразніше воно було сформульоване у роботі «Основні питання соціології», завершеної вченим за рік до своєї смерті.

У трактовці предмета та завдань соціології Зіммель вибирає ан-тидюркгеймівську стратегію. Він вважає, що соціологія не в змозі займатися всім, що якимось чином є соціальним, і брати на себе

компетенцію інших соціальних наук (історії, політекономії тощо), які теж вивчають суспільне життя. Вчений взагалі піддає сумніву тезу про те, що соціологія є наукою про суспільство. Він виступає проти трактовки поняття суспільства як якоїсь «універсалії», що охоплює і підпорядковує собі всі прояви соціального життя.

На думку Зіммеля, поняття суспільства має два значення, котрі треба строго розрізнити. В першому випадку суспільством називають деяку сукупність соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на ґрунті певної історичної дійсності. У цьому відношенні предметом соціальних наук є все, що відбувається всередині суспільства і з ним самим у цілому. В другому випадку йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій проста їх множина перетворюється на спільноту. Тут предметом соціальних наук виступають сили, відношення і форми, через які індивіди соціалізуються, залучаються до суспільного життя.

Німецький учений вважає, що у межах першого значення поняття «суспільство» соціологія не знаходить у суспільстві об'єкта, який не вивчався б уже якою-небудь з існуючих соціальних наук. Тому вона повинна конституюватися нетрадиційним для соціальних наук способом — не шляхом пошуку ще не «зайнятого» іншими науками предмета, а як метод. У такому розумінні соціологія постає не окремою наукою про суспільство, а науковим методом, котрий застосовується до всієї сукупності суспільних проблем. Отже, соціологія конституюється насамперед як соціологічне дослідження, що використовується як особливий метод в усіх науках, які вивчають явища суспільного життя.

Однак Зіммель вважає, що інтерес соціології пов'язаний передусім з другим значенням поняття «суспільство». У цьому випадку предмет соціологічного дослідження формується шляхом вичленення в традиційних предметах різних соціальних наук особливої низки фактів, а саме — «чистих» *форм соціації* або соціальної взаємодії. Як граматики відділяє чисті форми мови від змісту, у якому живуть ці форми, так і соціологічний метод, за Зіммелем, вичленяє із досліджуваних явищ чисті форми соціації.

Соціація — це та форма, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізують ці інтереси. Зіммель підкреслює, що ні голод, ні кохання, ні праця, ні техніка, ні інтелект самі по собі не є соціацією. Однак вони її утворюють, коли ізольоване співіснування індивідів стає взаємодією, набуває характерних рис сумісного буття.

Таким чином, головний об'єкт зіммелівської соціології — соціація, соціальна взаємодія. Форми соціації, соціальної взаємодії первинні щодо суспільства в цілому, а тому соціологія, за Зіммелем, повинна займатися дослідженням вказаних форм раніше, ніж приступати до аналізу суспільства як такого. Причому форми соціації повинні досліджуватися самодостатньо, самі по собі, а не як

функціональні елементи суспільного цілого. Власне, такого цілого, котре існувало б поза і незалежно від форм соціації, просто немає. У будь-якому суспільстві, вважає німецький соціолог, діє величезна кількість таких форм. Якщо одна з них зникне, суспільство залишиться. Але якщо зникнуть усі форми соціації, то зникне й суспільство в цілому.

Соціологію, яка вивчає чисті форми соціації, Зіммель називає «чистою або формальною». Ця соціологія, на думку вченого, повинна виконувати щодо інших соціальних наук методологічну функцію, бути «теорією пізнання окремих соціальних наук». Поряд з «чистою», він виділяє ще дві соціології: «загальну», що розглядається як «соціологічне дослідження історичного життя» в різноманітних його проявах, і «філософську», що вивчає «епістемологічні і метафізичні аспекти соціології». Таким чином, зіммелівський підхід до вивчення суспільства базується на цілісній трьохступінчатій пізнавальній моделі (загальна — формальна — філософська соціологія), яка дає змогу забезпечити єдність філософського, теоретико-соціологічного і конкретно-наукового, фактичного знання про суспільство.

На думку німецького вченого, його підхід гарантує, по-перше, чітку автономію соціології як вчення про «чисті» форми соціації серед інших соціальних наук і, по-друге, строго розмежує науки про суспільство (в яких можливе застосування соціологічного методу) і науки про природу (в яких застосування соціологічних методів неможливе). Тим самим Зіммель одночасно витримує єдність соціології як науки і єдність усіх соціальних наук. Спрямованість німецького соціолога на вивчення форм соціації, соціальної взаємодії свідчить скоріше про його орієнтацію на дослідження процесів, ніж фіксованих результатів — «великих систем і надіндивідуальних організацій». У цьому контексті можна зауважити, що Зіммель, на відміну від більшості своїх попередників, має схильність як звужувати, так і розширювати предмет інтересів соціології.

Концепція соціальної диференціації. У ранній період своєї творчості німецький соціолог перебував під впливом методологічного атомізму й організмичних ідей. Згідно з атомізмом, в основі всього лежать *атоми*: найпростіші, нескінченно малі, «точкові» елементи, до формальних відносин яких можуть бути зведені явища матеріального світу. Існують і окремі уявлення про них. Подібні уявлення зливаються, відмітне у них взаємно нейтралізується, виникають певні усереднені враження, подальше злиття і поділ яких складає, власне, рух людського мислення. Іншими словами, картини світу породжуються «у взаємодії індивідуалізації і генералізації». У цьому плані важливою ознакою наукового підходу вважається розклад різних колективних єдностей, соціологічних і психологічних цілісностей, організмів і агрегатів на первісні атоми.

Такими у книзі «Про соціальну диференціацію» (1890) виступають атомізовані індивіди, які історично від самого початку безпосередньо взаємодіють один з одним, об'єднуються у *невеликі групи й асоціації*. В останніх панує так звана колективна відповідальність, групова солідарність. Індивід тут ще не складає особистості, не володіє особистою відповідальністю, його індивідуальна свідомість повністю ідентична груповій.

З часом розгортання груп, ускладнення взаємодій між ними приводить до створення *соціальних кіл*. На відміну від монолітності невеликих первинних груп, соціальні кола гетерогенні, включають декілька груп або асоціацій, більш численні характеризуються різноманітністю інтересів індивідів. Прагнучи забезпечити свою цілісність і специфіку, соціальне коло виробляє механізми нейтралізації своєї гетерогенності, диференціюється. У той же час індивіди, які складають його, мають можливість у рамках соціального кола вступати у різні міжгрупові зв'язки, займати щодо кожної окремої групи відносно незалежну позицію. Групова солідарність у соціальному колі дещо послаблюється, зате підвищується рівень міжособового спілкування, розширюються можливості розкриття індивідуальних здібностей, з'являється поняття особистої відповідальності. Отже, *соціальна диференціація*, за Зіммеlem, завжди супроводжується індивідуалізацією і, тим самим, процесом становлення особистості.

У цілому соціальна диференціація, вважає німецький соціолог, веде до економії енергії, пом'якшення суперечностей, нейтралізації конфліктів і колізій, які породжуються зіткненням гетерогенних елементів. «Із зіткнення протилежностей, із суперечки інтересів, із взаємного самообмеження властивих тій чи іншій групі специфічних спрявань» народжуються *соціальні інститути*, котрі є втіленням компромісу, носіями компромісних способів досягнення кожною групою власних цілей за умови задоволення інтересів інших груп і з найменшою затратою власних зусиль.

У своїй концепції соціальної диференціації німецький соціолог використовує організмичні ідеї Спенсера, зокрема, його поняття еволюції як змінювання від невизначеної одноманітності до визначеної різноманітності. У цьому розумінні соціальна еволюція подається як структурна диференціація суспільства за одночасної інтеграції диференційованих гетерогенних елементів. Власне зіммелівською у цій концепції є ідея конфлікту, який може мати позитивні наслідки для збереження соціального цілого і його складових. Конфлікт, за Зіммеlem, «призначається для розв'язання всякого дуалізму, це — засіб досягнення своєї єдиності, навіть якщо вона досягається ціною знищення однієї із сторін, що бере участь у конфлікті». Таким чином, на відміну від організму, котрий робить акцент на гармонії диференційованого цілого, Зіммель стверджує неминучість конфліктів між його елементами. Проте він вважає, що конфлікти

зовсім не обов'язково і далеко не завжди руйнують соціальне ціле. Навпаки, вони складають один із основних механізмів, які сприяють збереженню соціального цілого та його частин. Ця зіммелівська теза, що стверджує насамперед інтегративні, а не деструктивні функції конфліктів у суспільстві, має в сучасній соціологічній теорії статус фундаментальної. Саме цією тезою започаткована так звана функціоналістська перспектива досліджень конфліктних процесів, яка й досі надихає багатьох соціологів.

В цілому соціальна диференціація, за Зіммеlem, веде до гомогенізації соціального світу, втіленням чого і стає загальний «соціальний ефір» — гроші. Останні своїм виникненням зобов'язані такій взаємодії соціальних атомів, як обмін товарів. Збільшення попиту на товари, наростання їх потоку, розширення сфери обміну приводять врешті до появи спільного для цих процесів, а саме функції обміну, яка кристалізується у грошах. Гроші дають змогу кожному обмінювати, продавати й купувати з найменшою затратою сил і задовольняти при цьому в максимально можливій мірі інтереси протилежних сторін.

Здійснюючи редукцію якісного різноманіття соціального життя до характеристик функціональних взаємодій «простих» атомів, Зіммель, здавалося б, досягає реалізації прийнятих ним атомістичних і організмичних припущень. В результаті соціальне ціле постає як гетерогенна єдність, як продукт взаємодії одиничних соціальних атомів. Згодом німецький соціолог приходиться до висновку, що ідея атомізму має певну «фундаментальну» суперечність. Під більш ретельним розглядом соціальні атоми виявляються не «простими» атомами. Цьому сприяє прогресуюча соціальна диференціація, яка робить індивіда учасником багатьох соціальних кіл, збагачуючи і розвиваючи тим самим його індивідуальність.

«Фундаментальна» суперечність, за Зіммеlem, полягає в даному разі в тому, що індивід, з одного боку, справді є звичайним елементом соціального цілого, а з іншого, — сам є певним цілим, відносно незалежною єдністю. Роль, призначена йому як елементові соціального цілого, суперечить тій ролі, яку він може чи хоче виконати як автономний і цілісний організм. У цьому плані соціальні інститути, система моралі, «народний дух» та інші соціальні єдності, що виникають у процесі соціальної диференціації, є новими, більш складними суспільними одиницями, які тісно взаємодіють між собою. Таким чином німецький соціолог дещо уточнює своє тлумачення суспільства. В уточненому варіанті суспільство постає як функціональна взаємодія соціальних елементів, але не первісних, «простих» атомів, а єдностей, що виникають в результаті соціальної диференціації.

Згідно з Зіммеlem, диференціація суспільства супроводжується збагаченням індивідуальності. Водночас збільшується й число суперечливих вимог та норм, що пред'являють індивідові кожне із

соціальних кіл, до яких він так чи так належить. Це приховує в собі небезпеку внутрішнього індивідуального конфлікту. В результаті окреслюється наступна картина: чим диференційованішим стає суспільство і багатшою індивідуальність, тим ймовірніша небезпека внутрішнього розколу індивіда.

Ця суперечність не давала спокою Зіммелю протягом усієї його творчості, що особливо проявилось у його роздумах про «конфлікт і трагедію культури», в яких він доходить висновку про протипоставленість об'єктивної і суб'єктивної культури, про відчуження продуктів культурної творчості від безпосереднього індивідуального існування.

В історико-соціологічній літературі зазначається, що майже всі ідеї «раннього» Зіммеля доопрацьовувались у його пізніших працях. У цьому відношенні концепція соціальної диференціації, яка акцентує увагу на функціональній взаємодії елементів соціального цілого, послужила, без сумніву, вихідним пунктом для подальшого формування предмета зіммелівської формальної соціології.

Основні поняття формальної соціології. Основними поняттями зіммелівської чистої, або формальної, соціології є *поняття форми* й тісно пов'язане з ним *поняття змісту*. Пошук їхніх предметностей німецький соціолог пов'язує із розрізненням у суспільних явищах форми й змісту.

У зовсім різних групах (в державі, релігійній общині, групі змовників, господарському об'єднанні, художній школі, родині) трапляються, пише Зіммель, ідентичні з формальною точки зору способи взаємовідносин індивідів, а саме: відносини панування і підкорення, суперництва, наслідування, поділу праці, створення партій, репрезентація, внутрішня консолідація та інші, що відбуваються, незалежно від того, як різняться інтереси згаданих суспільних утворень, форми, в яких вони реалізуються, можуть бути ідентичними.

Хоча Зіммель не стверджує, що завданням соціології повинно бути дослідження соціальних форм у відриві від умов місця й часу, але саме це він вважає найважливішим. Тому він називає свою формальну соціологію або «геометрією», або «граматику» суспільного життя. Поняття форми в такій соціології посідає, звичайно, ключову позицію. Щодо змісту форма виконує наступні функції: 1) співвідносить один з одним кілька змістів так, що вони утворюють єдність; 2) набуваючи форми, ці змісти відокремлюються від інших змістів; 3) форми структурують змісти, які вони взаємно співвідносять один з одним. Те, що ми називаємо формою, пише Зіммель, з точки зору функцій, які вона виконує, є уніфікацією матеріалу, з допомогою якої долається ізолюваність його складових. Як певна цілісність, оформлений матеріал завжди протистоїть всьому іншому матеріалові, що не має форми або оформлений інакше.

Щодо соціології то співвідношення форми й змісту треба розуміти як протиставлення матеріалу соціальної взаємодії — куль-

турно-історичних витворів людського духу, цілей, прагнень, ідеалів індивідів — і таких форм-структур даної взаємодії, які найчастіше повторюються і є характерними для всіх культурно-історичних епох.

У трактовці Зіммеля дане протиставлення не має абсолютного характеру. Те, що в одному випадку є формою, в іншому може бути змістом, вважає соціолог. Дійсність як така взагалі не поділяється на форму й зміст. Навпаки, саме єдність соціальних форм і відповідних змістів формує чи створює соціальну дійсність, людське суспільство. У цьому відношенні завдання формальної соціології, за Зіммелем, полягає не в тому, щоб у кожному конкретному випадкові розчленовувати цілісні соціальні утворення на форму й зміст, а щоб розглядати суспільство як міжіндивідуальну взаємодію.

У соціологічних концепціях попередників німецький учений бачить дві основні вади. Перша з них полягає у пов'язуванні явищ суспільного життя з існуванням специфічної субстанції, яка йменується суспільством (позиція соціологізму чи соціологічного реалізму). Друга — у виведенні вказаних явищ із тих чи тих властивостей індивідів, які розглядаються незалежно від відносин між ними (позиція соціологічного номіналізму). Позиція самого Зіммеля зовсім інша. Його основний інтерес складають процеси соціації, соціальної взаємодії, які за своєю природою дуже відрізняються, поперше, від суспільства як такого, а по-друге, — від поведінки індивідів як таких. На його думку, соціолог повинен концентрувати увагу на тому, що виникає між індивідами, коли вони з тих чи тих причин взаємодіють один з одним. Іншими словами, в центр зіммелівської формальної соціології ставиться не людина в усій повноті своїх життєвих проявів, а лише той аспект її життя, який розкривається у стосунках з іншими людьми. За межами інтересу соціолога, таким чином, ще є певний психологічний «залишок». Тут німецький соціолог досить близько підходить до поняття *соціальної ролі*, яке скоро стане центральним у різних інтеракціоністських концепціях.

«Чисті» форми соціації, соціальної взаємодії існують і проявляються, за Зіммелем, незалежно від історичного контексту і мотивації індивідів. Це означає, що формалізм німецького соціолога конститується, скоріше, не замість історизму й психологізму, а поруч з ними. Тим самим Зіммель не заперечує значущості історичної та психологічної інтерпретації соціальної дійсності, а вводить у соціальні науки новий — формальний — її вимір. Це досить важливий, необхідний вимір соціальних явищ. Водночас Зіммель усвідомлює його евристичну обмеженість. На його думку, «чисті» форми соціації самі потребують історичної інтерпретації, а саме — з'ясування історичних умов свого генезису, розвитку, особливостей змінювання. Не можуть бути адекватно зрозумілими соціальні явища і без звернення до психологічних категорій. Хоча в центрі уваги

формальної соціології перебувають соціальні взаємодії, останні, за Зіммеlem, стають можливими завдяки певним психічним процесам. Відображаючи безпосередню дійсність, ці процеси складають первинні дані соціології.

Зіммель не розробив визначеної класифікації соціальних форм. Це намагались здійснити його послідовники. Було запропоновано, наприклад, класифікувати форми соціації за трьома групами: *соціальні процеси, соціальні типи й моделі розвитку*. Зразком *соціального процесу* як форми соціації може слугувати таке явище, як мода. Остання, за Зіммеlem, завжди нова й скороминуша. Причиною її поширення, є розклад старовинних, що приймалися на віру, переконань, звичок, традицій, в результаті чого більш активними стають тимчасові, перехідні форми. Звідси — поширеність моди в мистецтві, науці й навіть у моралі. Мода породжує відчуття теперішності, відчуття плинності часу. Як тільки яке-небудь явище (одяг, ідеї, манери, речі тощо) стало «модним», воно зразу ж починає «виходити з моди». Проте, незважаючи на швидкоплинність конкретної моди, вона як соціальна форма існує в тому чи тому вигляді завжди.

Іншою категорією соціальних форм є *соціальний тип*. Людина у відносинах набуває певних якостей, які стають для неї сутнісними. Вони проявляються постійно і незалежно від характеру тієї чи іншої конкретної взаємодії. Прикладами соціальних типів, які вивчав німецький соціолог, є «аристократ», «цинік», «бідняк», «кокетка» тощо.

Такі соціальні форми, як *моделі розвитку*, базуються на взаємозв'язку процесу розширення групи з процесом посилення індивідуальності її членів. На думку Зіммеля, історичний процес розвивається в напрямі посилення індивідуальності за рахунок втрати індивідами їхніх особливих соціальних характеристик. Розширена родина замінюється на самостійних індивідів і нуклеарну родину, цехова і кровнородина організація — на громадянське суспільство з характерною для нього високою індивідуальною відповідальністю.

Інтерес викликає й спроба класифікувати соціальні форми з огляду на їхню віддаленість від безпосереднього потоку життя. Найближчі до життя, вважав німецький соціолог, такі *спонтанні форми*, як обмін, наслідування, форми поведінки юрби, особиста схильність тощо. Деяко віддаленішими від потоку життя є більш *стійкі і незалежні форми*, такі як економічні, політичні, релігійні та інші організації. І нарешті, найбільшу дистанцію від безпосереднього суспільного життя мають форми, які Зіммель називає «ігровими». Ігрові форми — це *чисті* форми соціації, які реально трапляються в житті. Їх прикладами, за Зіммеlem, є «наука для науки» (знання, відірване від практичних потреб суспільства), «старий політичний режим» (політична форма, що пережила свій час і не задовольняє політичних запитів сучасності); «мистецтво для мистецтва»

(домінування художньої форми над змістом); «спілкування задля спілкування» (вільне спілкування індивідів як самодостатня цінність, безвідносно конкретних цілей) тощо. Як зазначається в історико-соціологічній літературі, в дослідженнях ігрових форм соціації, особливо вільного спілкування, Зіммель найбільш повно і послідовно виразив ідею своєї чистої, або формальної соціології.

Теорія конфлікту. Німецький соціолог впевнений, що людське суспільство, його існування й розвиток нерозривно пов'язані з конфліктами. Як соціальний процес, конфлікт має системний характер. Він охоплює все суспільство, а його наслідки мають пряме відношення до збереження соціального цілого. За Зіммеlem, конфлікт виражає не просто зіткнення інтересів, а виникає на основі інстинктів ворожості. Останні властиві окремим частинам соціального організму так само, як інстинкти любові. Таким чином, одним із джерел конфлікту є внутрішня, біологічна природа людей.

На відміну від Маркса, який підкреслював антагоністичний характер конфліктів і, тим самим, їхню деструктивну роль у структурних змінах соціального цілого, Зіммель робить акцент на *інтегративних функціях* конфліктів. Конфліктні процеси властиві якому завгодно суспільству, однак вони не обов'язково і не в усіх випадках ведуть до структурних змін і руйнування соціального цілого. Навпаки, конфлікти, за Зіммеlem, є одним із головних соціальних процесів, що служать згуртованості і збереженню соціального цілого.

Свою увагу німецький соціолог зосереджує на малоінтенсивних і не гострих конфліктах, які, на його думку, в диференційованому, розвинутому суспільстві сприяють інтеграції останнього, бо перешкоджають виникненню руйнівних конфліктів. Саме часті, не тривалі, не глибокі конфлікти допомагають індивідам позбавитися почуття ворожості й роздратування, запобігти всякій можливості нагромаджувати такі прикрі почуття. Крім того, дані конфлікти легше піддаються інституціоналізації, нормативному регулюванню, що також сприяє інтеграції соціального цілого.

Наслідки конфліктів Зіммель розглядає не тільки у контексті соціального цілого, а й щодо сторін, які беруть у них участь (індивідів, партій, груп). Він, наприклад, вважає, що чим сильніша емоційна залученість учасників боротьби, тим конфлікт гостріший, тим ймовірніше застосування у ньому насильства. Далі, за Зіммеlem, ймовірність того, що конфлікт призведе до насильства, тим вища, чим гармонійними були раніше стосунки учасників конфлікту, чим менше ці групи були ізольовані й відособлені, чим більше кожна з них вважає конфлікт самоціллю, чим більше члени конфліктуючих груп думають, що конфлікт виходить за межі їхніх індивідуальних інтересів.

У зв'язку з цим німецького соціолога цікавлять передусім питання про те, за яких умов можна зменшити гостроту конфлікту.

Він приходить до висновку, що чим ясніші цілі учасників конфлікту, тим більш ймовірно, що конфлікт можна вважати просто засобом для досягнення цілей. При цьому конфліктуєчі групи, намагаючись уникнути гострих і насильницьких зіткнень, будуть змушені шукати компромісів між собою. Таким чином, на відміну від Маркса, який стверджує, що як тільки соціальний клас усвідомить свої справжні інтереси, чітко уявить власні цілі, то насильницький конфлікт стає неминучим, Зіммель дотримується іншої точки зору. На його думку, чітко усвідомлення учасниками конфлікту своїх інтересів і цілей якраз створює передумову для осмисленого пошуку компромісу між ними.

В цілому теорія конфлікту Зіммеля орієнтована на пояснення конфліктних процесів у контексті їхніх інтегративних наслідків для соціального цілого та його складових. У світлі прийнятих організаційних припущень ця зіммелівська теорія спрямована на пошук насамперед позитивних функцій конфлікту, які так чи інакше сприяють інтеграції соціального цілого. Значно менше дана теорія стурбована тими функціями конфлікту, які ведуть до зміни соціального цілого. Трактовка конфлікту як способу досягнення певної функціональної єдності поклала початок одному з напрямів сучасної соціологічної теорії — конфліктному функціоналізму, що продовжує використовувати конфліктологічні ідеї Зіммеля.

Соціологія культури. Зіммель як соціолог не обмежується дослідженням лише «чистих» форм соціалізації. Істотну увагу він приділяє традиційній соціологічній проблематиці. Щоправда, опрацювання останньої в логічному плані не впливало з припущень формальної соціології німецького вченого. Вона, швидше, є результатом його роздумів над сучасними західноєвропейськими суспільствами, які, на думку Зіммеля, характеризує «*гіпертрофія об'єктивної культури*».

Дослідження з питань соціології культури складають значну й важливу частину творчості Зіммеля. Ядро сучасної культури, вважає соціолог, визначається впливом двох основних факторів — *грошей та інтелекту*. Саме ці два фактори, що почали складатись у Новий час і повністю реалізувались у сучасну епоху, диференціюють і водночас інтегрують різні елементи соціокультурного космосу — від економічних укладів до способів вираження емоційних станів.

Гроші, як і інтелект, розвиваються паралельно ростові свободи і наростаючій на основі поділу праці індивідуалізації членів соціальних груп. У цій перспективі, за Зіммеlem, історія суспільства має вигляд власне історії *наростаючої інтелектуалізації* (і, як наслідок, *раціоналізації*) соціального життя й поглиблення принципів грошового господарства. Відповідно знижується роль емоційного компонента культури. Явища практичної життєдіяльності втрачають емоційне забарвлення і стають об'єктом суто

інтелектуального розуміння. Із життя дедалі більше витісняються дії й рішення, що приймалися б під впливом емоцій.

Позбавляючись властивого попереднім епохам наївного суб'єктивізму і безпосереднього осягнення, замінюючи їх об'єктивним логічним методом, інтелект, за Зіммеlem, з безжалісною об'єктивністю вибудовує механічний образ світу. Так само й гроші у невмолімій однозначності своїх впливів виключають характерні для минулих епох прояви безпосередності. В результаті починає панувати *загальне відчуження*: робітник стає відчуженим від продуктів своєї праці, власник — від своєї власності, індивіди — один від одного тощо.

Німецький соціолог детально аналізує роль грошей та інтелекту в сучасному йому суспільстві: щодо демократії, права, ідеології лібералізму, науки, техніки, художніх смаків, художніх творів, на-решті, самого ритму й темпу суспільного життя. Усюди він відкриває «стильову єдність» сучасної культури, зумовлену спільною дією вказаних факторів. Основна характеристика такої єдності — об'єктивне, незалежне від суб'єктивної, індивідуальної культури існування кристалізованих культурних форм, таких як гроші, логіка, право тощо.

Зіммель вважає, що ріст об'єктивної культури супроводжується відставанням і дедалі більшим збідненням індивідуальної культури. Звідси виникає конфлікт, котрий полягає у *наростаючому розриві, роз'єднанні об'єктивної і суб'єктивної культури*. Порівнюючи стан сучасної йому культури із тим, що був, приблизно, років сто тому, німецький соціолог зазначає, що речі, які оточують нас і визначають плин нашого життя — машини, пристосування, транспорт, продукти науки й техніки, твори мистецтва, стали багатшими, різноманітнішими, витонченішими. Водночас індивідуальна культура навіть вищих, елітарних соціальних верств не свідчить про особливий прогрес, скоріше навпаки, про деградацію.

Виникнення розриву об'єктивної і суб'єктивної культури Зіммель ілюструє на прикладі зміни «картини світу». Відповідно до його точки зору, центральною ідеєю картини світу кінця XVIII і першої половини XIX ст. була ідея людського Я як творця буття і «метафізичної мети світу». Потім своєрідним «ідейним фокусом епохи» стає уявлення про суспільство як про справжню реальність життя. У світлі цього уявлення окремий індивід стає начебто простим продуктом взаємодії соціальних сил.

Ця зміна картини світу знаменує, за Зіммеlem, початок розходження об'єктивної і суб'єктивної культури, що особливо наочно проявилось в еволюції педагогічних ідей. Так, у системах виховання XVIII ст. акцент робився на формуванні людини, виробленні внутрішніх, особистих цінностей, а у XIX ст. — на формальну освіту, яка зводиться до прищеплення індивідові певної суми об'єктивного знання і навичок поведінки.

У цілому для сучасної культури, за Зіммеlem, характерне відокремлення від безпосереднього життя, що породжується наростаючим поділом праці й спеціалізацією усіх сфер та аспектів життя і культури. «Конфлікт і трагедія культури» зумовлюється саме цим. Водночас діалектика життя й культури є такою, що конфлікт між ними не може бути вирішений. Досягнувши певної гостроти, одна форма конфлікту життя й культури замінюється іншою формою, але з тим самим змістом. В сучасну епоху, коли відсутня навіть ідея об'єднання різноманітних явищ, виняткової важливості набуває «життя у своїй чистій безпосередності». Чиста безпосередність, за Зіммеlem, бореться проти всякої форми. Саме у ній німецький соціолог бачить гаранта індивідуальної творчості, спонтанних життєвих проявів, емансипованої суб'єктивної культури.

Аж до 60-х років нашого століття творча спадщина Зіммеля недооцінювалась. 60 — 70-ті роки — час радикальної переоцінки його праць. Насамперед виявилось, що творчості німецького вченого властиві систематичність в опрацюванні значущих соціологічних ідей. Далі, що роботи Зіммеля виражають не лише «дух часу» автора, а й «дух культури» в цілому. Нарешті, дослідники виявили органічність зіммелівського стилю теоретичного мислення, глибоку внутрішню спорідненість стилю і змісту його соціологічних праць. Переоцінка праць Зіммеля викликала так званий зіммелівський ренесанс у сучасній соціології.

Виявилось, що соціологія Зіммеля актуальна у багатьох відношеннях. Ідея формальної соціології, що розглядає суспільство як процес перманентного «становлення» форм міжіндивідуальних взаємодій, висунута вченим на противагу раннім органіцистським і еволюціоністським конструкціям, активно використовується у концепціях символічного інтераціоналізму і феноменологічної соціології. Сьогоднішнім прибічникам «розуміючої» соціології досить близькі думки Зіммеля щодо смислу і завдань «розуміючої» методології. Зіммель є сучасним і як теоретик соціального конфлікту. У зв'язку з переосмисленням парадигми соціології культури (у 70 — 80-х роках) актуалізувалися також культурологічні ідеї німецького вченого. Все це свідчить про те, що зіммелівська соціологія в теоретичному відношенні цілком життєздатна і може ефективно застосовуватися для аналізу багатьох соціальних та культурних процесів у сучасному суспільстві.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Зіммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и социально-психологические исследования / Под ред. Б. А. Кистяковского. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909.
2. Зіммель Г. Конфликт современной культуры. — Пг. : Начатки знаний, 1923.
3. Юонш Л. Г. Георг Зіммель — социолог. — М. : Наука, 1981. — 128 с.
4. Захарченко М. В., Позорлий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К. : Либідь, 1993. — 336 с.

5. Тернер Дж. Структура социологической теории. — М. : Прогресс, 1985. — 471 с.
6. Coser L. Masters of Sociological Thought. — N.Y. : Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
7. Ritzer G. Classical Sociological Theory. — N. Y. : McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
8. Turner J., Beeghly L., Powers Ch. The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1981. — 481 p.
9. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 456 s.

РОЗУМІЮЧА СОЦІОЛОГІЯ МАКСА ВЕБЕРА

Життя і творчість М. Вебера. Сучасній генерації суспільствознавців Макс Вебер відомий передовсім як видатний німецький соціолог кінця XIX — поч. XX ст. Він народився 21 квітня 1864 р. у м. Ерфурті, в Тюрінгії. Його батько походить з родини промисловців і торгівців, які займалися текстильною справою. 1869 р. сім'я Веберів оселяється в Берліні, де батько обирається спочатку до муніципального сейму, потім — до сейму Прусії та рейхстагу. Мати вченого була жінкою високої культури, що ґрунтовно розуміла релігійні та соціальні питання. До 29 років Вебер жив разом з батьками. Серед частих гостей Веберів бували не тільки відомі політики часів Бісмарка, а й тодішні провідні вчені (В. Дільтей, Т. Моммзен, Г. Трейчке та ін.). За цих обставин юний Вебер мав можливість ознайомитися зі станом справ у філософії, політиці, науці. Він багато читав. 12 років уже знав класичні твори античної літератури, філософії, історії, був знайомий з працями Макіавеллі, Лютера, Спінози, Канта, Шопенгауера. Під час навчання в гімназії (1873 — 1882) Вебер особливо захоплювався політичною історією. У цей період він цікавиться не тільки давньою історією, а й працями представників німецької політичної історіографії XIX ст.

По закінченню гімназії Вебер навчався у Гейдельберзькому, Страсбурзькому, Берлінському університетах (1882 — 1886), де вивчав право, історію, філософію, теологію. 1886 — 1889 рр. брав участь у берлінському семінарі Л. Гольдшміда з торгівельного права. Водночас працював у семінарі А. Майтцена з аграрної історії. 1889 р. Вебер захищає магістерську дисертацію на тему «До історії торгівельних спілок у середні віки». Після захисту дисертації вчений був запрошений Спілкою соціальної політики (заснованою 1883 р. катедер-соціалістами Г. Шмоллером, А. Вагнером, Л. Brentano та ін.) до участі в обстеженні життя сільських працівників у східних провінціях Прусії (1891 — 1892).

1891 р. Вебер завершує велике дослідження з римської аграрної історії. Через рік захищає цю роботу як докторську дисертацію на тему «Римська аграрна історія та її значення для державного і приватного права». Після блискучого захисту дисертації Вебер був запрошений на посаду професора кафедри факультету права Берлінського університету.

1892 р. вчений завершує роботу про становище сільськогосподарських робітників Німеччини. Наступного року Вебер одружується з 22-річною Маріанною Шнітгер.

1894 р. вчений стає ординарним професором Фрайбурзького університету, працює на кафедрі політичної економії, читає курс «Національна держава і економічна політика». Фрайбурзький період життя і творчості (1894 — 1896) зблизив Вебера з представниками неокантіанства, котрі помітно вплинули на формування його поглядів.

1897 р. учений отримав запрошення на посаду ординарного професора політичної економії в Гейдельберзькому університеті, що з погляду академічної кар'єри і визнання в співтоваристві вчених було блискучим досягненням для молодого соціолога. Здавалося б, йому вже судилося стати центральною постаттю інтелектуального життя Німеччини. Однак багатообіцяюча перспектива була раптом перервана. Сильна переватома від напруженої наукової праці призвела до важкого нервового потрясіння, котре повністю припинило його наукові заняття. Безпосередньою причиною цієї кризи стала сварка з батьком, якого Вебер звинуватив у жорстокому ставленні до матері. Цей конфлікт закінчився тим, що син звелів батькові

залишити його дім у Гейдельберзі. Десь через місяць батько помер. Після цього з Вебером сталося нервово захворювання, яке не покидало його впродовж п'яти років (1897 — 1902). У цей період вчений був не здатний до розумової праці, припинив викладацьку діяльність, відмовився від кафедри у Гейдельберзькому університеті. Він подорожує по Італії, Швейцарії, Іспанії, відпочиває на Корсиці, намагаючись відновити своє здоров'я і прагнути душевного спокою та рівноваги.

1903 р. інтелектуальні сили повертаються до Вебера. Він поновлює заняття наукою. Але тепер його наукові інтереси переходять у галузь теоретичної соціології. Особливо приваблюють Вебера у цей період проблеми методології та емпіричної обґрунтованості соціальних наук. У методологічних працях, що вийшли 1903 — 1906 рр., він критично переосмислює традиції німецької історичної школи політичної економії, аналізує логіку наук про культуру.

У другій половині 1903 р. Вебер починає свою знамениту «Протестантську етику і дух капіталізму». Наступного року їде до США на Конгрес соціальних наук, де виступає вперше після шести з половиною років перерви з публічною лекцією. Цього ж року Вебер із В. Зомбартом та Е. Яффе починає видавати науковий часопис «Архів соціальної науки і соціальної політики». Головну мету нового наукового видання вчений вбачав у критиці теорії пізнання і розвитку методологічного вчення в соціальних науках. Тут він 1904 р. друкує програмну методологічну статтю, присвячену аналізу проблеми об'єктивності соціально-наукового та соціально-політичного пізнання. У цій статті Вебер обґрунтовує свою відому ідеально-типову процедуру, котру він вважав важливим евристичним засобом пізнання. 1905 р. вчений друкує в «Архиві...» частинами «Протестантську етику і дух капіталізму». У цій праці він доводить, до «дух капіталізму», капіталістичний етос сформувався на підставі раціональної етики аскетичного протестантизму. Тим самим протестантська релігійна етика постає істотним фактором становлення капіталізму на Заході.

Після виходу в світ «Протестантської етики» інтелектуальна активність німецького соціолога різко зростає. 1905 р. його увагу привертють революційні події в Росії. Він часто обговорює політичну ситуацію в Росії з Богданом Кістяковським, котрий чився тоді в Німеччині і здобув там вчений ступінь. Для того, щоб читати в оригіналі російські газети, він швидко вивчає російську мову. Через рік друкує в «Архиві...» дві статті, присвячені подіям в Росії 1905 р.

У січні 1909 р. Вебер спільно з Зімелем і Тьонісом створює Німецьке соціологічне товариство, на яке покладає великі надії щодо інтеграції прихильників соціологічної науки. 1913 р. наукова діяльність Вебера досягає кульмінації. Він водночас пише, готує до видання, друкує праці з соціології права, релігії, господарювання, музики, міста. В цьому ж році у журналі з філософії культури «Логос» виходить одна з найважливіших методологічних статей Вебера «Про деякі категорії розуміючої соціології», у котрій вперше систематично викладені основні положення розуміючої соціології. З початком війни 1914 р. наукова діяльність німецького соціолога припиняється. 50-річний вчений добровільно йде на військову службу, де займається організацією військових шпиталів. Наприкінці 1915 р. він звільняється з військової служби і зразу ж продовжує за письмовим столом працю з іудаїзму, яку він припинив 1914 р. Тепер він частіше звертається до політичної публіцистики. Його статті у воєнні роки досить часто можна побачити у франкфуртських, берлінських, мюнхенських газетах і журналах. Він виступає проти анексії територій інших країн, проти планів необмеженої підводної війни, вважає, що Росія становить головну небезпеку для Німеччини. Наприкінці війни вчений починає вимагати демократичних реформ у галузі виборчого права та парламентської влади. Під впливом листопадових революційних подій 1918 р. він висловлюється за республіканську форму держави, встановлення «плебісцитарної вождистської демократії».

Весною 1918 р. Вебер перебуває в Австрії на запрошення Віденського університету, де читає лекції з двох тем: «Позитивна критика матеріалістичної концепції історії» і «Соціологія держави». Ці лекції, підготовлені вченим на основі його досліджень з порівняльної соціології релігії та держави, викликали великий інтерес і проходили у переповнених аудиторіях. У Відні він виступив також перед офіцерами австрійської армії, яким прочитав доповідь «Про соціалізм».

Після капітуляції Німеччини 1918 р. вчений стає експертом німецької делегації у Версалі. Крім участі у державно-правовій експертизі вчений прагнув до діяльності у практичній політиці. У грудні 1918 р. він бере участь у роботі засновницького комітету Німецької демократичної партії і стає її членом. У цьому ж місяці Вебера висувають кандидатом від цієї партії для виборів у Національні збори. Але невдовзі він відмовляється від депутатського мандата, вирішує більше не займатися політичною діяльністю.

На початку 1919 р. Вебер повертається до викладацької роботи, читає у Мюнхені дві знамениті доповіді: «Наука як покликання і професія» та «Політика як покликання і професія». У Мюнхенському університеті він читає лекції винятково з проблем теоретичної соціології.

У цьому ж році Вебер бере участь в роботі комісії по підготовці проекту Веймарської конституції. Вчений продовжує також працювати над книгою «Господарство і суспільство», що мала підзаголовок «Нарис розуміючої соціології». На жаль, ця праця залишилась незавершеною.

На початку літа 1920 р. він ще читає лекції з соціології держави, готує до друку першу частину «Вчення про соціологічні категорії», доопрацьовує перший том узагальнюючого «Зібрання творів з соціології релігії». Але раптова хвороба перервала його наукові заняття. Пізно встановлений діагноз виявив тяжку форму пневмонії, яка й стала причиною смерті вченого 14 червня 1920 р.

Методологічні орієнтири. Соціологічна система М. Вебера належить до перших систем так званої *гуманістичної соціології*. Головна особливість останньої полягала в її антипозитивістській спрямованості. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати з допомогою методів природознавчих наук. Навпаки, особливий онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших — відмінних від природознавства — стандартів науковості. Суспільство та його індивіди трактувалися як такі, що постають у процесі соціальної інтеракції, а не як «готові» факти. Тим самим у визначенні свого предмета, яким виступає соціальна взаємодія, гуманістична соціологія не додержується постулатів ні психологізму, ні соціологізму.

В цілому для гуманістичної соціології характерно робити акцент на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як індивіди витлумачують дану ситуацію.

Вебера цікавить не всіляка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій ті беруть участь осмислено, свідомо. Він вважає, що в такій взаємодії індивіди враховують у своїх діях поведінку інших і намагаються впливати на неї. Відтак соціальна взаємодія не розглядається як простий наслідок взаємозв'язку стимул — реакція, а прив'язується скоріше до сфери значень і смислів, ніж до інстинктів чи рефлексів. У цьому відношенні визнавалось необхідним використання такої процедури, як *розуміння*, що вважалася протилежною за своїм характером природознавчій операції пояснення, рекомендованою до застосування в соціальній науці позитивістами. Хоча мож-

ливості розуміння як дослідницької процедури досі не прояснені остаточно, однак її використання в сучасній соціології визнається обґрунтованим. Вебер був одним з перших, хто зробив значний внесок у початкове формулювання даної процедури.

Взагалі, німецький соціолог відомий тим, що надавав особливого значення ролі суб'єктивних компонентів пізнання в соціальних науках. В цьому відношенні його розуміюча соціологія стала однією з перших в історії соціологічної думки спроб дослідити участь суб'єктивних компонентів у пізнанні суспільних явищ. Проблематика розуміння, смислу, ціннісного аналізу явищ культури та соціальних дій, розгляд функцій позанаукових цінностей та практичних оцінок — ось далеко не повний перелік того, що цікавило Вебера у зв'язку з аналізом ролі суб'єктивності в соціологічному пізнанні.

Формування методологічних поглядів Вебера щільно пов'язане з теоретичною ситуацією в європейському суспільствознавстві наприкінці XIX ст. У цей час тут почалася велика методологічна дискусія поміж прихильниками позитивізму-натуралізму та антипозитивізму-суб'єктивізму по проблемі загальної значущості наук про культуру. Ця проблема стала центральною і в дослідженнях німецького соціолога.

Відомі філософи того часу В. Дільтей та Е. Гуссерль були першими, хто виступив проти натуралістичної, позитивістськи орієнтованої соціальної науки, яка розглядала соціокультурну реальність по аналогії з природою та встановлювала однаковість методів дослідження природи й суспільства. На їхню думку, позитивістський ідеал наукового знання не годиться для наук про культуру, бо останні за своїм предметом принципово відрізняються від природознавства. Специфіка соціокультурної реальності потребує застосування іншого, ніж у природничих науках, дослідницького методу. Вебер згоден з такою антинатуралістичною позицією.

Подібно до Дільтея і Гуссерля Вебер — прихильник історичної школи у німецькій гуманістиці наприкінці XIX ст., яка орієнтувалась на *індивідуалізуючий* розгляд соціокультурної реальності, пізнання соціальних явищ у їхній історичній специфіці. У цілковитій згоді з постулатами цієї школи німецький соціолог вважає, що знання загальних законів у науках про культуру «ніколи не буває цінним як таке», воно не є власне знанням про соціокультуру, а лише одним з допоміжних засобів її пізнання.

У своїй теорії науки Вебер опирався також на ідеї представників Баденської школи неокантіанства, передусім Г. Ріккертта. Характерна для останнього проблема селекції історичних даних, а також їхньої організації в смислову цілісність стала значущою для Вебера. Він згоден з неокантіанським тлумаченням пізнання, відповідно до якого пізнання є не просто відображенням дійсності, а *виготовом* суб'єкта, що пізнає її, використовуючи певні дослідницькі підходи.

Сприймав Вебер і метод *віднесення до цінності* (*Wertbeziehung*), який Ріккерт називав «історично-індивідуалізуючим методом» наук про культуру. Обидва теоретики вважали, що даний метод є необхідним засобом вирішення якогось фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового пізнання. Цей метод, за Ріккерттом, передбачає існування апріорної, ірреальної, незмінної системи цінностей платонівського типу, що лише почасти може бути реалізована в історичному процесі і як така підлягає розпізнаванню дослідником. У трактовці Вебера цінності, навпаки, не ірреальні, а реальні, вони емпірично існують у сфері культури й здатні виявлятися фактично. Це дало змогу німецькому соціологові використовувати поняття «віднесення до цінності» для позначення взаємозв'язку, що існує між предметом дослідження та системою цінностей, яку визнає дослідник. Саме реальні, історично сформовані цінності, не завжди сповна усвідомлювані дослідником, детермінують його науковий інтерес, зумовлюють вибір фрагмента соціокультурної дійсності як предмета наукового дослідження.

Не випала з-під уваги Вебера і ріккертівська ідея про чітке розрізнення *віднесення до цінності* і *практичних оцінок*. Уявляється, що саме ця ідея була першоосновою для розробки Вебером так званого принципу *свободи від оціночних суджень* (*Wertfreiheit*), який він зв'язав з вирішенням проблеми об'єктивності соціологічного пізнання в цілому.

Неокантіанська класифікація наук, що охоплювала *індивідуалізуючі* (науки про культуру) та *генералізуючі* (природознавчі) науки, у трактовці німецького соціолога була дещо модифікована. Замість індивідуалізуючих та генералізуючих наук Вебер вирізняє два напрями наукових інтересів і відповідно два типи наук: науку, орієнтовану на вивчення *загальних законів* (*Gesetzeswissenschaft*), та науку, що досліджує *конкретну дійсність* (*Wirklichkeitwissenschaft*). Напрями наукового інтересу незалежні від тих явищ, котрих вони стосуються. Падіння скелі чи вбивство Цезаря можуть аналізуватися в обох перспективах. Не природа, спосіб життя досліджуваних явищ, а логічна своєрідність пізнавального інтересу визначає специфіку зазначених типів наук, прикладом яких, за Вебером, в одному випадкові може бути політична історія, а в другому — природничі науки. Таким чином, німецький соціолог припускає можливість існування наук, орієнтованих на пошук загальних законів. Однак та наука, якою він сам хотів би займатися, має, на його думку, цілком інший характер.

Соціальна наука як наука про дійсність. Слідом за Ріккерттом Вебер виходить з того, що дійсність, якою займається соціальна наука, складається з незлічимої кількості елементів, рис, факторів, явищ. За своїм характером ця дійсність аморфна, невпорядкована, хаотична. Завдання соціальної науки, котру німецький соціолог називає *наукою про дійсність*, полягає в намаганні зрозуміти реальне

життя в його своєрідності, встановити культурну значущість явищ у їх специфічному вигляді, з'ясувати причини їхньої історичної особливості. До того ж наукове пізнання Вебер вважає галуззю, де раціонально впорядковується хаотична дійсність.

З усієї різноманітності емпіричної дійсності предметом наукового пізнання може стати, за Вебером, тільки якась обмежена її частка, істотна й важлива для дослідження. Критерієм такого вірізнення не може бути емпірична регулярність, бо, гадає німецький соціолог, не можна визнати важливим те, що просто регулярно повторюється. Таким критерієм можуть бути лише релігійні, моральні, естетичні, політичні та інші цінності, що визначаються як такі у даній культурі. Тільки через віднесення до ціннісних ідей культури конкретний фрагмент дійсності стає значущим для наукового дослідження. Через це емпірична реальність сама постає як «культура», а поняття культури виявляється ціннісним поняттям.

Метод віднесення до цінності можна кваліфікувати як апіорну передумову наук про культуру. З емпіричних досліджень, за Вебером, не випливає знання того, що для нас має значення. Тільки цінності культури, які ми визнаємо, стають передумовою того, що щось взагалі може бути предметом досліджень. Саме визнані цінності вносять порядок до хаосу емпіричних явищ, дають змогу їх селекціонувати. Звідси німецький соціолог робить висновок, що в галузі наук про культуру нема і не може бути *безпередумовності*. Цілоком «об'єктивного», «неупередженого» наукового дослідження соціокультурної реальності не буває. Більше того, Вебер впевнений, що науковому пізнанню передують можливість позанаукового освоєння дійсності, наприклад, її ціннісно-сміслова інтерпретація з боку практично діючих людей. Здатність людей надавати сенс навколишньому світові виявляється взагалі, за Вебером, *трансцендентальною умовою* можливості наук про культуру і соціальної науки про дійсність зокрема.

В цілому щодо наукового дослідницького процесу цінності культури відіграють вельми важливу роль. Пануючі ціннісні ідеї даної епохи чи суспільства стають визначниками «точок зору» дослідника, сприяють формуванню його ціннісної позиції. І це є певною гарантією супроти суб'єктивної сваволі в науковому дослідженні. Цінності культури впливають на вибір дослідницької проблематики, добір емпіричного матеріалу, можуть виступати як предмет соціальної науки, наукової критики. Отже, веберівська соціальна наука про дійсність щільно пов'язана з позанауковими цінностями.

Концепція ідеальних типів. Важливе місце в соціальній науці Вебера має концепція ідеальних типів. Відповідно до своїх методологічних засад німецький соціолог вбачає в ідеальних типах насамперед пізнавальний інструмент, який дослідник конструє і використовує для впорядкування хаотичної дійсності та її розуміння.

Згідно з Вебером, ідеальний тип не є ні гіпотезою щодо дійсності, ні описом самої дійсності, ні її ідеалом. Ідеальний тип є *теоретичним конструктом*, «мисленим образом», що створюється з допомогою виділення, загострення, підсилення окремих елементів дійсності, які дослідникові видаються істотними.

Принциповим моментом веберівської трактовки ідеальних типів стало визнання того, що вони не мають десигнатів в емпіричній дійсності. Свою «реальність» ідеальні типи знаходять винятково через зіставлення з конкретно існуючою емпірією. Тим самим припускається первісний розрив між ідеальними типами та емпіричною дійсністю. Внаслідок зіставлення з ідеальними типами емпіричні факти можуть отримати лише негативну характеристику, бо цілком такого зіставлення є визначення міри відхилення фактів від своїх еталонів — ідеальних типів.

Отже, не йдеться про визначення реальних зв'язків між соціальними явищами; з допомогою ідеально-типових «утопій» або «чистих фікцій» Вебер лише логічно розмірковує про ті чи інші емпіричні факти. Німецький соціолог наполягає на суто логічному смислі ідеальних типів, підкреслює їхній «об'єктивно можливий» характер. Ідеальні типи як «утопії», «фантазії», «чисті фікції» не претендують, за Вебером, на емпіричну значущість, але й не мають нічого спільного із зобов'язаністю, сферою оціночних суджень. На відміну від таких суджень ідеальний тип — «щось цілком індиферентне», його не треба змішувати з чимось іншим, «не суто логічною досконалістю». Аби запобігти змішуванню принципово відмінних сфер — логічної та оціночної, Вебер рекомендує як засіб «наукового самоконтролю» дотримуватися «різкого розподілу» ідеальних типів у їх логічному значенні і оціночних суджень про дійсність з позицій ідеалів.

Вебер відокремлює *історичні та соціологічні* ідеальні типи, беручи до уваги різність їхніх ступенів узагальнення. Історичні ідеальні типи, як правило, локалізовані у часі та просторі, соціологічні — більш абстрактні. Прикладами перших є такі понятійні конструкції, як «капіталізм», «середньовічне місто» та ін., других — «церква», «легітимний порядок», «бюрократія» тощо.

Конструювання ідеальних типів німецький соціолог розглядає як творчий акт, з допомогою якого утворюється специфічний образ дійсності. Це й робить її більш осмисленою та зрозумілою для дослідника. Отже, ідеальні типи, за Вебером, — незамінний евристичний засіб соціальної науки.

Принцип «свободи від оціночних суджень». Наукове пізнання постійно зазнає впливу позанаукових цінностей. Крізь світогляд та практичні установки вчених вони проникають у дослідницький процес, наукову аргументацію. Втручання позанаукових цінностей, за Вебером, може спотворювати наукове знання. Отже, необхідно захищати об'єктивність соціальної науки. Для цього німецький учений

формулює принцип «свободи від оціночних суджень», за яким наукові дослідження треба звільняти від будь-яких оціночних, позанаукових нашарувань.

Висуваючи дану вимогу, Вебер чудово усвідомлював, що вчений, в принципі, не може не ставитися позитивно чи негативно до тих чи інших соціальних явищ. Однак, на його думку, вчений повинен залишити власні переконання й оцінки за межами своєї науки. Інакше вони будуть впливати на об'єктивність наукового дослідження. І тоді замість об'єктивних результатів, вважав німецький соціолог, ми зможемо отримати лише наукоподібний вияв партійної позиції дослідника. Практично-політичні установки, оцінки й науковий аналіз політичних утворень, партійних позицій — це дві окремі сфери, змішування яких неприпустиме.

Вчений переконаний, що привнесення ціннісних мотивів в об'єктивне, наукове дослідження суперечить суті наукового мислення. В університетських аудиторіях студенти не повинні займатися політикою, пропагандою тих чи тих практично-політичних оцінок та ідеалів. Принцип «свободи від оціночних суджень» вимагає того самого і від викладачів. Якщо останні у своїх лекціях не можуть відмовитися від практичних оцінок, то вони, рекомендує Вебер, мають робити це цілком очевидним для всіх способом. Тобто університетським викладачам німецький соціолог радить дотримуватися позиції «інтелектуальної чесності».

У соціальній науці розділити висловлювання і практичні оцінки досить важко. Це усвідомлював і Вебер. Та все-таки наполягав на тому, щоб наукове дослідження було звільнене від практичних оцінок і норм. Останні, за його розумінням, вказують напрям емпіричної наукової праці, але самі не повинні тут бути присутніми. За думкою німецького соціолога, «завданням емпіричної науки не може бути створення обов'язкових норм та ідеалів, з яких потім будуть виведені рецепти для практичної діяльності». Тим самим тільки знання, вільне від оцінок, норм та ідеалів, оголошувалося Вебером єдино об'єктивним.

На думку вченого, емпірична наука фіксує все в межах сутнього, а тому не може втручатися у сферу зобов'язаності, у світ цілей та ідеалів. У цьому зв'язку емпірична наука не в змозі раціонально обґрунтовувати людські цінності. Вебер вважає, що судити про значущість людських цінностей — справа віри, спекулятивного споглядання життя і світу з огляду на їхній смисл, а не предмет емпіричної науки. Остання корисна людям передусім інструментально: вона розробляє техніку оволодіння життям шляхом розрахунку, виробляє методи мислення, різні робочі інструменти та навички поводження з ними, сприяє поясненню навколишнього світу. Однак емпірична наука, підкреслював німецький соціолог, не має ніякого значення для формування світогляду людей, бо не може своїми засобами збагнути та пояснити сенс цього світу.

У своїй творчості Вебер не завжди дотримувався тих методологічних засад, котрі формулював і наполегливо захищав. Це стосується й принципу «свободи від оціночних суджень». Запальні виступи вченого на політичні теми, про захист автономії університетів, розвиток парламентаризму в Німеччині були, без сумніву, далекі від названого принципу. Проте німецький соціолог мав на увазі реалізацію даного принципу щодо наукової, а не політичної діяльності. Якщо вчений обрав предметом дослідження певне соціальне явище, то він повинен, за Вебером, виявити свою неупередженість, об'єктивність, вивчати його з максимальною точністю, яку можна порівняти з точністю природознавчих наук. Дослідник не повинен допускати будь-якого втручання у науковий процес суб'єктивних оціночних суджень, яке б значення вони не мали. Саме у цьому і вбачав німецький соціолог смисл принципу «свободи від оціночних суджень» в соціологічній науці.

На практиці реалізація даного принципу досить складна з багатьох причин. Та докладати зусилля для його досягнення необхідно. Саме в такій функції веберівський принцип «свободи від оціночних суджень», як уявляється, не втратив значення для соціологічної науки й досі. Водночас надто широке тлумачення даного принципу приводить до так званої ціннісно-вільної соціальної науки. У дусі Вебера це наука про сутнє, яка не має відношення до сфери зобов'язаності. Завданням такої науки, як зазначалося, не може бути розроблення норм та ідеалів для практики. Однак подібна методологічна позиція суперечить принаймні прикладній орієнтації сучасної соціології та тим потребам соціальної практики, що можуть бути задоволені з допомогою соціологічного знання.

Основні категорії розуміючої соціології. У творчості Вебера можна умовно виділити два етапи. На першому він є насамперед істориком культури, який досліджує у дусі неокантиантських «наук про культуру» історичну дійсність. На другому — німецький вчений розробляє концепцію розуміючої соціології, здійснюючи перехід від історичного пізнання до соціологічного.

Соціологію він визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет — *соціальну дію* — на основі *розуміння*. Розуміння для Вебера є специфічною категорією, з допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда чи групи індивідів. Окремий індивід та його поведінка розглядаються як «клітинка» соціології, її «атом», «найпростіша єдність», що далі не підлягає вже ніякому роздрібненню. У своєму тлумаченні розуміючої соціології німецький учений дотримується позиції *номіналізму* чи *методологічного індивідуалізму*. Він гадає, що такі поняття, як «державна», «суспільство», «феодалізм» тощо означають певні категорії спільної діяльності людей. Звідси завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, а це завжди означає тільки одне: до поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності.

Однак зрозуміти можна тільки таку поведінку, що має певний суб'єктивний смисл для її суб'єкта. Таким чином, предметом розуміючої соціології завжди виступає осмислена дія, дія, що пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом». Звідси генеральне завдання розуміючої соціології міститься «в інтерпретуючому розумінні свідомо орієнтованих людських дій».

Таке розуміння, за Вебером, може бути або *безпосереднім*, або *пояснюючим*. Наприклад, ми безпосередньо «розуміємо» смисл правила $2 \times 2 = 4$ або гнівний спалах, що проявляється у виразі обличчя, ірраціональних жестах. До безпосереднього розуміння належать також дії лісоруба, людини, яка протягає руку до дверей, щоб закрити їх, мисливця, який цілиться, щоб вистрілити у звіра, і т. п.

Із пояснюючим розумінням ми маємо справу тоді, коли «розуміємо», який смисл вкладав у правило $2 \times 2 = 4$ той, хто його придумав і записав, чому він зробив саме тоді, коли був зайнятий комерційною калькуляцією, демонстрацією наукового досліду, технічними розрахунками тощо. Порівняно з безпосереднім розумінням пояснює розуміння є вищим рівнем пізнання людських дій. Воно орієнтоване не на виявлення смислу самого акта дій, а на пізнання мотивів, котрими користується індивід при виконанні даного акту. В цьому разі йдеться не про те, що індивіди роблять, а про те, чому вони щось роблять.

У структурі людських дій німецький вчений вирізняє особливий клас соціальних дій. Соціальну дію він тлумачить як дію, що своїм смислом орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка індивіда не може бути названа соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти. Крім того, не всі типи взаємовідносин людей мають, за Вебером, соціальний характер. Зіткнення двох велосипедистів, наприклад, не більш, як пригода, подібна до явища природи. В той же час намагання когось-небудь з них уникнути цього зіткнення є вже соціальною дією, тому що в такому випадку ми маємо справу з виявом орієнтованої за смислом поведінки одного велосипедиста відносно іншого.

Залежно від наближення соціальної дії до певної межі, за якою вона може бути названа осмислено орієнтованою, Вебер вирізняє чотири її типи. Найближче до цієї межі, а то й на самій межі, стоять *традиційні* та *афективні* дії. Далі йде раціональна дія, яку німецький соціолог поділяє на *ціннісно-раціональну* й *цілерациональну*.

Традиційні дії базуються на тривалій звичці людей. Більша частина їхньої повсякденної поведінки може бути зарахована до даного типу. Водночас подеколи традиційна дія може наблизитися або трансформуватися в афективну дію. Остання зумовлена афектами чи емоційним станом індивіда. Часто ця дія опиняється за межами того, що осмислено орієнтоване. В цілому традиційні та афективні дії часто межують і з поведінкою суто реактивною, несвідомою, і з раціональною поведінкою, у межах якої або вірять в якусь самодо-

статню цінність незалежно від наслідків (ціннісно-раціональна дія), або осмислено добирають відповідних засобів для реалізації поставленої мети, враховуючи можливі наслідки (цілерациональна дія).

Ціннісно-раціонально діє той, хто вірить у певну самодостатню цінність — релігійну, естетичну або будь-яку іншу, незважаючи на можливі наслідки. Цей тип дії завжди підпорядкований «заповідям» чи «вимогам», у підляганні яким бачить свій обов'язок даний індивід. Цілерациональна дія притаманна тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби та побічні результати цієї дії. В такому разі індивід діє не традиційно, не афективно, не задля обов'язку, а на підставі осмисленого, раціонального розрахунку, співвіднесення наявних засобів для досягнення поставленої мети та можливих побічних результатів такої дії.

На думку Вебера, цілерациональна дія є, по суті, лише крайнім випадком, відносно якого інші зазначені типи дії завжди ірраціональні. Проте всі веберівські типи соціальної дії — це сконструйовані для соціологічного дослідження «понятійно-чисті» типи, до яких більш-менш наближається реальна поведінка людей. Отже, витлумачення соціальних дій базується не на необхідності, а на ймовірності їх здійснення.

В цілому для категорій веберівської розуміючої соціології («розуміння», «дія», «смисл» та ін.) характерна антипсихологічна спрямованість. Психологія, вважає німецький учений, взагалі не може бути основою розуміючої соціології, бо вона займається ірраціональною стороною поведінки людей, а не «раціоналістичним розумінням її смислу». Через це соціальні інститути й культурні значення не можна пояснювати на основі психологічних факторів, навпаки, саме соціальні інститути і культурні значення суттєві для пояснення психіки людей, гадає Вебер.

Принциповим поняттям веберівської розуміючої соціології є поняття *соціального відношення*, під яким маються на увазі взаємоорієнтовані за смислом вчинки кількох індивідів. У цьому зв'язку Вебер виділяє різноманітні типи соціальних відношень, типи їх легітимізації, типи соціальних груп, соціального порядку, панування тощо. Сюди ж примикають розроблені ним поняття харизми, бюрократії, класу, стану, партії. Усі вони складають систему так званих понять формальної соціології. Їхня особливість полягає, по-перше, в тому, що вони можуть бути зведені, зрештою, до соціальних дій. Наприклад, трьом типам панування — *легітимному*, *традиційному* та *харизматичному* відповідають раціональний, традиційний та афективний типи соціальних дій. По-друге, в усіх випадках *поняття раціональності* має для них принципове значення, бо використовується німецьким соціологом як універсальний критерій, з яким порівнюється реальна поведінка індивіда.

Висуваючи раціональність, раціоналізацію, цілерациональну поведінку як осьові методологічні засади своєї соціології, Вебер водно-

час не робить «висновку про переважання раціонального у повсякденному житті». Він вважає, що доля сучасного світу пов'язана із зростаючою раціоналізацією та інтелектуалізацією. Така, за його думкою, об'єктивна тенденція історичного процесу. Зростаюча вага цілераціональних дій, які відсувають інші типи поведінки людей, сприяє появі на Заході раціонального способу ведення господарства, раціональної держави, раціональної конституції, права, науки, раціонально гармонійної музики, архітектури, образотворчого мистецтва тощо. Все це веде до виникнення на Заході нового капіталістичного суспільства, яке не має історичних аналогів. Історія його генезису й розвитку, за Вебером, є історією зростаючої раціоналізації.

Займаючись історією, німецький вчений не буде якихось універсальних схем суспільно-історичного розвитку. Відхиляючи ідею існування непохитних законів історичного процесу, він, скоріше, орієнтується на пошук загальної тенденції суспільних змін. На його думку, до історії, яка складається, зрештою, з вільних дій індивідів, що борються за реалізацію протилежних ідеалів, не може бути застосоване поняття необхідності, а лиш поняття ймовірності. Це означає, що у будь-якій історичній ситуації існує теоретично необмежена кількість результатів, і ніколи заздалегідь не можна передбачити, який з них буде здійснений. Отже, суспільно-історичні зміни не мають своєї визначеної спрямованості. Проте такий висновок, мабуть, суперечить ідеї всеохоплюючої раціоналізації, неухильне зростання якої має свідчити про певний напрям розвитку, хоча б західної цивілізації.

Подібні суперечності, неоднозначності трапляються у працях Вебера досить часто. Як правило, вони випливають з принципового плюралізму методології німецького соціолога або зумовлені незавершеністю його наукових розробок, дискусійністю досліджуваних проблем, гіпотетичним характером поданих ідей.

Аналізуючи такі колективні суб'єкти дії, як держава, нація, акціонерне товариство, родина, німецький соціолог не в змозі втриматися на позиціях свого «методологічного індивідуалізму». Пропоновані ним пояснення досить різноманітні і аж ніяк не зводяться до розуміння соціальної поведінки з допомогою мотивів діючих індивідів. Досить часто в його аналізах соціальні дії скеровані не суб'єктивними намірами окремих індивідів, а всією системою соціальних дій. Розуміння як інтерпретуючий процес Вебер використовує не тільки для тлумачення суб'єктивних інтенцій діючих індивідів, смислу їхньої поведінки. З його допомогою він інтерпретує також смисли, об'єктивовані у соціальних структурах, цінностях та нормах. Тим самим німецький учений не витримує ним же самим окреслених методологічних меж розуміючої соціології. У своїх працях він часто переступає ці обмеження, керуючись не стільки пев-

ними методологічними міркуваннями, скільки здоровою соціологічною увагою.

Проте його розуміюча соціологія має й досі свою цінність як певна теорія та метод пізнання соціальної дійсності. Спираючись на категорію соціальної дії, Вебер цілком інакше тлумачить соціальні факти, ніж Дюркгейм. Згідно з його точкою зору, суспільство в цілому, інші форми колективності є тільки способами взаємозв'язку специфічних дій окремих індивідів, що виступають єдино зрозумілими для соціолога носіями цих дій. Саме з Вебера проблематика соціальної дії стає легітимною сферою соціологічної науки, що здобула подальший розвиток у працях А. Шюца, Ф. Знанецького, Т. Парсонса та ін. За оцінкою істориків соціології, постановка людини з її активністю та спонтанністю у центр наукового пізнання була своєрідним переворотом у теоретичній соціології кінця XIX — початку XX ст.

Час засвідчив високу плідність ідей німецького соціолога. Деякі з них стали вихідним пунктом нових соціологічних напрямів. Це стосується насамперед *розуміючої* соціології. Розробки Вебера мають основоположне значення і для впливової нині *теорії соціальної дії*. Веберівські ідеї використовуються у сучасних концепціях *соціології культури, науки, управління*. Те ж саме треба сказати і щодо *економічної та історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін*. За сучасних умов важливими стали розробки *всесвітньо-історичного порівняльного аналізу, основи положення теорії модернізації, соціально-історичної інтерпретації досліджуваних явищ*. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кругів, проблем релігії, етики, раціональності.

Оригінальність соціологічних ідей німецького вченого часто пов'язується з новим, несподіваним прочитанням традиційних пізнавальних дилем та відкриттям тут прихованих, раніше невідомих аспектів. Це стосується передусім таких дилем, як загальне та одиничне, історизм та формалізм, соціологізм і психологізм, розуміння та пояснення, індивід і суспільство, матеріальне й ідеальне, раціональність та ірраціональність, традиція і модерн, причина й наслідок.

Реалізація ідей Вебера у різних сферах соціологічного знання щільно пов'язана із розробкою відповідного понятійного апарату. В цьому відношенні Вебер запропонував власний словник понять і каталог соціальних форм, запровадив до наукового вжитку поняття соціальної дії, соціальної поведінки, соціального відношення, соціального ладу, вважаючи, що ці поняття складають корпус основних соціологічних категорій. Для розуміння механізму функціонування капіталізму як соціальної організації ним були розроблені також категорії влади, класу, стану, партії, бюрократії,

адміністрації, статусу, авторитету, престижу, стилю життя та ін., котрі активно застосовуються у сучасних соціологічних теоріях і дослідженнях.

У сфері методології Вебер вирізняється своїм *ідеалом наукової об'єктивності* соціологічного знання. Він тлумачить соціологію як «ціннісно-вільну», незаангажовану на користь тих чи інших соціальних сил наукову дисципліну. І це, на його думку, забезпечує її об'єктивну позицію. Те, що соціологія повинна бути неупередженою, надкласовою, надпартійною, об'єктивною, корисною для всіх, слугувати однаково всім, — цю ідею можна знайти у текстах Конта, Спенсера, Дюркгейма, Парето. Однак у жодного з них вона не була так систематично розроблена і різнобічно обгрунтована, як у Вебера. З часом створений ним ідеал наукової об'єктивності соціології став для багатьох її представників своєрідною «професійною ідеологією», котра не втратила значення і сьогодні.

Внесок німецького мислителя у розвиток соціології настільки вагомий та різноманітний, що це робить його буквально не-оцінімим. «Пречудова ерудиція» (Р. Арон) Вебера просто приголомшує, прозорливість його думки дивує й захоплює. Досить сказати, що теми, які він розробляв на початку нашого сторіччя, стали наприкінці сторіччя провідними темами світової соціології. Все це свідчить про історичну життєвість ідей німецького соціолога, про те, що його творчість досить сучасна, співзвучна реаліям сьогодення. Опанування творчого доробку Вебера нинішнім поколінням соціологів не тільки бажане, а й необхідне.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Вебер М. Избранное. Образ общества. — М.: Юрист, 1994. — 704 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М.: Изд. группа «Прогресс — Политика», 1992. — 608 с.
5. Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность: социология Макса Вебера и веберовский ренессанс. — М.: Наука, 1991. — 367 с.
6. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) — К.: Либідь, 1993. — 336 с.
7. Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — 207 с.
8. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
9. Coser L. Masters of Sociological Thought. — N.Y.: Harkourt Brace Javanovich, 1977. — 611 p.
10. Ritzer G. Classical Sociological Theory. — N.Y.: McGraw-Hill, 1992. — 455 p.
11. Turner J., Beeghly L., Powers Ch. The Emergence of Sociological Theory. — Chicago: The Dorsey Press, 1989. — 481 p.
12. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 456 s.

ВИТОКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

Соціологічна наука в Україні вбирає думки, теоретичні узагальнення та ідеї багатьох мислителів минулого, котрих можна зарахувати до зачинателів вітчизняної «протосоціології». Серед них М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко, Ф. Вовк, М. Туган-Барановський, М. Шаповал та ін. Вони у соціально-філософських розвідках, антропологічних, культурологічних та історичних дослідженнях торували шлях соціологічній думці в Україні, займали помітне місце в загальноєвропейському науковому й культурному русі. Тобто розвиток соціологічної думки в Україні став сплавом двох тенденцій, що визначали особливість її формування, — *сплавом універсального й національного*.

Універсальне, загальнонаукове виявлялось у поширенні, аналізі й розвиткові передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей. Національною ж особливістю розвитку соціології на терені України було її тісне сплетіння із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, поєднання з творчою спадщиною визначних представників наукової і громадської діяльності. Це визначало як загальнонаукові, наднаціональні риси доробку українських мислителів, так і певну специфічність їхніх підходів до вивчення соціальної реальності та використання соціологічних знань.

Незалежно від особистої національної приналежності (серед перших соціологів України ми знайдемо росіян, поляків, євреїв, німців) та країн, де вони вчилися і працювали (Німеччина, Чехословаччина, Росія, Болгарія), а саме у діаспорі переважно продовжувала розвиватися українська соціологія пожовтневого періоду, — усі вони представляють нашу вітчизняну соціологію, її досягнення, особливості, історично зумовлені риси й тенденції розвитку, що утворили певну складову світової соціологічної думки.

Біографічні відомості про М. Драгоманова. Мислитель і суспільний діяч, людина енциклопедичних знань Михайло Драгоманов (1841 — 1895) є найпомітнішою фігурою в українській «протосоціології». Він у числі перших вніс у наукові кола України соціологічне бачення, принципи й поняття нової дисципліни, ознайомивши з соціологією студентство Київського університету. Характерною ознакою його наукової діяльності був прогресивний європеїзм, активне просвітництво і популяризаторство передових на той час поглядів та теорій західноєвропейських мислителів, в тому числі фундаторів соціології — О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та ін.

Михайло Петрович Драгоманов народився 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Відома українська родина Драгоманових вела свій родовід від козаків. Батько майбутнього вченого зримав юридичну освіту в Петербурзі й повернувся на Україну.

Михайло Драгоманов вчився у Полтавській гімназії, потім на історико-філологічному факультеті Київського університету, де згодом працював приват-доцентом.

У 60-ті роки він виявляє себе як кращий публіцист, людина демократичних переконань, захисник інтересів українського народу. Це викликає невдоволення царських чиновників. Незважаючи на захист магістерської дисертації, популярність серед молоді, російські власті перешкоджали йому зайняти штатну посаду в Київському університеті. М. Драгоманов їде за кордон, спілкується з провідними європейськими науковцями, бере активну участь у справах української громади в Відні, Львові. Після повернення додому він співпрацює з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, веде плідну науково-дослідницьку роботу.

Водночас суспільно-політична та публіцистична діяльність у 70-х роках залишається сферою активного прикладання його здібностей. Вчений відстоює прогресивні політичні ідеї, які мали значний вплив на розвиток суспільної думки не тільки України, а й Росії та інших країн. Зокрема, разом з київською «Старою громадою» готує декларацію для демократичного руху в Галичині.

М. Драгоманов зазнавав постійних утисків, переслідувань, звинувачень у антидержавній діяльності, звільненень за «неблагонадійність». На фоні загального наступу на українську культуру, щоб запобігти арештові, він 1876 р. вирушає в еміграцію, де й перебував до кінця життя. Там на запрошення болгарського уряду як фахівець, чий праці з питань всесвітньої історії, політичної соціології та державотворення набули європейського визнання, посів кафедру в Софійському університеті, став одним із засновників університетської бібліотеки.

До останніх днів М. Драгоманов не припиняв публіцистичної діяльності. 1891 р. вийшли «Чудацькі думки про українську національну справу» — робота, яку можна вважати політичним заповітом вченого. Помер він у Софії 1895 р.

У сфері інтересів М. Драгоманова як соціального дослідника були проблеми влади, державності, прав і свободи особи, етнічність, політика тощо — все, що тепер обіймається «політичною соціологією». Соціологія розумілась ним як універсальна і точна наука про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. Тобто М. Драгоманов йшов у руслі класичної європейської традиції, яку репрезентував, зокрема, позитивізм. Водночас він пропонував власні оцінки й ідеї в царині соціального пізнання, критикував слабкості органіцистських теорій, наголошував на важливості історико-соціологічних чинників у фактологічному аналізі.

Соціологічний метод. Методологічні підвалини соціологічних розвідок М. Драгоманова базуються на його загальнотеоретичних переконаннях, уявленнях про сутність і завдання соціології в

цілому. Він поділяв властиве провідним ученим того часу бажання знайти «такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі». Соціологія, вважав учений, має увібрати в себе до цих пір самостійні наукові галузі, як от: історію, політичну економію, науки про державу тощо. Тобто він прагнув до певного міждисциплінарного синтезу суспільних наук. Ці прагнення споріднюють українського теоретика із основоположниками західноєвропейської соціології, насамперед О. Контом, Дж. С. Міллем, Г. Спенсером, на ідеї яких він часто спирається. Проте, використовуючи загальні методологічні установки першого позитивізму, він критично ставився до деяких концептуальних положень його представників, які з різних причин не схвалював. Можна стверджувати, що М. Драгоманов був не тільки пропагандистом позитивізму на Сході Європи, а й співавтором нової для того часу системи суспільного знання.

Наприклад, відоме його негативне ставлення до органіцистських уподобань Г. Спенсера і заснованій на них філософії історії. Ця теорія, на думку М. Драгоманова, «в основі своїй має метафору», а використовувана в ній гіпертрофована аналогія є безпідставною. Критичні закиди робив він також циклічній теорії історичного розвитку Дж. Віко, аргументуючи свою позицію фактологічним і джерелознавчим аналізом. Він підкреслював, що кожен теорію треба розглядати в історико-соціальному контексті, із врахуванням особливостей світогляду епохи, що дає змогу відокремити міфологічні нашарування та їхні пізніші раціоналізації від достовірних фактів.

Задля досягнення точних узагальнень він пропонує метод «логічної семантики», тобто аналітичного групування суспільних явищ, що досліджуються, їхню класифікацію і типологізацію. Суспільство у цьому ракурсі постає складною, багаторівневою структурою, яка обіймає три основні підсистеми: а) матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди, народності); б) суспільства (їхні форми, родина, класи, державні й міждержавні союзи); в) продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні). Рівні суспільної структури так чи інакше розглядаються в історичних, етнографічних, політологічних працях українського соціолога й конкретизують його методологічний підхід.

М. Драгоманов виступав за багатофакторний підхід при аналізі суспільних явищ, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток: економічних, політичних, культурних. Така позиція була прогресивною реакцією на існуючі у ті часи тенденції до вульгарного, механістичного витлумачення принципів матеріалізму, зведення багатокладності суспільних процесів до наслідків дії одного начала, хай географічного, економічного чи якого іншого. Він відстоював думку, що навряд чи можливе встановлення безумовно визначальної сторони суспільної взаємодії для всіх часів та народів.

Особливою прихильністю у М. Драгоманова користувався порівняльний метод. Його компаративістика надзвичайно широка і винахідлива: застосовувався порівняльний аналіз не тільки до представників різних етнічних чи соціальних груп, а й цих самих груп в різні історичні періоди, факти стародавньої історії зіставлялися з сучасними, виводилися певні артефакти минулого, які виявлялися в народних традиціях, звичаях, фольклорі. Український вчений цінував праці Е. Б. Тейлора і доповнював його спостереження власними прикладами.

Соціологічні методи класифікації та типологізації, групування фактів по родах і видах М. Драгоманов сполучав із принципом логічної систематизації, системним, конкретно-історичним підходом. При цьому наголошував на перевазі позитивно-фактологічних методів над ідеалістично-метафізичними спекуляціями.

Його аналіз соціально-економічної структури суспільства, використувані поняття «клас», «соціальний стан», «політична організація» тощо були насичені соціологічним змістом і вирізнялись піонерським як на ті часи характером.

Розуміння суспільного прогресу та соціальної еволюції. У своїх історичних і культурологічних працях М. Драгоманов не раз звертався до об'єктивних закономірностей історичного процесу. Він доводив, що ніякими зусиллями окремих осіб чи соціальних груп, урядів та держав неможна зупинити течію «природнього руху історичного». Його світосприйняття пройняте історичним оптимізмом, вірою у соціальний прогрес. Притримуючись позитивістської інтерпретації суспільного розвитку як закономірного, такого, що має певну логіку, він цю логіку обґрунтовував ідеєю прогресу. Вбачав у ній зброю розвінчання ідеалізації минулого, засіб виявлення внутрішніх причин історичних змін, основу об'єктивного соціологічного розгляду.

У драгоманівському розумінні прогресу наголос робиться на матеріальних його чинниках (демографічні, господарчі, культурні, соціальні). Він розмірковував над об'єктивними потребами суспільства, які визначають усі інші сторони життя людей. Рівень і характер реалізації цих потреб, на його думку, вирішально впливає на хід та спрямованість розвитку суспільства. Він був проти позаісторичного використання поняття «прогрес», так само, як і спроб тлумачити поступ суто в ідеологічному контексті. Критерії прогресу, за його аргументами, треба встановлювати об'єктивно-науковим способом, відштовхуючись від практичних потреб і завдань.

Розуміння прогресу в українського соціолога пов'язане з бажанням обґрунтувати власну концепцію соціальної динаміки. Як зазначав М. Драгоманов, варто завжди пам'ятати, що на світі немає нічого постійного, застиглого, навпаки, спостерігаються переміни, рух, еволюція. Це він відносив і до політико-адміністративних порядків, станів свідомості, «національних святощей». Мета соціальних

наук — завбачати напрям руху, його закономірності. Поняття соціальної динаміки для нього ширше, ніж поняття прогресу. Він використовує його як дискриптивне, на відміну, наприклад, від нормативізму Г. Спенсера, для якого соціальна динаміка пов'язана тільки з тими силами, які суспільство рухають до довершеності, або від перебільшеного сцієнтизму О. Конта, який вбачав у позитивній науці панацею від усіх негараздів.

Соціальна еволюція у М. Драгоманова — осьова категорія пояснення суспільного розвитку. Він визнавав можливість і революцій, навіть запропонував свою класифікацію соціальних катастроф. Проте перевагу віддавав еволюції в значенні поступового, невибухового прогресивного руху суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують більший простір для індивідуального й громадського самовиразу, вирішення життєвих проблем. Зміна суспільного ладу розуміється ним як подія, що підготована протягом тривалого періоду трансформаціями умов матеріального життя, засобів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширенням нових ідей, розвитком культури тощо. Тобто ідея соціальної еволюції протиставлялась ним однобічному революціонізмові.

М. Драгоманов намагався примирити контівську і спенсерівську трактовки соціальної еволюції, трактуючи першу як необхідну, закономірну філіацію ідей, а другу як генезис матеріального світу, розвиток соціальних структур та інститутів. За українським соціологом, духовна складова соціальної еволюції при всьому своєму значенні для прогресу все таки похідна від господарських змін, росту промисловості, торгівлі. Саме останні дають поштовх формуванию нового світогляду, передових ідей.

Розуміння соціальної еволюції як нормального, природнього шляху розвитку суспільства підводило Драгоманова до критичного ставлення щодо марксистської дихотомії «еволюція — революція», абсолютизації революційних зламів. Працота нашого вченого-соціолога не раз підтверджена історією нашої державності.

Політичний лібералізм. Є всі підстави розглядати М. Драгоманова як основоположника вітчизняної *політичної соціології*. Проблеми влади, взаємин між державою і суспільством, між громадянськими пріоритетами й правами індивідів, ціле коло етнополітичних питань постійно були предметом уваги вченого. В аналізі цих проблем проявляються усі характерні риси драгоманівського соціологічного методу, його уявлень про суспільний прогрес.

Вже у перших своїх наукових роботах, присвячених історії Римської імперії, М. Драгоманов намагався розв'язати загадку влади, вплив її форм на життя народів. Досліджуючи різні політичні режими, особливості взаємин між владою світською й духовною, впливи політичної системи на можливість реалізації прав і свобод громадян, він підходив до них історично, спираючись на свою версію позитивістської концепції соціальної еволюції. Обґрунтовував поло-

ження, що політичне життя завжди рухливе, старе замінюється новим при наявності певної соціально-політичної зміни. Для відображення історичної динаміки систем влади він звертався до періодизації та класифікації суб'єктів владних відносин, показував, що політична динаміка, зміна суб'єктів влади є частиною еволюції соціальної.

Дослідження вченого в галузі відносин церкви й держави торкаються проблеми взаємодії політичної організації суспільства з пануючою в ній ідеологічною системою. Він, зокрема, негативно ставився до ідей єдності церкви, державного втручання в духовне життя, доводив, що коли світоглядна система набуває статусу державної ідеології, вона вступає в суперечність з принципом свободи совісті, як це було в Російській імперії.

Український теоретик виступає із загальних для ліберального мислителя позицій, відстоює принципи *ідеологічного плюралізму* — найбільш прийнятних для організації духовного життя в цивілізованому суспільстві, вказує на зв'язок ідеологічного догматизму і політичної неволі. Пристрасно захищаючи демократичні цінності, він залишався тверезо мислячим політиком, соціологом-реалістом. Демократія для нього не була кінцевою метою реформ, ні панацеєю від суспільних недугів.

Важливою темою драгоманівської політичної соціології був розгляд принципів *федералізму і централізму*. (Перше видання збірки політичних праць Драгоманова в Росії 1908 р. мало підзаголовок «Центр і країни»). М. Драгоманов був прихильником федералізму, боровся за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних общин-громад, вбачав кращі федералізму у минулих козацьких республіках України та тогочасній Швейцарській спілці.

Вчений розглядав права і свободи людини в контексті політичної реальності, яка існувала в Російській імперії. Ця реальність не давала підстав вважати, що національно-визвольний рух дасть бажані результати. Тому цивілізований шлях до конфедерації автономних регіонів, встановлення і вдосконалення федеративного устрою у суспільстві здавався М. Драгоманову найбільш доцільними і виправданими. Український соціолог завжди підкреслював, що тільки прогрес людини і суспільства, розвиток культури, прагнення до найбільш передових форм політичного життя й суспільної організації можуть служити поступу українського народу. В єднанні «освічених, добрих і чинних людей у нашій країні й сусідніх сторонах», наполегливій праці для освічення й добробуту усіх він вбачав справжнє народолюбство.

Його ідеї побудови нового суспільства виходили з таких понять, як «соціальний рух», «політичні революції», «історичний процес», «народності», «державні союзи» тощо. Аналізуючи ці поняття, вчений обґрунтовував висновок, що політична автономія, децентралізація влади, її розподіл — це шлях до демократизації

суспільства. Бюрократизації, регламентації громадського життя він протиставлював ідею конституційного уряду, ідеї свободи людини, її вільного вибору, освіченості й культури.

Загальна соціологічна концепція історичного процесу М. Драгоманова, пропаговані ним соціологічні методи пізнання дійсності, добробки з політичної соціології є вагомим внеском в історію соціологічної думки. Він йшов в ногу з розвитком історії, філософії, етнографії, соціології свого часу, піднявся на новий для гуманітарної науки в Україні рівень аналізу соціально-політичних процесів, закладав основи молодій українській соціології.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М. П. Вибране. — К.: Дніпро, 1991. — 489 с.
2. Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). — К.: КДУ, 1971. — 227 с.
3. Довгий В. А. Українська ідея у політичній теорії М. Драгоманова. — К.: НМКВФ, 1991. — 156 с.
4. Лісовий В. С. Драгоманов і Донцов // Філософ. і соціол. думка. — 1991. — № 9. — 83 с.
5. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

ГЕНЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Визначний громадський діяч і вчений. Михайло Сергійович Грушевський (1866 — 1934 рр.) є лідером інституалізованої соціології в Україні. Водночас він відомий як історик світового масштабу, етнолог, фольклорист, видатний політичний діяч, врешті-решт — як перший Президент Української Народної Республіки (1918 р.). Органічне поєднання науково-дослідницької та практично-політичної діяльності у справі розбудови української держави робить постать Грушевського неперевершеною в історії вітчизняної соціологічної думки.

Михайло Грушевський народився в 1866 р. на Холмщині (тепер територія Польщі) у сім'ї вчителя. Родина його багато мігрувала по Росії. Вчився він у Тифліській гімназії, багато читав, особливо захоплювався журналом «Киевская старина». У Київському університеті (1886 — 1890 р.) під керівництвом А. Антоновича він робить перші кроки в науці. Після переїзду до Львова працює у науковому товаристві ім. Т. Шевченка, в археологічній комісії, розпочинає історичні дослідження, які стали головними у його науковій роботі, знайшовши втілення у 10-томній «Історії України-Руси».

У 1903 р. на запрошення Вільної російської школи у Парижі Грушевський приїздить туди для читання лекцій з історії України, знайомиться з теоріями провідних соціологів того часу. Відтоді у нього не згасає інтерес до цієї наукової дисципліни.

Життєвий шлях Грушевського — це поєднання плідної наукової і видавничої роботи із суспільно-політичною діяльністю. Він зазнав переслідування і заслання (Симбірськ, Казань), брав участь у створенні Центральної Ради, очолював Українську Народну Республіку, далі — еміграція (з 1919 р.), повернення до Києва (1924 р.), робота в Академії, вигнання до Москви і раптова смерть під час лікування у Кисловодську в 1934 р.

У своїй соціологічній роботі М. Грушевський торкався надзвичайно широкого кола питань. Це і соціально-класова структура тогочасного суспільства, і динаміка громадських настроїв, і взаємини міста й села, і проблеми суспільно-політичного устрою, етносоціології та етнополітики, моралі тощо.

Формування історико-соціологічного бачення. Цей процес припадає переважно на час еміграції вченого, тому мало висвітлений у його науковій біографії. Разом з тим соціологія для Грушевського була не просто мінливим захопленням. Від заснування ним у 1919 р. у Відні соціологічного інституту аж до повернення на Україну він усього себе віддавав теоретичній роботі в цій галузі знань.

Вчений прагнув відповісти на питання: що таке людське суспільство, які закони його розвитку й прогресу? При цьому він спирався на «історичні факти», на метаісторичні концепції суспільного процесу, тобто будував свої умоглядні висновки, виходячи з об'єктивних засад соціальних знань. Грушевський вдався до методу історичного порівняння, взаємопроникнення соціології та історії в руслі контівської традиції розуміння предмета соціології. Тому є всі підстави твердити саме про історико-соціологічний підхід українського теоретика до вивчення проблем соціології.

Його теоретико-методологічні засади формувались під впливом концепцій Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля, з якими Грушевський спілкувався під час перебування в Парижі. Дюркгеймівська «нова теорія пізнання», насамперед «правила соціологічного методу», за свідченням українського вченого, визначили напрямок його власних аналітичних розвідок.

Крім ідей французької соціологічної школи, Грушевський багато запозичив із праць В. Вундта, автора 10-томної праці з порівняльної історії психологічного розвитку народів, з яким він зустрічався у Лейпцігу. Відвідання Лондона й Берліна, що були центрами розвитку соціальних наук на рубежі віків, також мали велике значення для формування соціологічного бачення українського вченого. Тому, мабуть, вже у 1909 р. він іменував себе «істориком-соціологом». Соціологія, за висловом відомого українознавця О. Пріцака, стала «пасією Грушевського».

Отже, можна стверджувати, що М. Грушевський як соціолог сформувався у руслі класичної позитивістської традиції: французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, антропологічних ідей Л. Леві-Брюля і психологічних підходів В. Вундта.

На засадах та принципах класичної соціологічної традиції був заснований Український соціологічний інститут (УСІ). Цей перший український соціологічний науковий заклад був заснований емігрантами на чолі з Грушевським 1919 р. у Відні і діяв до від'їзду останнього до Києва у 1924 р. (Частина засновників Інституту, засудивши повернення керівника до Радянської України, перебралася пізніше до Праги, де соціологічні кафедри українських закладів продовжували функціонувати.) До співробітництва в УСІ були залучені такі відомі українські суспільствознавці, як В. Старосольський, М. Шестопал, Д. Антонович, В. Липинський та ін. Протягом 1921 — 1922 рр., крім основної просвітительсько-лекторської діяльності, вони видали 13 книжок, що висвітлювали різні сторони минулого і сучас-

ного життя України. Переважала соціо-антропологічна проблематика розвитку суспільства, його первинних форм та законів еволюції, яку Грушевський називав «генетичною соціологією». Так назвав він і теоретичний курс, що читав його в УСІ взимку 1920/21 р., а потім видав окремою книгою у 1921 р. у Відні.

«Генетична соціологія» й теорія суспільності. Головна соціологічна праця вченого «Початки громадянства (генетична соціологія)» була присвячена центральній проблемі тогочасної соціології — висвітлювала причини й фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства. Отже, теоретично осмислювалися фундаментальні соціокультурні зрушення і переломи у розвитку людства, форми людської життєдіяльності, що виразно проявилися у процесі індустріалізації західноєвропейських країн.

Сутність цих процесів трансформації соціологія вбачала в універсальних закономірностях переходу від традиційних форм суспільного життя до модернізованих, індустріальних (капіталістичних — за іншою термінологією), в соціокультурних змінах, які супроводжували цей перехід. Аналізувалися структурні трансформації, такі як криза традиційних інститутів (сім'ї, сусідніх та цехових відносин тощо), зростаюча спеціалізація праці, виникнення великих промислових центрів (що поглиблювало спеціалізацію), урбанізація життя, виникнення нових прошарків управлінців, зрощування промислової та державної бюрократії тощо. Внаслідок означених змін суспільство втрачало набуту цілісність, або, за визначенням Дюркгейма, на місце «органічної солідарності» приходила «механічна». Відтак, загострювалося питання про те, що ж взагалі робить суспільство суспільством?

Відповідь на ці питання Грушевський, як і більшість соціологів того часу, шукав у дослідженнях трансформацій традиційних типів суспільства, етнографічних та етнологічних дослідженнях, залучаючи до аналізу матеріали порівняльної антропології, зразки первісного світогляду і взаємин, колишніх форм громадської організації.

За задумом українського теоретика, його праця мала на меті: *по-перше*, ознайомити широкі верстви української громадськості з новітніми течіями в соціології на фактичному матеріалі та на основі наукових узагальнень. Зробити це він намагався дохідливо, популярно (текст праці насичений цитатами і переказами поглядів провідних соціологів сучасності);

по-друге, визначити і прокоментувати основні методологічні проблеми дослідження форм суспільності, запропонувати універсальні підходи, які були б прийнятними для української реальності; відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень, приступити до розробки «генетичної соціології» в українознавстві (започаткованої раніше такими вченими, як Зібер, Сумцов, Вовк та ін.);

по-третє, обґрунтувати свою оригінальну концепцію становлення соціальності, виявити механізми і закони трансформації людського суспільства, відповісти на заклик часу, що проповідував «реакцію проти індивідуалізму і класовості», аби повернути, натомість, почуття шани до колективізму і солідарності, поєднати, таким чином у світоглядно-методологічному плані соціалізм і позитивізм.

Досліджуючи проблеми трансформації форм суспільності, «соціальні факти» сучасності та еволюційні процеси минулого, Грушевський підкреслював важливу роль протистояння індивідуалістичних і колективістських тенденцій, коли то одна, то друга періодично домінує в суспільному розвитку. Саме ця боротьба двох тенденцій стає домінантою ритму соціальної еволюції, що є об'єктом дослідження усіх соціальних наук.

Показово, що і сьогодні, як і на початку ХХ ст., не втратили актуальності дослідження перехідних соціокультурних ситуацій, яким завжди притаманна криза традиційних (усталених) форм людської життєдіяльності. Розробка цих проблем М. Грушевським є свідченням наукової проникливості українського теоретика. Класичними в соціології вважалися праці Дюркгейма про процеси диференціації та спеціалізації структур суспільства, демографічних та індустріальних факторів соціальних змін, праці Вебера про посилення раціональності та ціннісних суперечностей під час таких змін, дослідження Маркса про соціально-економічні протиріччя та ідеологічну боротьбу як невід'ємну складову соціально-історичних трансформацій тощо. Грушевський творчо використав передові соціологічні ідеї свого часу при розробці своєї концепції «генетичної соціології».

Він критично ставився до тлумачення соціальної еволюції за морганівсько-енгельсовою концепцією, що наголошувала на біологічних інстинктах, акцентуючи при цьому важливість психологічних та соціальних факторів. Для Грушевського була очевидною обмеженість спроб пояснити еволюцію суспільності, виходячи лише з еволюції подружжя. Підходи українського соціолога базуються на принципах органічного синтезу головних факторів розвитку людського суспільства: біологічного, психологічного і соціального. Він структурує значний етнополітичний та історичний матеріал, виділяючи такі стадії розвитку суспільності, як початок суспільної організації, племінно-родову організацію та процеси її розкладу, які знаменують перехід до сучасного, за його визначенням, класово-державного укладу.

Грушевський аналізує перехід до класово-державного устрою в різних культурах, виявляє визначальні явища-тенденції у формуванні держави епохи індустріалізму — наростання як індивідуалізму, всупереч колективістським засадам спільності, так і багатогранної нерівності, всупереч егалітарності племінного братства, тощо.

Розвиток держави, розірваної на різні класи, супроводжується, на його думку, появою нових вірувань і культів, що легітимізують новий лад, виникнення нових людських типів та зразків поведінки.

Характерно, що М. Грушевський, народник-демократ за переконанням, досить скептично ставився до можливостей демократії у новому класовому суспільстві. Разом з тим, розглядаючи механізми влади, він дійшов висновку, що панівна верхівка неминуче еволюціонуватиме у бік подальшого пристосування до демократичних вимог, опановуючи право виражати всенародну волю, розчиняючи у своєму середовищі усі соціальні елементи, що спливатимуть на хвилях демократизації. Особливе місце в ідеологічному забезпеченні влади відводиться національним почуттям, якими «владущі верстви, звичайно, стараються заповнити ту моральну порожню, що з'явилась на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності». Отже, М. Грушевський не цурався соціологічного аналізу досить гострих і актуальних проблем початку віку.

Соціологічна теорія вченого спрямована, насамперед, на визначення початків суспільності, історико-культурологічне її дослідження. Він прагне аргументувати тезу, що те, що називають «громадянством» чи «суспільністю», є ніщо інше, як «організоване людське множество», об'єднане почуттями солідарності та певними формами співробітництва. Кожне громадянство «завжди і скрізь» поставало і розвивалося подібним чином. Отже, є сенс у тому, щоб виявити та проаналізувати «організаційні форми співжиття і кооперації», визначити ступінь їх універсальності. Пріоритетним є при цьому виведення законів суспільного розвитку, висвітлення проблем їх подібності та відмінності від раціоналістичних, казуальних законів природознавства. Це була одна з центральних проблем часів становлення соціологічної дисципліни, вирішення якої було лише переведено у площину історико-антропологічних досліджень. Водночас український теоретик застерігав проти надмірного отождолення початкових стадій людського розвитку (знову ж таки критикуючи морганівсько-енгельсову концепцію). Правильніше, на його думку, підходити до них як до «приблизно подібних» початків суспільності різних народів та країв, приділяючи більше уваги елементам доцільності і моральності, опосередкованої людській волі, що є важливими факторами усупільнення. Отже, М. Грушевський ратує за розумний баланс детерміністичних і описових підходів, за поєднання об'єктивізму і психологічно-культурних принципів у рамках соціологічного пізнання початку ХХ ст.

«Українські переживання» і політична соціологія. Дослідження історичних різновидів суспільності автор «генетичної соціології» прагнув розгорнути на українському етнокультурному матеріалі. Він сподівався суто соціологічними методами дослідити чималі етнографічні здобутки українознавства, тим самим приєднавши «слов'янсь-

кий матеріал» до набутків європейської соціології, підкреслюючи водночас його специфіку. З цією метою залучалася спадщина таких відомих українських етнографів, як М. Зібер, М. Сумцов, Ф. Вовк, що досліджували давні братства та парубоцькі громади, залишки форм «комунального шлюбу» в досвітках та вечорницях, весільні ритуали тощо. Історик-соціолог намагався прочитати цей матеріал вже з позицій новітніх концепцій своєї дисципліни, посилити «соціологічні акценти» в аналізі змін соціальних форм, зокрема, шлюбних зв'язків, подружніх та інших видів відносин.

«Українські переживання» окреслили напрями перспективного розвитку української гуманітарної науки, стали науковим заповітом М. Грушевського (на жаль, вони не були продовжені за радянських часів з ідеологічних причин). Звернення до етно-культурних коренів соціальних явищ того часу мало ще одне пояснення: видатний громадський діяч і політичний лідер УНР прагнув відшукати наукові підвалини й засади національного державотворення в Україні. Тому його так цікавив генезис української державності. М. Грушевський вважав за потрібне відштовхуватись від історичних форм суспільності в Україні, культурних і етнічних вітчизняних особливостей та застосовувати наукові знання для практичних потреб відтворення української державності. Як державний діяч він розумів важливість розвитку «первинних форм громадянськості», організації й самоорганізації в українському суспільстві для побудови громадянського суспільства в сучасному тлумаченні. Він наголошував на пріоритетності в цьому плані розвитку національної самосвідомості, соціальної структурованості тогочасного суспільства. Разом з тим під «народом» він розумів переважно селянство України, той «середній клас», який, за його переконаннями, мав стати основою національно-демократичної розбудови.

Незважаючи на деяку ідеалізацію українства, слід зазначити, що М. Грушевський був одним із небагатьох громадських діячів революційних часів початку ХХ ст., який прагнув розробити наукові засади політичної стратегії. Його проекти соціального і національного будівництва спиралися на врахування таких чинників суспільної організації тих часів, як настрої народних мас, механізми демократичних свобод, вищення «земельної справи» тощо, а також на принципи «народної єдності» (аналог «органічної солідарності»).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М. С.* Початки громадянства (генетична соціологія). — Відень, 1921. — 299 с.
2. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — Київ, 1991. — 227 с.
3. *Приймак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України — Руси. — Київ; Кембрідж, 1991.
4. *Потульницький В. А.* Історія української політології. — Київ, 1992. — 230 с.
5. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

Життєвий шлях. Б. Кістяковський (Кістяківський) (1868 — 1920 рр.) — вчений із світовим іменем, автор оригінальних соціологічних концепцій, борець за українську національно-визвольну справу. Його буремне життя і доля є яскравим відбитком революційних часів, де громадська і наукова діяльність переплелися в одне нескінченне змагання. Теоретик права, політичний діяч, публіцист — в історії соціологічної думки він залишиться як непересічний аналітик основних категорій соціології, її предмету та методологічного інструментарію.

Богдан Олександрович народився у відомій родині професора права Київського університету. Через слабе здоров'я, освіту він здобував спочатку удома, потім у гімназії. За участь у гуртку з вивчення української літератури був виключений із сьомого класу гімназії. Намагався продовжувати навчання у Чернігові, атестат зрілості отримав у Ревелі. З юнацьких років формуються такі риси його характеру, як самодисципліна, вміння зосередитись на головному. Богдан піддає себе спеціальній системі гартування і тренування, виховує наполегливість у науковій роботі.

У 1888 р. Б. Кістяковський вступив до історико-філологічного факультету Київського університету. В колі його інтересів — історія Росії та України, культурно-освітня робота. Під впливом ідей М. Драгоманова він переймається проблемами національного державотворення. Під час поїздки до Галичини (щоб зустрітись з М. Драгомановим) був заарештований австрійською поліцією із звинуваченням «у шпигунстві», а невдовзі, після повернення, вже київська жандармерія посадила його до Лук'янівської тюрми. Кістяковського було виключено з університету, знову багато що повторилося у долі невгамовного юнака. Пізніше він вступив до Харківського університету, але й звідти його було виключено за неблагонадійність. Він переїздить до Дерпту (Тарту), вчиться на юридичному факультеті, посилено вивчає європейські мови, захоплюється марксизмом. У 1892 р. під час поїздки на Волинь його в черговий раз заарештували. У кременецькій тюрмі Кістяковський займається вивченням німецької класичної філософії.

Лише з можливістю поїхати за кордон, до Німеччини, у 1895 р. настає період вирішального становлення Кістяковського як дослідника-суспільствознавця. Він вступає до Берлінського університету, вивчає право і філософію, працює у семінарі Зіммеля, перекладає твори останнього на російську мову. Його вчителів, а серед них були, крім Зіммеля, Вебер і Віндельбанд, здивували і вибір теми дисертаційної роботи українського вченого — «суспільство і особистість», і амбіції, і наполегливість молодого чоловіка. У 1897 р. Кістяковський виїздить до Парижа для роботи у Національній бібліотеці, працює в Страсбурзькому університеті, де захищає докторську дисертацію, пізніше опубліковану в Берліні. У цій праці («Суспільство і особистість») аналізуються основні поняття соціальних наук: суспільство, держава, особистість, суспільний дух тощо. За оцінкою дослідника творчості Кістяковського В. Старосольського, який розглянув цілу низку рецензій на цю працю, названий твір поставив українського вченого в один ряд з фундаторами неокантіанства.

Наукову діяльність Б. Кістяковський поєднував з активною політичною і видавничою роботою. Разом із П. Струве він бере участь у виданні журналу «Освобождение», редагує «Критическое обозрение» (1907 — 1910) та «Юридическое записки» (1912 — 1914), друкується у багатьох виданнях, бере участь в установчих з'їздах «Союза освобождения», разом з С. Булгаковим і М. Бердяєвим керує в Києві групою цього Союзу. У 1911 р. на знак протесту проти порушень університетської автономії Б. Кістяковський відмовляється від викладання в Московському університеті.

У 1916 р. в Москві виходить друком його узагальнююча книга «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», в якій він об'єднав опубліковані раніше статті, і вже на основі цієї роботи у Харкові він захищає дисертацію на ступінь доктора права. Зайнявши кафедру державного права у Київському університеті, він з радістю сприймає проголошення Української Народної Республіки, активно працює в комісії з питань заснування Української Академії

наук, а потім, за рекомендацією М. Туган-Барановського, його обирають дійсним членом цієї академії.

Підхоплений хвилями громадянської війни, він опиняється в Єкатеринодарі, де обирається професором. Загострення старої хвороби, невдала операція і смерть у 1920 р. ставлять крапку у каркаломній долі видатної у багатьох відношеннях людини.

Методологія соціальних наук. У своїх перших роботах Б. Кістяковський велику увагу приділяв аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових засад соціологічного дослідження. Він вважав, що основою соціального життя є взаємодія людей, в ній складаються певні форми колективної свідомості. Формування і трансформація колективної свідомості підпорядковані практиці причинно-наслідкових відносин. Колективній свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, яка конститується нормами права, етики, логіки і розвивається телеологічно. Звідси формулюється основне завдання соціологічного знання — поєднати телеологічний і причиново-пояснювальний підходи в розумінні суспільного життя.

Аргументи Кістяковського на підтримку наукової соціології, модель якої на рубежі віків формувалась із значними труднощами, вирізнялися оригінальністю і філософською глибиною. В часи, коли людство відмовлялося від минулих ідеалів наукового знання, коли принципи об'єктивності істини витіснялися інтуїцією та класовим підходом, Б. Кістяковський, у руслі баденської школи неокантіанства, у провідних теоретиків якої він вчився, відстоював наукову орієнтацію у сфері аналізу соціального життя. Проблеми переоцінки підвалин соціології, підведення нового, відмінного від природничо-наукового, фундаменту пов'язані з іменами М. Вебера та Е. Гуссерля. До них і примикав у своїх роздумах український соціолог.

Поряд із виробленням власної методології перед соціологами стало завдання визначити місце психології у структурі соціологічної теорії, певним чином подолати засилля психологізму в соціальних науках. Щоб уникнути при дослідженні людської поведінки звуженості проблематики лише психологічними аспектами, на думку Б. Кістяковського, слід зосереджуватись на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізу соціальних явищ.

Можна сказати, що Б. Кістяковський еволюціонував від позицій соціального психологізму (у роботі «Суспільство і особистість», опублікованій у Берліні 1899 р.), коли суспільство розглядається в цілому як результат психологічної взаємодії індивідів, до розуміння обмеженості ролі психологічних чинників у суспільному житті та тлумачення суспільства як спільності, що породжує такі суспільні рухи, почуття й прагнення, які не існують поза цією спільністю, як певної однорідності, що виникає у процесі взаємодії, створюється якісною зміною індивідуальних психічних станів.

Є підстави вважати, що відходом від психологізму український соціолог зобов'язаний ідеї М. Вебера про те, що для розуміння

цілераціональної дії немає потреби вдаватися до психології, оскільки мету, яку ставить перед собою індивід, не можна збагнути, відштовхуючись від аналізу лише його внутрішнього стану.

Б. Кістяковський запропонував три умови для досягнення науковості в соціології.

Перша пов'язана з формуванням основних понять — суспільство, держава, право, культура. Особливий акцент ставився на категорії можливості, ступенях історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на необхідності зв'язку між теоретичними поняттями та схем інтерпретації з реальним повсякденним світом.

Друга умова зводилась до виявлення причинних відносин у соціальній сфері, розгляду проблем можливості і дійсності, необхідності і випадковості у соціальних процесах. Наголошувалось на тому, що головним в аналізі соціальних явищ є виявлення відносин причинності, застосування категорії закону. Хоча застосування категорії закону в соціальних науках, як наголошував Б. Кістяковський, відрізняється від природничо-наукового, воно принципово важливе для пояснення окремих явищ і подій. Завдання соціології, за Б. Кістяковським, — встановити причинні зв'язки, що мають характер необхідності. У суспільстві існує певна мережа необхідних відносин, які, переплітаючись, створюють його конкретний образ. Користуючись цією мережею, можна пояснити окремі процеси; отже для соціології є важливим вивчення абстрактних форм причинних зв'язків. Пропонований Б. Кістяковським соціологічний атомізм з опорою на емпіричні узагальнення знайшов чимало послідовників і досі є одним з поширених підходів теоретичної соціології.

Третя умова стосувалась проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Б. Кістяковський йшов за М. Вебером у розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання. Разом з тим він онтологізував поняття цінності у неокантіанському дусі. Український вчений відстоював передову на той час думку про те, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки у суспільному житті дослідник стикається не тільки із переплетінням причинно-наслідкових зв'язків, а й з певними уявленнями про добро, справедливість, красу тощо. Отже, окрім категорії необхідності при дослідженні соціальних явищ, визначенні ролі свідомого впливу на них людей, потрібно застосовувати також категорію належності, яка формується у суспільній свідомості, закріплюючись у певних нормах.

Таким чином, наукове пізнання соціальної сфери має здійснюватися в трьох площинах: спільності, необхідності та належності.

Обґрунтування соціології права. Найвиразніше конкретизувались принципи соціального пізнання Б. Кістяковського в його соціології права. Це та частина його теоретичної спадщини, яка

дійшла до нас і де загальні теоретико-методологічні питання знайшли своє застосування.

На думку українського теоретика, за своєю природою ідея права належить до сфери цінностей. Вона є найчіткішим відбиттям соціально-належного. Та належне не є трансцендентною сутністю, яка перебуває за межами реального людського життя. Воно є складовою історичного процесу, однією з його важливих сторін. Саме існування в соціальному світі, як відзначав Б. Кістяковський, — це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підкоряється лише необхідності. Належність у соціальному житті наймогутніше і найяскравіше відображена саме у праві.

Природа права двоїста: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого — право є сферою соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, є сума норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами. Отже, підходи, які розглядають право лише з одного боку, неправильні. Так, соціологічний підхід до права нехтує його ціннісним характером, однак і ціннісний підхід повинен передбачати, що ідея права завжди втілюється у конкретному суспільстві, яке складається з певних соціальних груп з різними, часто суперечливими інтересами.

Згідно з таким розумінням сутності права Б. Кістяковський виділяє чотири підходи щодо його аналізу: соціологічний, психологічний, догматичний і нормативний. Перші два підходи — соціологічний і психологічний — розглядають право як реальне причинно зумовлене явище, що входить до структури існуючих соціальних зв'язків. Якщо соціологічний підхід передбачає аналіз права як явища природного порядку, вивчення законів його розвитку і виникнення, то психологічний підхід пов'язаний з вивченням того, що в сучасній термінології називають правосвідомістю.

За словами Б. Кістяковського, загальна теорія права повинна досліджувати причинну зумовленість права і як соціального явища, і як явища психічного. У першому випадку зона виділяє, встановлює й аналізує ті причинні соціальні відносини, які зумовлюють сутність права та його природу. У другому випадку загальна теорія права вивчає правову психіку: вона має виділити, встановити і проаналізувати ті елементи душевного стану, які пов'язані з імперативно-атрибутивною природою правових переживань. Саме таким шляхом, як вважав вчений, і можливе всебічне дослідження права як явища природного порядку, яке пізнається з допомогою методів, вироблених сучасним природознавством.

Догматичний (юридичний) підхід до права вивчає систему правових норм або правовий порядок, що діє в історично визначеному суспільстві. Система права визнається для кожного даного історичного періоду завершеною і позбавленою незрозумілостей.

Для її вивчення достатньо знати закони формальної логіки. Догматичний підхід має справу з правом як певною системою норм, зафіксованих у певних юридичних текстах.

І останній підхід до вивчення права — нормативний, або телеологічний. Він припускає, що у праві реалізується «трансцендентальна» мета: раціональна і етична. Раціональна мета у праві завжди прагне до максимального логічного завершення цілого, позбавленого суперечностей.

Етична природа права, на думку Б. Кістяковського, полягає в його спроможності втілювати ідеї свободи і справедливості. Право — це справедливість і свобода в їх зовнішніх, зумовлених суспільним середовищем формах. Право зумовлюється різними етичними цілями: воно є одночасно носієм свободи і справедливості. Етичні цілі права — свобода і справедливість (так само, як його інтелектуальна мета — розумність) не однаково трактувались на різних стадіях розвитку права. Але, по суті, праву завжди притаманні одні й ті самі непорушні етичні цілі. Право прагне втілити в собі свободу і справедливість якомога повніше і досконаліше.

Можна сказати, що трансцендентальна сутність права найбільше привертала увагу Б. Кістяковського, оскільки в ній він вбачав втілення найважливіших людських цінностей: свободи і справедливості. Відомо, що цій проблемі він присвятив одну із своїх останніх праць «Наука про право. Методологічний вступ до філософії права», яка, на жаль, втрачена.

Діяльність Б. Кістяковського як соціолога і теоретика права важко переоцінити на фоні властивого інтелегенції (особливо російській) правового нігілізму, про який сам Б. Кістяковський різко висловлювався у відомому збірнику «Вехи». Він закликав кожного громадянина стати учасником процесу створення, застосування і втілення принципів права, підпорядковувати цьому завданню творче натхнення.

Чимало уваги Б. Кістяковський приділяв проблемам національної української культури, застосовуючи теоретико-методологічні можливості соціологічного аналізу до реалій історико-культурного життя. Цікава у цьому плані його дискусія з П. Струве щодо національної культури, хоч в ній український вчений постає не так соціологом, як палким захисником національно-культурної самобутності українського народу, його «національної індивідуальності».

Незвичайні якості і грані таланту одного з видатних українських соціальних мислителів проявилися не тільки у наукових працях (деякі з них досі не відомі нашому читачеві, не перекладені з німецької, не знайдені), а й у публіцистичній діяльності, політичній боротьбі, науково-організаційній (заснування кафедри соціології Української Академії наук) роботі. Б. Кістяковський по праву займає почесне місце серед європейських соціологів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: Изд-во «Путь», 1916. — 400 с.
2. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. — М., 1891.
3. Кистяковский Б. А. К вопросу о самостоятельности украинской культуры // Русская мысль. — М., 1911.
4. Депенчук Л. П. Б. Кістяковський. — Київ: Обереги, 1995. — 273 с.
5. Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 130 с.

СОЦІОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ ВЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Життєвий шлях і громадсько-політична діяльність. Видатний український соціальний мислитель, громадський діяч, автор оригінальних соціологічних концепцій Вячеслав Казимирович Липинський народився у 1882 р. на Волині в родині польських шляхтичів. Вчився спочатку в Житомирській, а потім у І Київській гімназії. З молодих років бере активну участь у громадсько-політичному житті, стає членом «Громади» (Української студентської організації) й одночасно «Кола» (Польської студентської організації). Після військової служби продовжує навчання в Ягеллонському університеті (Краків), де вивчає агрономію та історію, далі в Женевському університеті, де знайомиться з соціологією.

Перше дослідження В. Липинського «Шляхта в Україні» виходить другим 1909 р. у Кракові. Відтоді він проймається питаннями осмислення ролі шляхетських верств для долі України, національної еліти у справі українського державотворення. В обставовці гострих дискусій, які точилися серед українських інтелектуалів відносно незалежності України, В. Липинський став одним з лідерів прибічників державної незалежності, опонентом федералістів (переважно соціалістичної орієнтації), таких як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін., що групувались навколо партій Українських національних демократів та Української народної партії. Він очолює групу «Вільна Україна». Світова війна кинула В. Липинського (як офіцера резерву Російської армії, кавалериста) у болота Східної Пруссії. Розгром армії генерала Самсонова, загострення легеневого захворювання після переохолодження, врешті переведення до резервної частини у Дубно й потім до Полтави, де він і залишався до початку революції, завершили цю сторінку життя майбутнього вченого. У Полтаві він поринає у політичну діяльність, організовує рух заможних землевласників на підтримку національної незалежності, виступає проти соціалістичного й угодовського, по відношенню до більшовицької Росії, курсу Центральної Ради. Як захисник суверенітету України, прихильник збереження приватної власності на землю, він стає одним із організаторів Української демократично-хліборобської партії, що була заснована влітку 1917 р. на з'їзді в Лубнах, робить спробу сформувати українську кавалерійську частину, але це не знайшло підтримки у секретаріаті Центральної Ради.

До державної роботи В. Липинського залучив уряд Гетьмана П. Скоропадського (квітень — грудень 1918 р.), призначивши його послом у Відень. На цій роботі проявився його непересічний дипломатичний талант, завдяки якому він здобув великий авторитет серед закордонних політичних діячів. Через незгоду з політикою лідерів УНР він невдовзі залишає посаду посла, але через поганий стан здоров'я залишається в Австрії й присвячує увесь свій час науковій роботі. У 1920 р. у Відні друкується його історичне дослідження «Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст.», де головним предметом аналізу постають проблеми української державності, роль еліти, громадських та військових

інститутів в історичному процесі. Там же, в еміграції, він із своїми прибічниками засновує партію «Український союз хліборобів-державників» (УСХД), видає часопис «Хліборобська Україна», де друкуються його славнозвісні «Листи до братів-хліборобів», з висловлюваннями в них консервативно-монархічними ідеями відтворення гетьманату. У 1926 р. Липинський переїздить до Берліна для роботи в Українському науковому інституті, що був під патронатом прихильників гетьмана Скоропадського. Політичні розбіжності з останніми з часом спонукають його повернутися у Відень, а далі й до розпуску УСХД. У Відні він завершує монографію «Терорія управління», яка сьогодні вважається втраченою. Суперечності В. Липинського з П. Скоропадським були пов'язані з їх різною орієнтацією на моделі монархізму: європейського, конституційного (як в Англії), та східного, деспотичного (як у Росії). Гетьман — у минулому царський генерал, вихованець Петербурзького двору — схилявся до східної моделі, що було не прийнятним для В. Липинського.

В. Липинський прагне створити нову організацію — «Братство українських класиків-монархістів», пише програмну статтю для «Збірника хліборобської України», що вийшла друком вже після його смерті. Вмер він у санаторії біля Відня у 1931 р.

Домінанти соціально-політичного мислення. В. Липинський жив і творив за обставин, коли науковий аналіз, дослідження, аргументація були підпорядковані завданням політичної боротьби, обґрунтуванню певної громадянської позиції, ідеї. Для українського суспільствознавця такою ідеєю, зрозуміло, була ідея державної незалежності. Це був головний критерій його оцінки соціологічних міркувань та політичних ідей.

Під час «великих дебатів» української еміграції 20-х років навколо питань: чому не вдалося досягти національної незалежності і хто несе за це відповідальність, В. Липинський дійшов висновку, що саме відсутність «провідної верстви», інтереси якої були б національно зорієнтовані, призвела до цього.

Аналізуючи рушійні сили соціально-історичних процесів в Україні, він звертається до таких понять, як «сила землі», «воля», «влада», «органічність груп та класів», «національна аристократія» тощо. У цій площині вимальовується його концепція еліти.

Еліта, або як писав В. Липинський «національна аристократія», — це не просто привілейована група, а верства, що може організувати суспільство, створити і захистити національну державу. Без правлячої еліти немає держави, але «національна аристократія» не завжди спрямовує суспільний розвиток. В історії України він вбачав два таких періоди: варязько-князівський та козацький, коли діяла національна еліта. Остання характеризується двома головними ознаками — силою і авторитетом. Сила ґрунтується на стихійному, ірраціональному «хотінні», «волі до влади», авторитет — на раціональних якостях, вмінні та здібностях, на військових, технічних і агрономічних знаннях. До цього слід додати моральний авторитет, тобто легітимність правлячої верстви. Використання сили, як наголошував В. Липинський, має відповідати поняттям законності та громадянської моралі. Авторитет влади, у кінцевому рахунку, залежатиме від моралі національної еліти та ступеня сприйняття підвладними існуючого політичного ладу.

Тлумачення ролі еліт, їх циркуляції в українського соціолога багато в чому перегукується з класичними теоріями В. Парето, Г. Моска, проте прямі паралелі знайти важко. Гадаємо, що він був знайомий з європейською соціологічною класикою та головне своє завдання вбачав не так у теоретичному розвитку соціологічних ідей, як в обґрунтуванні можливого місця української «класократії» у національному державотворенні.

За співвідношенням активних і пасивних елементів у суспільному управлінні В. Липинський розрізняє три типи правління: демократію, олігархію і класократію. Негативно оцінюючи два перші, він віддає перевагу класократичній формі правління, коли в суспільстві існують «органічні класи», панує громадська мораль, трудова активність, духовна культура, а головне — високий авторитет «провідної верстви». Визначальними класотворчими ознаками у нього виступають органічність спільноти на ґрунті традиції, психічного досвіду, фізичної спорідненості. Такою органічною спільнотою, універсальним класом для В. Липинського є селянство, «хліборобський клас». Останній протиставляється і паразитичній олігархії, і здекласованому, денационалізованому пролетаріату. «Нова провідна хліборобська верства» повинна відродитися з останків «хліборобського дворянства і хліборобського селянства». Найприйнятніший політичний режим для такої нової еліти, за В. Липинським, — монархія, бо саме вона здатна обмежити сваволлю національної аристократії й забезпечити національну пріоритети. Значне місце відводиться також релігії та армії. Звідси зрозумілі сподівання теоретика на гетьманщину як шлях подолання кризи українського державотворення.

Соціологічна концепція В. Липинського мала слугувати його політичній програмі: висуненню національного лідера, державного символу, який би завершив органічну ієрархію соціального світу, став втіленням єдності нації. Патріархально-романтичний утопізм його поглядів пояснювався розчаруванням як від демократично-інтелігентського безсилля, безладдя, відсутності «сили і волі» у соціалістичних діячів УНР, так і від охлократичного панування «нових кочівників» (комбідів, чрезвычайок, комісарів і т. п.). Натомість, свідомий «Господар-Монарх» як відповідальний перед усією нацією, як її об'єднувальне ядро, може стати, гадав В. Липинський, гарантом свобод громадян, втіленням компромісу усіх соціальних сил, персоналізувати ірраціональні почуття нації. Соціальною основою «трудової монархії» він вважав консервативне селянство та напівселянський робітничий клас переважно аграрної України.

Попри всю аргументацію міркування В. Липинського спиралися, мабуть, все ж таки не на аналіз соціальної структури тогочасної України, а здебільшого диктувалися його політичними припущеннями про можливість існування «ідеальної людини», вищої за походженням. Українська держава вважалася великим селянським господарством, де має бути господар за успадкуванням.

Політична антропология. Консерватизм Липинського був особливим. Він не ідеалізував монархізм, особливо російський царат, пов'язував ідею незалежності України із становленням «нового аристократизму», який відповідав би історико-культурним традиціям, національному характерові українського народу. У його політичній антропології простежується бажання використати теоретичні набутки світової думки з цього питання, зокрема ідеї Новаліса, Ш. Монтеск'є, М. Вебера, Ж. Сореля. Концепція значущості того, що визначалося як «дух народу», звичаї, натура, уподобання тощо, була відправною точкою його аргументації.

Соціальний консерватизм українського мислителя базувався на переконанні, що людську природу з її стихійною прихильністю до ірраціонального, до свободи не можна змінити через вплив розуму і свідомої волі, не можна звільнити народи від політичних та релігійних забобів, змінити їхні природженні уподобання. В історії, на його думку, змінюються форми соціальної організації, мораль, цінності, проте природа людини залишається незмінною, людині весь час доводиться долати свої антисоціальні інстинкти. Політика має це враховувати.

Однією з умов ефективного правління він вважав вивчення елітою психосоціальних рис підвладних мас. Для цього він розробляв політичну типологію, в якій виокремлюються такі 3 типи особистостей: *войовник — не-войовник*, *продуцент — не-продуцент*. Комбінації цих політичних типів, на думку В. Липинського, утворюють чотири підтипи. Найкращим для формування класократичної еліти є тип «войовника-продуцента» (ідеал — козаки Богдана Хмельницького). «Войовник-не-продуцент» найбільш притаманний охлократії (наприклад, російський більшовик). «Не-войовник — не-продуцент» найчастіше є представником демократичних еліт (найменш шановані В. Липинським представники інтелігенції).

За його аргументами, така типологія придатніша для аналізу політичних явищ, ніж та, що базується на дихотомії «багатий — бідний», «буржуазія — пролетаріат», «націоналіст — соціаліст». Так, для характеристики розбіжностей у політичному житті англійських та російських робітників важливіше, що у першому випадку домінує тип «войовника — продуцента», тоді як у другому — «войовника — не-продуцента». Спираючись на розроблену ним політичну антропологію, В. Липинський виводить цікаву соціологічну закономірність, сутність якої зводиться до того, що одна й та ж ідеологічна теорія набуває зовсім різних форм залежно від того, який тип еліти її реалізує, яким «стихійним хотінням» він її підпорядковує.

Представників типу «войовник — продуцент» в українському етносі, на думку теоретика, надто мало, що є однією з основних причин української недержавності. Брак войовничості, волі, інтелекту, постійних і послідовних зусиль, що характеризують нашу

національну психологію, поряд з певними географічними та історичними обставинами призвели до ослаблення «провідної верстви». Однак ці причини, за В. Липинським, не є нездоланими. Він вірив, що між традиційно охлократичною Росією і демократичною Польщею буде місце і для побудови класократичної української держави — «трудої монархії», слід тільки задля цієї найважливішої ідеї всіляко розвивати «хотіння», «волю та розум».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Філософ. і соц. думка.* — № 10, 1991; Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — 580 с.
2. *Липинський В.* Релігія й церква в історії України. — Філадельфія: Вид-во «Народна б-ка Америки», 1925. — III с.
3. *Шевчук В.* Вячеслав Липинський — історик, політик та мислитель // *Сучасність*, 1992, № 6.
4. *Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В.* Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. — 190 с.
5. *Трошинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К.: Наук. думка. — Інтел, 1994. — 260 с.

Розділ четвертий

ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СЕРЕДИНИ ХХ ст.

ГУМАНІСТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ФЛОРИАНА ЗНАНЕЦЬКОГО

Біографічні відомості про Ф. Знанецького. Флоріан Вітольд Знанецький, видатний польський філософ і соціолог, один із чільних представників *гуманістичної орієнтації* у світовій соціології, народився 15 січня 1882 р. у Свонтиках (Польща).

У шкільні роки, маючи філологічні нахили, він, окрім польської, вивчає латину, грецьку, англійську, німецьку, французьку та російську мови. Водночас захоплюється поезією, пише вірші. 1903 р. виходить друком його перша поетична книга — фантастична поема «Хеопс». Після гімназії вступає до Варшавського університету, де вивчає філологію. Незадовго до завершення навчання був виключений з університету за керівництво демонстрацією проти російських властей.

Свою подальшу освіту молодий Знанецький продовжив в університетах Женеви, Цюриха, Парижа, Кракова. Перебування у Франції та Швейцарії позначене низкою помітних подій в його особистому житті. В цей період він, приміром, певний час служить у французькому іноземному легіоні. Тоді ж встановлює особисті контакти з Е. Дюркгеймом, Л. Леві-Брюлем, С. Бугле. Надто велике враження на нього справили праці французького філософа А. Бергсона, книгу якого «Творча еволюція» Знанецький відразу ж задумав перекласти польською мовою. Цей намір він здійснив дещо пізніше: книга Бергсона в його перекладі вийшла в Польщі 1913 р. Саме під впливом Бергсона Знанецький полишає юнацьке захоплення поезією і зосереджується на заняттях філософією.

Результати такої переорієнтації не забарились. Вже 1909 р. у центральному органі польських філософів «Філософський огляд» з'являється стаття Знанецького «Філософська етика і наука про моральні цінності». 1910 р., коли Знанецькому було 28 років, він захищає докторську дисертацію з філософії в Ягеллонському університеті Кракова. В цьому ж році виходить друком його перша філософська книга «Проблема цінності у філософії». В подальшому — аж до початку I світової війни — Знанецький щорічно публікує філософські роботи, в тому числі чергову свою книгу «Гуманізм і пізнання» (1912), а також статті «Думка й дійсність» (1911), «Елементи практичної дійсності» (1912), «Значення розвитку світу і людини» (1913), «Форми і принципи моральної творчості» (1914).

Захистивши докторську дисертацію, молодий вчений, однак, не зміг через політичні мотиви посісти відповідну університетську посаду. 1911 — 1914 рр. він викладав філософію на жіночих Вищих педагогічних курсах (Варшава), а також був директором Товариства опіки емігрантів (Варшава). Як директор Товариства Знанецький знайомиться з американським соціологом У. Томасом, котрий 1913 р. прибув до Польщі з метою зібрання матеріалів для вивчення проблем польської еміграції в Америці. Томас запропонував Знанецькому співпрацю і запросив для спільної роботи над зібраними матеріалами до Чикагського університету, куди молодий учений приїхав у вересні 1914 р. Результатом цієї співпраці стала знаменита п'ятитомна книга «Польський селянин в Європі та Америці», котра друкувалася окремими томами

протягом 1918 — 1920 рр. (перші два томи з'явилися 1918 р., третій — 1919 р., четвертий і п'ятий — 1920 р.).

Спільна робота Томаса і Знанецького посідає особливе місце в історії соціології. Спеціалісти вважають, що саме «Польський селянин в Європі та Америці» поклав початок новому, емпіричному типові соціологічного дослідження. Конкретна соціальна група — польські селяни — була вивчена авторами з допомогою широкого аналізу особистих документів селян (спогадів, листів, судових паперів). Це було для того часу методологічною новачкою. Окрім того, акцент авторів на вивченні установок і цінностей респондентів при аналізі їхніх особистих документів привів до відкриття нової предметної галузі в соціології, пов'язаної з емпіричними дослідженнями, так званої *ціннісної проблематики*. Принаймні саме з праці Томаса і Знанецького починається зростаюче в подальшому використання поняття цінності в соціології.

Для Знанецького співпраця з Томасом мала переломне значення: до зустрічі з ним він займався переважно проблемами філософії, зокрема філософською теорією цінності, а соціологію загалом вважав лише частиною філософії культури, але під впливом американського соціолога став схилитися саме до соціологічних проблем, розгляду соціології як самостійної науки. І хоча Знанецький ще продовжує писати на філософські теми (1919 р. у Чикагському університеті побачив світ його вельми значний філософський твір «Культурна реальність»), однак свої наукові зусилля він зосереджує тепер на розробці власної системи соціології як науки.

В Чикаго польський учений спочатку був асистентом Томаса, а згодом працював доцентом (1917 — 1919 рр.) на соціологічному відділенні університету. 1920 р. на запрошення Познанського університету Знанецький вертається до Польщі і обіймає посаду екстраординарного професора на кафедрі історії філософії. Через деякий час ця кафедра була перетворена на кафедру соціології і філософії культури, а Знанецький став ординарним професором (1921).

У Польщі Знанецький розвинув бурхливу діяльність по відродженню інтелектуального потенціалу нації, її науки та культури. Особливу увагу він приділяв, звичайно, інституціоналізації тамтешньої соціології. При Познанському університеті Знанецький організує і очолює соціологічний інститут, котрий від 1927 р. став називатися «Польським соціологічним інститутом». За його редакцією став виходити (із 1930 р.) журнал польських соціологів «Соціологічний огляд». У цей період він керує постійно діючим соціологічним семінаром, бере участь в заснуванні Варшавського філософського інституту. Багато сил і енергії вчений віддає вихованню своїх учнів, з яких незабаром зростають талановиті польські соціологи (Й. Халасинський, Я. Шепанський, Т. Шуркевич та ін.). У міжвоєнні роки Знанецький активний і на міжнародній науковій арені. В 30-ті роки він читає лекції в Колумбійському університеті (США), бере участь у міжнародних наукових конференціях, відіграє провідну роль у спробах створити міжнародну соціологічну асоціацію.

Роки після повернення на батьківщину виявились для вченого вельми продуктивними. 1920 — 1939 рр. він публікує велику кількість праць польською і англійською мовами, серед них такі визначні, як: «Запад західної цивілізації» (1921), «Вступ до соціології» (1922), «Закони соціальної психології» (1925), «Соціологія виховання» (двотомник, 1928 — 1930), «Метод соціології» (1934), «Соціальні дії» (1936).

Незадовго до II світової війни на запрошення Колумбійського університету Знанецький черговий раз від'їжджає до США для читання лекцій. Неминуче наближення війни змушує вченого поспішати з поверненням додому. Проте й цього не сталося. Початок війни застає його в Англії, де він приєднується до вчених-біженців з Європи і повертається назад до Америки. Тут 1940 р. Знанецький стає професором соціології Іллінойського університету і працює в ньому до виходу на пенсію. В цьому ж університеті вийшли друком (1952 р.) його останні книги: «Науки про культуру» і «Сучасні нації».

В Америці Знанецький прожив загалом чверть віку. Тут він викладав в університетах, одружився, займався наукою, публікував свої філософські та соціологічні роботи. Із п'ятидесяти років наукової діяльності Знанецький половину провів у Польщі, половину — в Америці. Плідна педагогічна діяльність, численні на-

укові праці вченого, написані здебільшого англійською мовою, здобули заслужене визнання. 1953 р. він був обраний президентом Американського соціологічного товариства.

Наприкінці життя Знанецький мріяв відвідати свою батьківщину. Проте тяжка хвороба завадила йому здійснити це. Помер Ф. Знанецький у США 23 березня 1958 р.

Світ культури як світ цінностей. Наукові погляди Знанецького формувались під впливом гострого методологічного протиставлення на зламі XIX і XX ст. поміж прибічниками позитивістської (натуралістичної) та антипозитивістської (антинатуралістичної) орієнтацій у філософії та соціогуманітарних науках. У цьому протиставленні польський учений поділяв антинатуралістичну позицію, яку загалом можна назвати *гуманістичною*, бо вона обґрунтовувала модель наукового пізнання із врахуванням людських, історичних та соціокультурних вимірів дійсності.

Головною вадою натуралістичної моделі наукового пізнання є, за Знанецьким, абсолютизація природної сутності дійсності. Неправомірний і догмат про існування природи як незалежної від людей та їхніх дій. Принаймні цей догмат не може бути вихідним пунктом науки. Остання сама повинна пояснити поняття природи. В «Культурній реальності» Знанецький критикує не тільки натуралізм, а й ідеалізм. Натуралізм за те, що він трактує все існуюче як річ, як фіксовану даність, щось уже «готове», неприйнятливим до змінювання і незалежне від людської активності, а ідеалізм за те, що прямує до відкриття абсолютного, тобто чогось незмінного. В результаті, вважає учений, натуралізм та ідеалізм змикаються, виявляються подібними один до одного.

Долаючи крайнощі натуралізму та ідеалізму, об'єктивізму й суб'єктивізму, Знанецький намагався спертися на здобутки мислителів минулого та розробки сучасних йому авторів. Будучи досить начитаною людиною, систематично та скрупульозно аналізуючи наукову літературу, він вважав, що в історії знання немає концепції або методу, позбавлених певної цінності чи певного вживання. Питання лише у тому, у яких межах дана концепція правомірна і з якою метою можна використовувати даний метод.

Свою філософію, в якій, за думкою вченого, людина знову, як колись в античності, мається за «міру всіх речей», він називає «*гуманізмом*». В центрі її уваги історичні індивідууми з їхніми різноманітними і змінними прагненнями та віруваннями або ж історичні суспільства з не менш різноманітними потребами й інститутами. Таке розуміння філософії приводить, по суті, до її отожднення з філософією культури, яка, за Знанецьким, вивчає «процеси творчого розвитку». Інакше кажучи, проблема *творчості* складає вісь філософії культури польського вченого.

За думкою Знанецького, натуралістична філософія не в змозі пояснити безперервні процеси становлення в світі, в ході яких створюються як суб'єкт, що пізнає, так і предмет, який пізнається. В цьо-

му плані Знанецького не задовольняє неокантіанський дуалізм суб'єкта та предмета. Він сприймає неокантіанське позначення соціогуманітарних наук як «наук про культуру», але виступає проти абсолютизації опозиції культури і природи. При цьому вчений дотримувався постулату прагматизму, який, як відомо, заперечував жорстке протиставлення суб'єкта і предмета.

На думку Знанецького, проблему творчості не можна вирішити, не встановивши поміж «чистою предметністю і чистою суб'єктивністю» особливої ланки — *сфери цінностей*. У філософії цінністю називають те, що оцінюється позитивно чи негативно, відносно до чого суб'єкт посідає позицію, приймає або відкидає його. Звідси «цінність є певним сполученням предмета (тобто речі, яка спостерігається, уявляється або мислиться) та суб'єктивного стану або процесу — відчуття або волі».

Польський вчений вважає, що «світ культури є світом цінностей», а самі цінності репрезентують «первинний факт людського досвіду, котрий не можна звести до жодної з природних категорій». Світ культури причинно не зумовлений природою: це світ людський, безпосередній, емпіричний; світ, який постійно перебуває в історичному становленні; світ, що завжди співвіднесений із суб'єктивністю і в якому все є водночас і фактом, і смыслом, а звідси — цінністю. Проте даний світ є і світом індивідів, світом індивідуальних, неповторних дій та цінностей, котрі, незважаючи на це, не втрачають свого суспільного характеру. В одній із своїх ранніх філософських статей (1912) Знанецький критикує «соціологічний онтологізм» школи Дюркгейма саме за те, що там не враховано роль індивідуального фактора в соціальному житті. У цей час він ще чітко не розмежовує індивідуальні і соціальні цінності. Це він зробить згодом для визначення предмета соціології.

Природні явища, за Знанецьким, існують самотньо, реально й об'єктивно. Самі по собі у відриві від людини вони нічії, речі, котрі не представляють цінності і не мають значення. Тільки тоді, коли речі входять у сферу людського досвіду, вони набувають життєвого значення для людей, стають їхніми цінностями. Різниця цінностей від речей у тому, що цінності завжди чиїсь, завжди мають значення для будь-кого — індивідів чи людських груп. Саме значення є основною властивістю цінності, яка відрізняє її від речі і водночас вказує на явища й предмети, з якими вона пов'язана.

Всупереч постулатам психологізму Г. Тарда польський вчений вважав, що цінності, як і речі, існують реально і не зводяться до психіки індивідів. В той же час всупереч вимогам соціологізму Е. Дюркгейма він вважав, що цінностям не можна приписувати атрибуту об'єктивного існування подібно до природних явищ. Будучи фактами культурної реальності, вони не можуть існувати зовсім незалежно від діючих індивідів. Виступаючи елементами діяльності людей, предметом їхньої «практичної думки», цінності, проте, є

об'єктивованими. Вчений вважає, що культурній дійсності властивий різноманітний рівень реальності та об'єктивізації цінностей. Чим ширше коло індивідів, у яких дані цінності виступають як елементи їхньої діяльності, тим більш реальними і об'єктивованими будуть ці цінності.

За думкою Знанецького, цінності й речі разом утворюють реальний світ. Але все ж відносно людини цінності первинні, вони важливіші від речей, бо на життя людини, на її прагнення і діяльність значно більше впливають. «Ми починаємо наше життя, — підкреслював польський учений, — шляхом пристосування до світу значень, і тільки згодом в силу певних практичних і теоретичних умов деякі з нас вивчають об'єкти як такі, що нібито є безглуздими». Не варто, проте, вважати, що привласнення значень відбувається довільно. Цінності, з якими людина має справу, є історичними не тільки в розумінні, що вони безперервно змінюються в часі, а й у тому плані, що кожна з них зберігає потенціал впливу тих зв'язків, в які вона була включена. В цьому відношенні Знанецький говорить про залежність людини і як діючого суб'єкта, і як суб'єкта, який пізнає, від культурного минулого і культурного оточення. До того ж, з інтелектуальним просуванням уперед ця залежність не зменшується, а збільшується. За багато тисяч років у культурному житті нагромадилася така велетенська маса звичок і традицій, «що сучасна людина зовсім не здатна до пізнання і навіть сприйняття інакше, як крізь призму культури». Виняткове значення культури, яке надавалось їй Знанецьким, стало, врешті-решт, ґрунтом для позначення філософії вченого як *культуралістської*.

Однією з особливостей цієї філософії було те, що вона містила всі необхідні передумови для нехтування натуралістичною соціологією, яке Знанецький здійснив у своїй книжці «Вступ до соціології». До систематичних занять соціологією польський учений перейшов, як зазначалося, під впливом американського соціолога У. Томаса. Проте він не випускав з поля зору і філософських проблем. Йому здавалося, що з'ясування соціологічних питань, які стосуються природи суспільства, людини і людських дій, дасть необхідний матеріал для конструювання певної філософської системи.

Відносно соціології на зламі XIX і XX ст. поміж критиків позитивістської (натуралістичної) традиції спостерігалось коливання між двома позиціями. Одна з них зводилась до повного заперечення соціології як науки, оскільки вона репрезентує неприйнятний світогляд (В. Дільтей та ін.). Інша — пов'язувалась із створенням нової соціології, яка була б вільною від хиб натуралізму (М. Вебер та ін.). Молодий Знанецький схиляється до другої позиції, але вельми своєрідно. Він не заперечує правомірності існування соціології як науки, проте піддає сумніву її претензію на місце загальної науки про явища людського світу. Оскільки останній складає культурну дійсність, то загальною наукою про неї має бути філософія культу-

ри. Соціологія ж може бути тільки складовою філософії культури. Своє завдання вчений бачить у всебічній розробці такої філософії.

В подальшому Знанецький уточнює свої погляди на предмет і статус соціології. Деякий час (1921 р.) він, наприклад, вважає, що культурна дійсність як предмет пізнання поділена, так би мовити, між соціологією і філософією культури. Соціологія є номотетичною наукою, яка вивчає сталі й повторювальні структури та процеси. Філософія ж культури зосереджується на дослідженні творчих процесів. Згодом (1952 р.), коли Знанецький оголосить соціологію чільною наукою поміж наук про культуру, проблема творчості повністю легітимно увійде в коло соціологічної проблематики.

Проте немає ніякого сумніву, що філософія культури Знанецького є першоджерелом багатьох його соціологічних ідей. У цьому відношенні треба передусе вказати на схильність польського вченого до роздумів над *онтологічними* і *епістемологічними* проблемами соціології. Його філософська теорія цінності одержала продовження у концепції *соціальної цінності*. Розуміння культурної дійсності як чистей дійсності, як буття досвіду людей стало серцевиною концепції *гуманістичного коефіцієнта*, яка приписує досліджувати соціальну дійсність не як буття речей, а як буття активного соціального досвіду людей. З філософії бере також початок осьове для соціології Знанецького поняття *системи*, з філософських уявлень про активність людини виникає категорія *соціальної дії*, яка з часом стане чільним предметом гуманістичної соціології Знанецького.

Концепція гуманістичного коефіцієнта. Дану концепцію польський вчений почав розробляти ще до того, як зайнявся соціологією. Соціологічна версія її вперше була викладена у «Вступі до соціології», котрий став проектом гуманістичної соціології Знанецького. Предмет і метод цієї соціології обґрунтовувався з допомогою так званого *гуманістичного коефіцієнта*. Специфіку і функції цього коефіцієнта вчений намагається якомога повніше розкрити у наступних соціологічних роботах, таких як «Метод соціології», «Соціологія виховання», «Науки про культуру».

Згідно із Знанецьким, культурна дійсність не існує поза сферою гуманістичного коефіцієнта. Міф, витвір мистецтва, мовне вираження, інструмент, право, соціальний лад є тим, чим вони є тільки як свідомі людські явища. Пізнати ці явища можна лише завдяки досвідові та діям свідомих індивідів або груп індивідів, які їх створили.

Як евристичний інструмент пізнання гуманістичний коефіцієнт пов'язаний в одному випадку з *онтологічною* характеристикою культурних фактів, а в іншому — з *методологічним* підходом до їх дослідження. В онтологічному плані гуманістичний коефіцієнт підкреслює залежність будь-яких культурних явищ чи фактів від людського досвіду та діючих суб'єктів. Дані дослідника культури є

завжди «чімісь», вони ніколи не бувають «нічії». Це означає, за Знанецьким, що «на протигагу вченому-природознавцю, який намагається виявити деякий порядок поміж емпіричних даних, повністю незалежних від свідомих людських елементів, дослідник культури намагається визначити деякий порядок поміж емпіричних фактів, котрі залежать від цих елементів, ними створені та підтримані».

Щоб виконати дане завдання, дослідник культури повинен дотримуватися певного методологічного принципу, а саме: будь-який емпіричний факт, що досліджується, необхідно розглядати крізь призму гуманістичного коефіцієнта, «тобто так, як цей факт уявляється тим людським індивідуумам, які його відчувають і використовують». Даний принцип, за думкою Знанецького, справедливий не тільки для культурних фактів (релігійний міф, сюжетний задум, етичний ідеал), а й для природних явищ (зірки на небі, гори, рослини, тварини). Головне встановити: не чим дані факти є для самого дослідника, а чим вони були і, можливо, є для інших індивідів чи груп індивідів, котрі їх бачили, чули, сприймали, створювали, випробували на собі і користувались ними в своїх інтересах.

Отже, з допомогою гуманістичного коефіцієнта Знанецький демонструє передусе незвідність культурних фактів щодо природної дійсності. Разом з тим він виступає проти суб'єктивістської інтерпретації даного коефіцієнта, проти редукції культурних фактів до суб'єктивних психологічних явищ. Зовсім не обов'язково, вважає вчений, щоб будь-яка цінність, котра входить до складу культури, належала сфері досвіду кожного індивіда. Досить, щоб вона належала йому потенційно. За межами індивідуального досвіду існує сфера культури, в котрій значення об'єктивуються. Їх об'єктивність тут, щоправда, ніколи не буває повною, проте вона тим повніша, чим більшою внутрішньою монолітністю характеризується в культурі дана система цінностей.

В цілому концепція гуманістичного коефіцієнта мала двоє призначення. По-перше, вона репрезентувала нову точку зору на ті явища, якими займалась натуралістична соціологія. По-друге, на її тлі була здійснена спроба розширити традиційне коло соціологічних інтересів. До того ж Знанецький, не відкидаючи реального впливу чуттєвих явищ на культурне життя, вимагав, щоб цей вплив визначався «в гуманістичних термінах». Він підкреслював, що «достеменне середовище соціальних груп — це не те середовище, котре доступне спостерігачеві і пізнане ним, ...це те, що самі члени тих груп сприймають як дане протягом їхнього досвіду».

Про зміну кола наукових інтересів соціології свідчить включення в поняття досвіду великої кількості явищ, котрі не є власне «чуттєвими явищами». В людському досвіді, вважає Знанецький, наявні предмети, які «мають значення, але частково — іноді майже повністю — є нематеріальними в своєму змісті і непідвладними чуттєвому сприйняттю. Такими предметами є, наприклад, міфи й

інші релігійні факти, політичні інститути, зміст літературних творів, наукові та філософські поняття». Тому культура, за Знанецьким, постає здебільшого як «духовна» дійсність.

Проте це не означає, що дослідника цікавить тільки те, як люди міркують про ті явища, котрі трапляються за їх життя чи виникають до них і в котрі вони так чи так можуть бути залучені. Явища культури, стверджує польський вчений, цікавлять дослідника *визначально* як корелят свідомості людей, тобто як ті культурні (матеріальні та нематеріальні) предмети, котрі впливають на свідомість, психіку і поведінку людини. Проблема, таким чином, є, за Знанецьким, не психологічною, а феноменологічною. «Коли ми досліджуємо, — пише він у своїй «Соціології виховання», — соціальну групу, мову, наукову теорію, то їх треба сприймати такими, якими вони сприймаються та здійснюються людськими суб'єктами; проте це не означає, що ми досліджуємо стан свідомості і психічні процеси цих людей, а означає, що досліджується саме група, мова, теорія». Тобто, розуміння культурних фактів як явищ, що володіють певним смислом і цінністю, якими їх наділили люди, зовсім не означає, що ці явища певним чином не об'єктивовані.

Щоб набути об'єктивного знання про культурну дійсність, дослідник, за Знанецьким, «повинен сполучати гуманістичний підхід з науковою об'єктивністю». Саме таке сполучення й забезпечує принцип гуманістичного коефіцієнта. За думкою вченого, якщо дослідник «послідовно використовує гуманістичний коефіцієнт, якщо бачить культурний факт не так, як він уявляється йому самому, а так, як він був випробований і оцінений тими елементами, котрі його створюють і використовують, то дослідження є об'єктивним у тому розумінні, що воно не підлягає впливові особистих практичних оцінок дослідника». Інакше, якщо дослідники «при визначенні ситуацій, в яких опинилися інші люди, користуються своїми власними оціночними судженнями щодо даних фактів замість того, щоб досліджувати оціночні судження тих людей, то вони функціонують не як учені, а як замітники учасників ситуації».

Концепція гуманістичного коефіцієнта, зрозуміло, не позбавлена труднощів. Одна з них пов'язана з питанням про те, до якої міри культурна дійсність залишається «власністю» досліджуваних людей і якою мірою вона є «конструкцією» дослідника. Неминуча різниця між точкою зору дослідника і точкою зору людей, культуру яких він вивчає, породжує намагання подолати цю різницю. Знанецький вирішує цю проблему, зобов'язуючи дослідника вивчати матеріал на ґрунті гуманістичного коефіцієнта. Він наполягає, щоб дослідник був водночас як «ззовні» культури, що вивчається, так і «всередині» неї. Проте ця вимога, в принципі, навряд чи виконувана, якщо врахувати, що одні й ті самі дії людей можуть мати різне значення: одне для тих, хто ці дії виконує, інше для тих, на кого вони скеровані.

Системний підхід до культурної дійсності. Після усвідомлення якісної різниці між природою і культурою Знанецький особливу увагу приділяє структуруванню культурної дійсності. Цю аналітичну операцію він здійснює на ґрунті *системного підходу*.

Активне використання вченим поняття системи помітне вже у його ранній книжці «Культурна реальність». Надалі системні уявлення Знанецького уточнюються та розвиваються в таких фундаментальних працях, як «Закони соціальної психології», «Вступ до соціології», «Метод соціології», «Соціальні дії», «Науки про культуру». Мабуть, польський вчений був першим, хто здійснив системний аналіз дії в соціології. Його концепція системного аналізу дії була репрезентована 1936 р. у книжці «Соціальні дії», котра побачила світ раніше відомої праці Т. Парсонса «Структура соціальної дії» (1937). Теоретичною новацією стало те, що автори обох праць вперше проаналізували категорію дії як систему, підійшли до неї з точки зору системного аналізу, тоді як раніше дія традиційно розглядалась лише як елемент якоїсь ширшої системи.

Згідно із Знанецьким, будь-який предмет чи факт дійсності має певні зв'язки та відносини з іншими предметами чи фактами. Зрозуміло, що поза цими зв'язками й відносинами даний предмет або факт не може бути предметом наукового дослідження. Таким він стане, якщо розглядатиметься «чи як один із взаємозалежних складових елементів упорядкованої системи, чи як упорядкована система взаємозалежних складових елементів, чи, зрештою, водночас як система і складовий елемент ширшої системи».

Таке дослідження, вважає вчений, здійснимо на шляху аналізу чи синтезу за можливої їх взаємодоповнювальності. При цьому метод аналізу витікає з того, що кожен емпіричний факт справді репрезентує сполучення взаємозалежних складових частин. Метод синтезу передбачає, що певні емпіричні факти, з яких кожний існує окремо, пов'язані також як складові елементи упорядкованої системи.

Для системного підходу до дійсності істотне значення мають його онтологічні обґрунтування. В реальному світі, зауважує вчений, мають місце як культурні, так і природні системи. Проте культурні системи відрізняються від природних так, як «системи цінностей» відрізняються від «систем речей». За Знанецьким, «культура не є нагромадженням «фактів свідомості» з їх матеріальним супутництвом і наслідками. Її створюють численні системи, великі й малі, більш чи менш компактні, сталі й нестійкі, але всі наділені об'єктивністю та внутрішнім порядком». Підкреслюючи системно впорядкований характер культурної дійсності, вчений зазначає, що це має місце навіть тоді, коли не усвідомлюється. Проявляється такий порядок переважно поза свідомістю, в явищах об'єктивованих, понадіндивідуальних, інтерсуб'єктивно доступних для верифікації.

В цілому культурні факти, відповідно до гуманістичного коефіцієнта, існують завжди для когось, є чиймись, проте це не озна-

чає, що вони існують тільки в свідомості людей. Навпаки, вони також завжди мають опору, втілення в зовнішніх, чуттєво сприйнятливих даних. У цьому зв'язку Знанецький поміж культурних систем виокремлює, наприклад, не тільки абстрактні культурні «стилі», а й конкретні художні «порядки». Проте в концептуальному плані польський учений відхиляє радикальний поділ зовнішніх (чуттєвих) і внутрішніх (ідеаційних) аспектів культури. Цю точку зору він обґрунтовує в концепції цінності, згідно з котрою будь-яка культурна система чи культурний предмет репрезентує структуру цінностей. Сама ж цінність є єдністю чуттєвих та ментальних елементів. Саме так, за Знанецьким, цінності постають предметами людських настанов, проявляються вони завдяки зовнішнім людським діям і результатам дій. Звідси категорія дії набуває статусу ключової для розуміння культурної дійсності як складної цілісності, що охоплює не тільки різноманітні системи, а й численні аспекти.

Будь-який конкретний предмет, вважає вчений, є елементом багатьох різних систем. Але предметом наукового дослідження стає тільки як елемент однієї, строго визначеної системи. При цьому передбачається, що зв'язки між елементами виділеної системи значно сильніші, ніж зв'язки з тим, що поза її межами. Подібні системи, не будучи абсолютно непроникними для зовнішніх впливів, внутрішньо досить сталі. Спершу Знанецький — відповідно до методології природничих наук — назвав їх «замкнутими системами», вважаючи, що саме останні складають справжній предмет наук про культуру. Згодом, коли він доходить висновку про те, що культурні системи перебувають у постійному зв'язку із середовищем, а також що вони можуть збільшуватися в процесі свого розвитку за рахунок нових елементів, вже називає їх не замкнутими, а тільки «обмеженими системами». У книжці «Науки про культуру» поняття обмеженої системи означає «будь-яку своєрідну структуру окремих взаємозалежних складових частин, яка має свій власний внутрішній порядок».

За думкою вченого, культурну дійсність не можна зрозуміти як тотальну цілісність, бо вона за своєю суттю такою не є. Культура будь-якої спільності не репрезентує органічної цілісності, вона є різноманітною, хаотичною, такою, що постійно змінюється, утримує багато різних культурних систем, відносно незалежних одна від одної. В цілому культура неминуче поділена на різноманітні, такі що не можуть бути редуковані одна до одної, сукупності явищ: на певні системи цінностей разом з їхніми функціональними корелятами.

Ця обставина піддає сумніву ідею, котра йде від Конта, про можливість створення однієї, загальної науки щодо культурної дійсності. Така можливість уявляється Знанецькому суто теоретичною. Існування гетерогенних культурних порядків є, скоріше, ґрунтом для створення багатьох наук про культуру. Запропонована вченим категоризація культурних явищ включає гедоністичні,

технічні, економічні, правові, релігійні, символізуючі, естетичні, пізнавальні та соціальні системи предметів, цінностей і дій. Кожна з даних систем, володіючи тільки їй притаманними рисами, може досить легітимно ставати предметом інтересів тієї чи тієї науки про культуру.

Отже, згідно із Знанецьким, представники окремих наук про культуру займаються строго визначеними, «обмеженими» культурними системами. Цей підхід, вважає вчений, є ґрунтом будь-якої наукової діяльності. Окрім усього іншого, він дає змогу додержуватися меж компетентності наукових дисциплін, що досліджують різноманітні класи культурних явищ чи види обмежених культурних систем.

Соціологія як одна з наук про культуру займається своїм, спеціальним класом культурних явищ або певним видом обмежених культурних систем, а саме — *соціальними явищами* або *соціальними системами*. Передусім Знанецький виокремлює чотири типи соціальних систем: *соціальні дії, соціальні відносини, соціальні особи і соціальні групи*. Згодом він додає ще й *соціальні ролі*. Своє завдання вчений вбачає в розвиткові теорії цих типів соціальних систем, з яких, як він вважає, і складається суспільна дійсність.

Виходячи зі свого розуміння предмета й завдань соціології, Знанецький намагається побудувати власну соціологічну систему. Перший її цілісний начерк він дав уже на початку 20-х років у роботі «Вступ до соціології». У наступних роботах були викладені більш чи менш розгорнуті фрагменти задуманої соціологічної системи, були більш-менш розроблені теорії виокремлених соціальних систем. На жаль, не всі вони були доведені автором до кінця, не всі логічно завершені, деякі подані лише схематично. З них найбільш повною, закінченою виявилась тільки теорія соціальних дій, контури якої вперше були подані у «Вступі», а згодом їй була присвячена книжка «Соціальні дії».

Теорія соціальних дій. У своїх соціологічних працях Знанецький не раз підкреслював, що *соціальні дії* складають *чільний елемент* соціальних явищ. Саме поняття соціальної дії слугує йому провідною теоретичною категорією, яка віддзеркалює внутрішню динаміку будь-яких соціальних систем. У світі культури соціальна дія, за Знанецьким, є тим посередником, який забезпечує динамічний зв'язок поміж суб'єктивними й об'єктивними елементами цього світу. Особливо добре таке розуміння проглядається у книжці «Польський селянин у Європі та Америці», де настанова і соціальна цінність були подані як два полюси людської культури: настанова — полюс суб'єктивний, соціальна цінність — об'єктивований. Соціальна дія трактувалась як динамічний процес, що пов'язує ці полюси.

Істотною характеристикою будь-яких соціальних дій вважається те, що вони є діями взагалі, до того ж свідомими. Полюван-

ня на хижого звіра, рибальство, випікання хліба, купівля меблів, будівництво будинку, участь у релігійних чинах, віршування, виконання симфонії — все це різновиди свідомих людських дій. Деякі з них є відносно нетривалими та простими (рибальство, купівля меблів). Ці дії Знанецький називає *елементарними*, маючи на увазі, що їх вже не вдається розкласти на простіші дії. Інші дії (будування будинку, творення симфонії) продовжуються довше і є *складними*, їх виконання потребує якогось тривалого сполучення багатьох простіших операцій.

Будучи діями взагалі, соціальні дії, проте, істотно відрізняються від інших людських дій. До соціальних польський соціолог зараховує тільки такі дії, головними предметами яких виступають свідомі індивіди чи людські групи. Та чи є ці дії індивідуальними або колективними, вони чиняться для того, щоб у певному предметі викликати бажані (з точки зору суб'єкта дії) реакції.

Використовуючи системний аналіз, Знанецький доходить висновку, що соціальна дія репрезентує *динамічну систему взаємодіючих цінностей*. Структура даної системи складається з *первинних і вторинних цінностей*. Первинними є завжди люди, які виступають як суб'єкти та предмети дії. Даний момент досить важливий для розуміння згаданої системи, бо підкреслює її соціальний характер. Предмет соціальної дії відрізняється від усіх інших можливих об'єктів людської активності тим, що подібно суб'єкту дії він є свідомою, розуміючою людською істотою, здатною до взаємних дій і їх ініціювання.

Єдність суб'єкта і предмета у Знанецького виникає в даному разі із спільності їх ціннісного статусу. І справді, діючий суб'єкт у будь-який момент на практиці може стати предметом соціальної дії. Предмет соціальної дії з такою ж ймовірністю може перевтілитися в діючого суб'єкта. В практичному житті, де більшість безпосередніх взаємовідношень, переважно неформальних контактів, має характер постійного взаємообміну, так воно й трапляється. Теоретична соціологія намагається взяти до уваги дану обставину, про що свідчить і концепція польського вченого. В емпіричній соціології суб'єкт і предмет, як відомо, строго розмежовуються, що має суттєве значення для емпіричної операціоналізації понять. Проте і там необхідно враховувати, що відношення між суб'єктом і предметом мають перехідний характер.

Система соціальної дії охоплює не тільки первинні, а й вторинні цінності. Останні, не будучи людськими істотами, репрезентують людські витвори чи натуральні об'єкти, яким люди надають цінності. В цілому вторинні цінності, за Знанецьким, складають своєрідну динамічну платформу соціального контакту. Процес соціальної дії, отже, не вичерпується тільки взаємодією первинних цінностей. Активну участь у ньому беруть і вторинні цінності, на ґрунті яких чи з їх приводу чиниться соціальна дія. Кожна цінність,

охоплена такою дією, обов'язково реально пов'язується з будь-якими іншими цінностями. В результаті ці зв'язки модифікують емпіричний зміст і значення взаємодіючих цінностей. Те, що робиться чи буде зроблене щодо якоїсь конкретної цінності, залежить прямо чи непрямо від того, що було зроблено чи робиться стосовно інших цінностей, і навпаки. Перебіг дії тим самим передбачає певний динамічний порядок взаємозалежних змін, яким у процесі здійснення підкоряються як первинні, так і вторинні цінності.

За думкою вченого, природа соціальної дії не ідентична природі кінетичних процесів, котрі викликаються до життя певними імпульсами. Соціальну дію неможна порівнювати з рухом фізичного тіла з пункту А до пункту Б. Соціальна дія репрезентує, швидше, систему гомеостатичного типу, що саморегулюється. На відміну від простого кінетичного процесу ця система функціонує згідно з логікою циркуляції. Її елементи пов'язуються так, що зміна важливого параметра одного з них неминує викликати зміну параметрів інших елементів. До того ж плин змін завжди націлюється на певний кінцевий стан, який після проявлення має бути зміненим з допомогою нових змін новим кінцевим станом і так без кінця. Динамічність соціальної дії виявляється, отже, в русі, який постійно поновлюється і постійно націлюється до рівноваги.

Структура соціальної дії як саморегулюючої системи гомеостатичного типу складається, за Знанецьким, з чотирьох елементів. По-перше, як вважає вчений, повинні існувати якісь індивіди чи якісь спільноти, на які скерована дія суб'єкта. Тому перший елемент є *соціальним предметом*. По-друге, щоб дія дала результат, повинно існувати щось таке, з допомогою чого суб'єкт може чинити вплив на соціальні предмети. Другий елемент, отже, є певним *соціальним інструментом*. Третій елемент репрезентує *соціальний метод*, спосіб, яким використовується соціальний інструмент, коли суб'єкт намагається впливати на соціальні предмети. Четвертий елемент — це *соціальна реакція*, тобто результат соціальної дії, який з'являється після її завершення. Усі чотири елементи тісно пов'язані між собою, утворюють єдину цілісність, «кожний з них безпосередньо залежить від елемента, котрий в процесі дії йому передує.., кожний же новий елемент чинить вплив на ті, від яких сам залежить».

Знанецький вважає, що соціальні дії є простішим видом соціальних даних, становлять ґрунт звичаїв і законів, соціальних ролей і групової організації. Про них можна навіть сказати, що вони утворюють той матеріал, з якого виникають дедалі складніші соціальні утворення. Через це вивчення соціальних дій повинне передувати і зумовлювати інші соціологічні дослідження.

Польський вчений виступає проти психологічного редукціонізму при поясненні джерел соціальної дії. Соціолог, вважає Знанецький, повинен розглядати дії «не з точки зору діючого суб'єкта, а з точки зору систем, що утворені цими діями». Отже, пояснення соціальної

дії пов'язується польським ученим не з психологією діючого суб'єкта, а швидше з тим місцем, яке він посідає в соціальній структурі. Але які ті принципові причини, котрі детермінують виникнення певних дій у певних ситуаціях?

Відповіді на це питання Знанецький намагається з допомогою поняття «взірця дії». Саме поняття «взірець» учений запозичив з культурної антропології, де воно використовувалося для позначення повторювальних, сталих поведінкових реакцій людей, таких, як, наприклад, ритуал вітання тощо. В своїй книжці «Соціальні дії» польський соціолог визначає взірець як конфігурацію рис людської дії, що характерні для багатьох дійових осіб, а тому розповсюджені між взаємодіючими колами і групами. В його подальших працях з'являється певне сімейство споріднених понять, пов'язаних так чи так з поняттям взірця: «взірець цінності», «взірець дефініції ситуації», «ідеологічна модель настанови», «норма поведінки» тощо. Усі ці поняття є важливими інструментами аналізу системи соціальної дії. За Знанецьким, опанування соціальних явищ з їх гуманістичним коефіцієнтом — це, власне, пошук і знаходження взірців, які в них містяться і реалізуються діючими суб'єктами.

Вчений приділяє велику увагу особливостям і поширенню різноманітних культурних взірців, аналізує різні взірці соціальних дій, намагається сконструювати їх типологію. Він не прийняв веберівську типологію соціальних дій, вважаючи, що для історії культури раціональність не є найважливішою характеристикою. Згідно з його точкою зору, для людської культури найважливіші творчі дії, що збагачують її, створюють нове, оригінальне.

На відміну від М. Вебера Ф. Знанецький виключав також можливість редуції складних соціальних структур до соціальних дій. За його думкою, складні соціальні структури, такі як соціальні відношення, соціальні ролі, соціальні особи і соціальні групи, не можна звести до менш складних структур, груп, наприклад, до індивідів або відношень, а відношення до окремих соціальних акцій тощо. Кожна складна структура є чимось більшим, аніж комбінацією менш складних структур, містить такий зміст і значення, форми і функції, котрі відсутні у менш складних структурах. З часом науковий інтерес ученого став зосереджуватися саме на складних соціальних структурах.

Знанецький був одним з небагатьох представників гуманістичної соціології, котрий відхилив тезу про принципову різницю методів наук про природу і наук про культуру. Він вважав, що ці дві групи наук відрізняються одна від одної тільки предметами, а не методами. Ця позиція підтвердилася і в його методологічному підході до людських дій. У книжці «Науки про культуру» вчений твердить, що «людські дії можуть бути науково досліджені з допомогою тих самих методів, які використовуються для дослідження природничих обмежених систем». Проте таке твердження, зонайменше, двознач-

не. В ньому Знанецький, по суті, рекомендує вивчати соціальні явища в дюркгеймівському дусі — як речі, хоча його соціальна онтологія базується на зворотній тезі, а саме, що соціальні явища не є речами.

Теорія соціальних дій замислювалася польським соціологом як головний елемент його теоретичної системи. Водночас вона повинна була пояснювати певний фрагмент соціальної дійсності. Складання і розробка цих двох проблем були досить нелегкою справою, особливо якщо врахувати, що Знанецький намагався дотримуватися як сцієнтистських, так і гуманістичних критеріїв. У рамках теорії соціальних дій були зроблені висновки, які виявилися досить важливими для теоретичної системи польського соціолога. Головні з них такі:

— соціальні дії є чільними соціологічними елементами, соціологія ж є наука про системи соціальної дії;

— дослідник соціальних дій зосереджує свій інтерес не на тому, що криється за цими діями, а на тому, що репрезентують вони як обмежені соціальні системи;

— будь-яка соціальна дія є динамічною системою взаємозалежних цінностей;

— будь-яка соціальна дія локалізована в певних культурних межах, що однак не означає ніби її плін детерміновано лише культурою.

Соціологія як наука про культуру. Знанецький вважав соціологію за одну з багатьох наук про культуру. Визначення її місця поміж них з самого початку було пов'язане з питанням про те, як можлива соціологія як наука.

Свою точку зору на дане питання вчений висловив у 30-х роках у книжці «Метод соціології», котра з'явилася в період перетворення соціології з синтетичної науки, орієнтованої на широке суспільно-історичне узагальнення, в дисципліну аналітичну, яка досліджує специфічні царини емпіричних даних. За думкою Знанецького, соціологія, по-перше, не може бути загальною соціальною наукою, вона повинна бути тільки спеціальною науковою дисципліною із своїм спеціальним предметом досліджень, яким не займається жодна інша наука. По-друге, на протипагу позитивістським концепціям досліджень суспільства соціологія займається «суттєвим значенням» соціальної дійсності. По-третє, вона довгий час буде, швидше, цариною якісних досліджень, аніж кількісних обчислень.

Отже, за Знанецьким, соціологія повинна бути тільки спеціальною наукою зі своїм особливим предметом досліджень. Іншими словами, вона повинна бути однією з багатьох наук про культуру. В цьому зв'язку вона повинна також відмовитися від будь-яких претензій на універсальність. Культура як цілісність не може стати темою будь-якої однієї науки. Отже, предмет соціології

складають не всі, а тільки специфічні явища культури. Щоб надати соціології статус науки і цей статус обґрунтувати, необхідно показати, що специфічні явища культури існують і реально уособлюються між інших культурних явищ.

Польський соціолог вважає, що такими специфічними явищами культури виступають різноманітні соціальні системи. Отже, «завданням соціології є вивчення саме соціальних систем, а не інших видів культурних систем».

Як бачимо, Знанецький в цілому взяв зіммелевський постулат соціології як науки «незалежної» і «спеціальної». В гуманістиці така незалежність виявляється навіть мірою наукової зрілості, про що й зазначає польський вчений у своїй книжці «Вступ до соціології».

Як номотетична наука про культуру, соціологія орієнтована на розкриття *аксіонормативного* порядку соціальних явищ, тобто їхньої сталої опосередкованості з боку певних взірців цінностей і норм поведінки. Для виконання такого завдання вчений рекомендував застосовувати особливу процедуру дослідження соціальних систем, котру називав *аналітичною індукцією*. Згадана індукція має ту перевагу перед іншими дослідницькими процедурами, що її узагальнення виражають «істотне в кожному окремому випадку» певного класу явищ. Вона абстрагує ознаки, що виражають сутність даного феномена, а її узагальнення тим істотніші, чим більше ознак підтверджуються як повторювальні або подібні для більшості випадків. Через це аналітичну індукцію іменують також типологічним методом, або методом типових випадків. Даний метод, за Знанецьким, настільки важливий для його соціології, що вона називається не тільки гуманістичною, а й аналітичною та індуктивною.

На думку вченого, соціологія як спеціальна наука не може оперувати поняттям суспільства як тотальної цілісності. Знанецький піддає критиці концепції Конта та Дюркгейма за інтерпретацію суспільства як цілісної культурної системи. Він вважає, що суспільств як таких взагалі не існує. «Маються тільки соціальні групи, які різним чином схрещуються, співіснують, які сполучені поміж собою, до яких належать індивіди як їхні члени», що також пов'язані поміж собою, але не так, як елементи будь-якої єдиної цілісності. Жодна з соціальних груп, вважає вчений, не може бути названа суспільством. Про суспільство можна говорити, мабуть, як про комплекс груп, що утворюється в умовах домінації якоїсь чільної групи.

У подальших роботах Знанецький намагається уточнити своє розуміння суспільства. У книжці «Сучасні нації» поняття суспільства охоплює різні спільноти. На цьому ґрунті він пропонує виокремити чотири типи суспільств: дописемне племенне суспільство, політичне суспільство (держави), релігійне суспільство (церква) та національно-культурне суспільство. П'ятим, мабуть, буде

всесвітнє суспільство. Таким чином, Знанецький, очевидно, визнав можливим трактувати суспільство як своєрідний різновид соціальних систем.

Уточнює свої погляди польський вчений і щодо соціології як науки. У книжці «Науки про культуру» він твердить, що соціологія як спеціальна наука є чільною наукою поміж наук про культуру, подібно до того, як фізика поміж природничими науками. За Знанецьким, значення соціології в цьому плані зростає в міру того, як вона обмежує своє завдання порівнювальними дослідженнями соціальних систем. Це дає змогу існувати іншим наукам про культуру, котрі також займаються людськими діями і без яких не було б мистецтва, релігії, торгівлі, філософії, науки тощо.

Головні тези, котрі Знанецький відстоює у своїх працях відносно соціології як науки про культуру, такі:

— соціологія є соціальною, а не природничою наукою, гуманістичний коефіцієнт відрізняє явища, досліджувані соціологією, від явищ, що вивчаються природничими науками;

— соціологія є спеціальною, а не загальною наукою, вона займається не всім, що трапляється в суспільстві, а обмежується вивченням свідомих людських індивідів у їхніх взаємовідносинах, що утворюють систему соціальної дії;

— метод соціології може бути таким само об'єктивним, точним і справді глибоким, як і метод фізичних наук, незважаючи на різницю між науками;

— гуманістичний коефіцієнт не зменшує об'єктивності наукового знання, навпаки, його використання сприяє розвитку наукової соціології.

В цілому гуманістична соціологія Ф. Знанецького є досвідом балансу і синтезу. Його творчість наскрізь пройнята намаганням побудувати зв'язки, навести мости між поляризованими позиціями, пом'якшити чи здолати крайнощі, відшукати точки зору, котрі можуть звести нанівець смисл старих теоретичних суперечок. Польський соціолог збагатив американську соціологічну думку європейськими ідеями і створив у багатьох відношеннях оригінальну соціологію. Історики соціології звертають увагу на блискучий стиль викладу творів Знанецького. Його соціологічні праці читаються легко, з непослабною увагою. Їх створив автор, котрий володів талантом писати зрозуміло і доступно про найскладніші наукові проблеми.

У тому, що сучасна соціологія просунулася вперед, є історична заслуга і Ф. Знанецького. Він був глибоко впевненим у практичності призначенні соціології. Чільний лейтмотив його гуманістичної соціології — не тільки розуміння і пояснення соціального світу, а й необхідність реальної участі науки в практичній гуманізації цього світу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социологическая мысль: Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
2. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 296 с.
3. *Szacki J. Historia myśli socjologicznej.* — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 456 s.
4. *Thomas W. J., Znaniecki F. Chłop polski w Europie i Ameryce.* — T. 1 — 5. — Warszawa: Lud. Spoldz. Wyd., 1976.
5. *Znaniecki F. Nauki o kulturze.* — Warszawa: PWN, 1971. — 728 s.
6. *Ritzer G. Classical Sociological Theory.* — N. Y. McGraw-Hill, 1992. — 455 p.

ІНТЕРАКЦІОНІСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ДЖОРДЖА МІДА

Біографічні відомості про Дж. Міда. Джордж Герберт Мід (1863 — 1931) народився у Массачусетсі (США), піс у середовищі фермерів та пуританського духовенства Нової Англії. Його батько був священнослужителем, викладачем теології, мати — із сім'ї, яка належала до сільської інтелігенції. В атмосфері прогресивних ідей того часу та пуританської етики проходило становлення майбутнього теоретика. З юних років йому довелося заробляти собі на життя репетиторством, працювати на прокладанні залізниць. Він багато читав, нарешті вирішив продовжити освіту у Гарварді, де познайомився з філософією прагматизму, що й визначило його подальшу долю.

Вивчав психологію та філософію у Німеччині, займався дослідницькою роботою у Мічиганському університеті, де зблизився з Дж. Дьюї. За його підтримки очолював у 1892 р. кафедру філософії у новому Чикагському університеті, який у ті роки став важливим інтелектуальним центром, де ідеї прагматизму намагалися використовувати для практичного вирішення соціальних проблем. Дж. Мід цікавили переважно проблеми освіти. За ним закріпилася слава енергійного дослідника та гарного викладача, який справляв великий вплив на слухачів своїх курсів.

Дж. Мід ніколи не вважав себе головою Чикагської школи, яка пізніше стала всесвітньо відомою, його лекції не включалися у популярні в той час підручники, та й сам термін «символічний інтеракціонізм» не був прийнятий за його життя. Причиною була недостатня кількість публікацій. Сучасники зазначали, що Дж. Мід завжди відчував труднощі систематизованого викладання своїх ідей. Тільки завдяки конспектам його студентів до нас дійшли багатство і сила філософської думки цього теоретика. Дж. Мід не претендував на помітне місце в науковій ієрархії, хоч його скромність та сором'язливість зовсім не були свідченням слабкості характеру. Він був твердим, якщо це стосувалося його принципів, проте завжди перебував у тіні свого старшого товариша Дьюї. Підсумовуючи його життєвий шлях, Л. Козер писав: «Він бачив себе рядовим солдатом битви за соціальні та інтелектуальні реформи і не прагнув бути проводирем армії».

Значення ідей Дж. Міда було оцінене після його смерті, і його ім'я по праву зайняло місце серед тих, хто вважається фундаторами сучасних суспільних наук.

Теоретико-методологічні засади. Символічний інтеракціонізм вважається суто американським надбанням соціологічної думки. Його корені у «новому світі», американському інтелектуальному контексті: у філософії прагматизму (Дж. Дьюї) та психологічному біхевіоризмі (Дж. Уотсон). Соціальний світ у площині цієї теоретичної парадигми — це світ значень. Соціальні суб'єкти завдяки розуму відповідним чином кодують факти соціального життя, визначають їх місце та сенс, наділяють їх значенням, раціоналізують, досягають суті та передбачають подальший хід подій. Людина ніколи не

пов'язана з реальністю напрямки, а лише через посередництво різних інтерпретативних механізмів.

Концептуальна структура символічного інтеракціонізму спирається на аналіз ментальних здібностей індивідів та їх біхевіоріальних взаємовідносин, які забезпечують соціальну взаємодію, соціалізацію та суспільну організацію. Його послідовників відрізняє інтерес до підвалин соціального світу, «базових законів» дії та взаємодії у суспільстві, унікальних біхевіоріальних механізмів людей, які скріплюються культурними ідеями в єдиний соціальний організм; вони акцентують увагу на активній, творчій ролі індивіда у суспільному житті. Соціальний світ сприймається як процес, у якому соціальні суб'єкти спонукаються до дій не внутрішнім психічним станом, не великомасштабними структурними факторами, а саме специфічними людськими можливостями у соціальній взаємодії.

Символічні інтеракціоністи вважають за головне прояснити, яким чином взаємодії між індивідами формують соціальну структуру і як, у свою чергу, соціальні структури, що виступають як мережа взаємодій, формують індивідів. У руслі цієї спрямованості вивчаються символічні процеси прийняття ролі, внутрішнього її програмування та самооцінки особистостей, які взаємодіють одна з одною, і значення цих процесів для розуміння становлення, функціонування та розвитку суспільних систем. Під символічним інтеракціонізмом, за словами Е. Гоффмана, слід розуміти те, що власне здійснюється при процесах, які ми називаємо соціальними, а саме: коли два або більше індивідів фізично реагують на присутність іншого.

Основні ідеї концептуальної системи, яка пов'язує в одне ціле у процесі взаємодії можливості людського розуму, соціального «Я» та соціальної структури були обґрунтовані Джорджем Гербертом Мідом. Записи його лекцій, у яких викладені теоретичні аргументи символічного інтеракціонізму, побачили світ лише після його смерті у книзі «Розум, Я та суспільство» (1934 р.).

Надалі ідеї Дж. Міда розвивалися та модифікувалися у працях Г. Блумера, М. Куна, Ш. Страйкера, «психодраматургічному» підході Е. Гоффмана, аналізувалися австрійським соціологом Джекобом Морено.

Видається цікавою оцінка символічного інтеракціонізму одним з найвпливовіших сьогодні американських теоретиків Дж. Александером в його огляді післявоєнної соціологічної теорії США. На його думку, інтеракціоністська парадигма є найстарішою альтернативою функціоналістської гегемонії в американській соціології. Сприймавши та розвинувши традиції прагматизму, індивідуалізму та емпіризму Чикагської школи, які й нині залишаються провідними методологічними настановами для соціологів США, інтеракціонізм, однак, сьогодні розглядається скоріше як історичний етап у розвитку соціологічної думки, ніж теоретичний підхід, що активно вико-

ристовується, незважаючи на те, що він зберіг деякі позиції в окремих сферах емпіричного соціологічного дослідження. Причину такого становища американський аналітик вбачає у помітному відхиленні прибічників символічного інтеракціонізму у бік психологізації соціального життя, мікроаналізу суспільних процесів, що обумовлює обмеженість використання інтеракціоністського підходу.

Парадоксальність теоретичної школи, яка розглядається, полягає в тому, що в інтелектуальній історії Америки дилема індивідуальної свободи та суспільних обов'язків завжди вирішувалась на користь першої, а інтеракціоністи акцентували увагу на соціальній, колективній природі життєдіяльності особистості. Справді, американці переконані у тому, що вони живуть у країні, «де все можна», де не обмежується вільний розвиток кожного. Колективістська суспільна психологія та соціо-політичні ідеї не знайшли серед них помітного поширення. Проте інтеракціоністи апелювали до факторів групової свідомості, які формують соціальну поведінку індивіда. В цьому особливість теоретичної течії, яка аналізується.

Оптимістичний прагматизм, віра в те, що суспільство може бути організоване на ґрунті «природної» близькості інтересів усіх його членів, надання переваги в теоретичному аналізі реаліям «життєвого досвіду» та різноманітним практикам, ігнорування «класового ідеалізму та історичного фактизму», таких суттєвих для європейців, — ось той концептуальний контекст, на якому складалася, на думку Александера, тези символічного інтеракціонізму.

Теоретиками напряму, який розглядається, найвиразніше втілили в ньому інтелектуальні традиції соціальної філософії американців. Справді, для них чужий апіоризм Канта, дедуктивна метафізика Гегеля, еволюційний механіцизм Спенсера і т. д. Для них такі соціальні реалії, як суспільні структури та інститути є похідними людської практики. На перший план завжди висувається багатство та творча невичерпність індивідуальної дії, соціальний активізм учасників суспільного життя. Підкреслюється, що соціальний порядок створюється волею та інтересами соціальних діячів, тоді як інституціональні бар'єри та ідеологічні кольори відіграють другорядну роль. Соціальні норми, звичаї, етика дійові та життєздатні лише тією мірою, якою вони задовольняють суспільну практику, відповідають визначеним нею завданням. Вони обумовлюються потребами індивідів у соціальній взаємодії. Саме в процесі останньої складається соціальний порядок як добровільна спільність, що скріплюється «природними» спрямуваннями та потребами людей.

Соціологи, починаючи з Конта, як правило, виходили з того, що вони живуть у світі завчасних даних, так би мовити, передіснуючих об'єктів, які самоконтролюються та регулюються, а людські дії визначаються реагуванням на ці об'єкти. Всупереч таким поглядам, інтеракціоністи відстоювали позицію, що соціальне, спільне життя людей виступає умовою розвитку свідомості, розуму, виникнення

світу об'єктів, осіб, які мають індивідуальне «Я», та умовою здійснення усвідомлених людських дій. Інакше кажучи, наш світ — це соціальний продукт, який конструюється, складається як сукупність процесів міжособистісної взаємодії на певному культурному фундаменті. В цьому, на їх думку, полягає самобутність підходу символічного інтеракціонізму, яка визначила рівень дослідження ними предмета та теоретичну мову аргументації.

Видатний теоретик нашого часу Дж. Тьорнер називає Дж. Міда оригінальним філософом, прихильником «соціальної фізики». На його думку, основоположник символічного інтеракціонізму не був власне соціологом, до нього звертаються тепер лише тому, що він ранише, ніж інші, торкнувся фундаментальних процесів у соціальному світі. Наукова позиція Дж. Міда скоріше за все є мікромоделлю того, яким повинен бути соціолог; його концепції не залежать від «віянь віку» або «інтелектуального оточення», а націлені на розкриття універсальних взаємозв'язків та суттєвих процесів у соціальному світі. Саме концептуалізація ключових взаємозалежностей між визначальними властивостями соціальної організації, свого роду «соціальна фізика», є головним інтересом Дж. Міда. Його внесок у соціологічну теорію, за словами Дж. Тьорнера, полягає у формулюванні проблем дослідження та розкритті взаємозв'язку між суто людськими здібностями особи, її розумом, людською діяльністю, людською взаємодією та людською соціальною організацією. Дж. Міду належать видатні аналітичні проникнення у ці складні теоретичні глибини.

Основні тези і поняття символічного інтеракціонізму. Теоретико-методологічну суть символічного інтеракціонізму можна підсумувати в таких фундаментальних принципах:

1. Людські істоти, на відміну від тварин, наділені розумовими здібностями;
2. Розумові здібності формуються у процесі соціальної взаємодії;
3. У процесі соціальної взаємодії люди навчаються смислам та символам, які дозволяють їм використовувати їх людські здібності;
4. Смисли та символи дозволяють людям здійснювати саме людські дії та вступати у взаємодію;
5. Люди здатні модифікувати чи змінювати смисли та символи, які використовуються ними в діях та при взаємодії, виходячи із власної інтерпретації певної ситуації;
6. Люди здатні до подібних модифікацій та змін тому, що можуть певною мірою взаємодіяти з самими собою, що дозволяє їм перевіряти ймовірний курс своїх дій, прикидаючи свої можливості, а потім змінювати його;
7. Моделі дій і взаємодії, переплітаючись, створюють групи та суспільства.

Неважко помітити, що прихильники напряму, який розглядається, сприймають суспільні структури не як феномен, що має

власні закономірності функціонування та розвитку, а як продукт «кристалізації» процесів міжособистісного спілкування. Вони виходять з того, що за словами Ч. Кулі, «навіть найскладніші та незмінні інститути слід розглядати як такі, що «складаються з нечисленних міжособистісних взаємодій або актів симпатії, які організовані у міцне ціле... за допомогою деякої системи символів». Інтеракціоністи розуміють суспільство як феномен, де «скріпами» служать не матеріальні життєві процеси, а суб'єктивно значущі символи.

За основу аналітичних узагальнень у працях основоположника символічного інтеракціоналізму приймається практика суспільних зв'язків, безпосередній досвід функціонування соціуму. Саме через практику проходить розвиток соціального організму, адаптація до нього соціальних суб'єктів. Пріоритетами у підході Дж. Міда є такі: практика важливіша, ніж теорія; досвід більш значущий, ніж аналітична абстракція; процес важливіший, ніж форма. Інакше кажучи, пропонуються принципи прагматизму у переважно колективістській його інтерпретації.

Дж. Мід аргументує незалежність символів, які використовуються у суспільному житті, від індивідуальної діяльності, відстоює надіндивідуальність символічної системи. *Символізація* — не індивідуальний процес, оскільки соціальні суб'єкти «не існують поза контекстом соціальних відносин, усередині яких виникає символізація», символічна система не іде слідом за дією, а передує їй. За приклад береться мова як найзагальніша символічна система.

Популярні у ті часи ідеї американського прагматизму з'єдналися у концепції Дж. Міда з положеннями біхевіористського індивідуалізму, з тезами інтуїтивізму та психологізму Чикагської школи. Синтез ідей прагматизму та біхевіоризму став також фундаментом його розуміння соціальності. Остання, на його думку, породжується біологічною необхідністю людських істот у співробітництві, для того щоб вижити. Надалі, такі дії, що сприяють виживанню, закріплюються в суспільних структурах та ціннісних орієнтаціях, відтворюються у процесах формування людського розуму, соціального «Я» та суспільства. Провідну роль у такому закріпленні та відтворенні відіграє символічно опосередкована взаємодія індивідів.

Такий підхід виходить за межі біхевіористського тлумачення соціальної поведінки, оскільки підкреслює суттєву різницю у поведінці тварин та людей. Символізація спирається на переживання наявності іншого, самооцінку своїх дій. Взаємодія розглядається у певному соціокультурному контексті, їй властива деяка проміжна трансформація та інтерпретація. Більше того, індивід не тільки перебуває у взаємодії з іншими, а й постійно взаємодіє з самим собою. *Self — process* — це розумовий процес, у якому індивід сполучається сам з собою «з перспективи іншого».

Дж. Мід, на відміну від поширених у його час трактувань розуму та свідомості людей як одвічно даних, як світу об'єктів, що самоконститууються, стверджував, що саме «людське групове життя є суттєвою умовою виникнення свідомості, розуму, світу об'єктів, людських істот як організмів, що мають "Я" та людську поведінку у формі конституційованих актів».

Таким чином, соціальний світ є продуктом життя індивідів у групі, суспільстві. Він «конститується» у сукупності процесів взаємодії людей. Соціальний досвід постає у вигляді ґрунту, на якому виростає особистість, група, середовище, комунікація, активність, пізнання, розуміння і т. д. Соціальний світ людини виникає, постає, виростає із практики взаємодії індивідів, їх суспільних зв'язків.

«Породження» соціального світу Дж. Мід аналізує за допомогою понять «символ», «жест», «узагальнений інший» тощо. Зупинимось на цьому детальніше.

Символ — це те, що означає будь-що ще. Це ідеальний об'єкт, знак, який свідчить про інший об'єкт, про який він сигналізує, до якого він відсилає, і, разом з тим, він означає певні принципи сприйняття цього об'єкта. Найпоширенішими символами є слова. Символічному позначенню чогось передує розумове уявлення про нього. У соціальній взаємодії люди навчилися думати та висловлюватися символічно. Символічне мислення звільняє індивідів від необхідності набуття безпосереднього досвіду, від того, щоб самим обов'язково бачити, чути, відчувати те, що символізується.

На відміну від тварин, люди діють у символічному оточенні. Вони набувають самодосвіду, оскільки можуть споглядати себе ніби збоку. Символічне опосередкування міжособистісної взаємодії дозволяє модифікувати соціальні, культурні та психологічні структури через зміни в інтерпретації та визначенні смислів. Це обумовлює людину як особистість, неповторність, чого не мають тварини, підкреслює динамізм, емерджентність соціальних процесів. Під час взаємодії між собою соціальні суб'єкти постійно відшукують «ключові значення», відштовхуючись від яких обирають для себе тип поведінки для даних обставин та для правильної інтерпретації намірів інших. Якщо при несимволічній взаємодії люди безпосередньо реагують на жести або дії один одного, то при символічній вони інтерпретують ці жести та дії і діють виходячи із значень, одержаних ними в процесі інтерпретації. Тому послідовники цього теоретичного підходу в соціології спрямовують насамперед увагу на складнощі та тонкощі процесу символічної інтерпретації у міжособистісному спілкуванні, на соціальні форми взаємодії. Саме міжіндивідуальна взаємодія у контексті наявної повсякденності — головний предмет дослідницького інтересу теоретиків символічного інтеракціонізму.

Засновник символічного інтеракціонізму назвав взаємодію соціальних суб'єктів «розмовою жестів». Поняттям «жест» познача-

ються різні дії та виявлення намірів, що ними користуються люди у процесі суспільного життя, включаючи й мову.

Жест служить початковою фазою індивідуальної дії, на нього у ході взаємодії реагують інші її учасники. Жест є символом, що припускає наявність деякого референта, смислу, співвіднесеність з елементами досвіду індивіда. Реакція на нього опосередковується значенням, що втілює соціальний досвід індивідів, які взаємодіють.

На основі соціальної практики складається загальне поняття символічної жестикуляції. Відбір жестів, які полегшують пристосування до навколишнього середовища, здійснюється як методом спроб та помилок, так і під цілеспрямованим впливом механізмів соціалізації у процесі формування члена певного суспільства. В результаті цього процесу жести набувають «спільного значення» для всіх його членів. Вони означають одні й ті самі об'єкти і передають схожі настанови всім учасникам взаємодії. Жести, які мають спільне для всіх значення, Дж. Мід називав «конвенціональними жєстами». Саме конвенціональні жести забезпечують точність повідомлення про наміри, про потреби та дії учасників взаємодії, що намічаються, і це підвищує її ефективність.

Смислове навантаження жестів не обмежується лише їх індивідуальним заповненням, а залежить від спільної символічної структури індивідів, які взаємодіють. Через поняття «жест» Дж. Мід прагне продемонструвати, як стихійність індивідуальних дій спрямовується наявною символічною структурою. Жести роблять можливою «символізацію конкретного досвіду» у суспільному середовищі значень. Вони дозволяють людям пов'язати те, що діється, щойно здобутий досвід з уже загальновідомим, знайомим, уявити особистий світ кожного у соціальному світі.

Соціальний характер жестів відбитий у мідівському понятті «узагальнений інший» (*generalized other*). Соціальні суб'єкти діють у взаємозв'язку не так безпосередньо з кимось іншим, як із соціально «узагальненим іншим». Цей «узагальнений інший» інтерналізується суб'єктом у результаті тривалої участі в колективному житті. Вплив соціалізації розроблявся Дж. Мідом у його «теорії гри», що розкриває інтегративні механізми, які пов'язують індивідуальну стихійність з колективним порядком. Прийняття членами суспільства правил гри саме і є розумінням «узагальненого іншого», з урахуванням якого здійснюються індивідуальні дії. Гра, за Дж. Мідом, взагалі є аналогом соціального мікрокосмосу, всієї соціальної системи.

Людський розум здатний використовувати та інтерпретувати жести, з яких виткана тканина соціального життя. Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «*приймати роль іншого*». Індивід завдяки такій здібності може проїматися потребами та цілями тих, з кими він повинен співробітничати, для того щоб вижити, дивитись на речі «з перспективи іншого». Індивіди, таким

чином, нібито репетирують в уяві альтернативні варіанти дій, інтерпретуючи конвенціональні жести. Внутрішнє програвання можливих дій, уявлення себе на місці іншого (в чому й полягає зміст терміну «*прийняття ролі іншого*») дозволяють передбачити наслідки своїх дій та забезпечити краще співробітництво у процесі взаємодії.

Розкритий Дж. Мідом феномен «узагальнений інший» дозволив показати механізм формування спільних понять. Дійсна універсальність та безособовість думки і розуму є результатом прийняття індивідом настанов інших відносно до себе та подальшої кристалізації всіх цих приватних настанов у єдину настанову, чи точку зору, яка може бути названа настановою «узагальненого іншого».

У своїй концепції генезису розуму, соціального Я та суспільства Дж. Мід обґрунтовує його джерела — здатність людини до сприйняття символів взаємодії, використання їх для визначення та уявної обробки можливостей і варіантів соціальних дій. Символічний зміст досвіду індивідів, їх свідомостей втілюється у сукупності значень, які в свою чергу виявляються у жєстах.

За допомогою поняття «жест» теоретик символічного інтеракціонізму намагався розкрити не тільки те, як соціальне проявляється в індивідуальних діях, а й те, як видозмінюються соціальні форми, як складаються та змінюються соціальні інститути. Тому жестикуляція необхідно включає елементи індивідуальної свободи, включає фактори теперішнього часу. За допомогою складних символічних маніпуляцій, завдяки яким соціальні суб'єкти узгоджують свої дії, складається картина соціальної організації. Вона, слідує припущенням теоретиків символічного інтеракціонізму, являє собою, емерджентне явище. Оскільки основою усього процесу є символізація, інтерпретація та оцінка, які здійснюють соціальні суб'єкти, то соціальна структура залежить від символічних процесів, більше того, індивіди здатні постійно видозмінювати та перебудувати ці структури.

Теоретики цієї парадигми підкреслюють першорядне значення специфічних процесів, за допомогою яких індивіди, взаємодіючи, здатні створювати символічне середовище, конструювати, підтримувати та змінювати моделі соціальної організації.

У процесі інтерпретації жестів важливу роль відіграє здатність людини символічно уявити себе як об'єкт, створювати образ самої себе у процесі взаємодії. При формуванні особистості змінюється образ власного «Я» під впливом символів, одержаних від інших в різних ситуаціях спілкування. В міру дорослішання складається деяка концепція «Я» як певного об'єкта. З кристалізацією концепції власного «Я» індивід виробляє стабільний набір настанов, міркувань та символів відносно самого себе як певного типу особистості, що спрямовують його дії. У процесі розвитку індивіда розширюються його здібності щодо сприйняття ролі всезростаючої кількості

«інших» і таким чином сприйняття широкого суспільства, яке бере участь в організаційній суспільній діяльності.

Дж. Мід багато займався вивченням проблеми виникнення «почуття себе», усвідомлення людиною себе як соціальної істоти. На його думку, починаючи з дитячих років цей процес реалізується через ігри: від простої імітації дій дорослих до складних ігор з кількома однолітками — і далі через навчання внутрішньому програванню «бути у шкурі іншого». Лише потім виробляється «почуття себе». Дж. Мід (як і З. Фрейд) вважав, що дитина стає самостійною, виробляє самосвідомість і може діяти поза оточенням найближчих родичів десь після 5-річного віку (так званої «Едипової фази» становлення). Наступна фаза розвитку дитини — 8 — 9-річний вік, коли вона вже може брати участь в організованих іграх (game) — на відміну від простої, імітаційної (play). І тільки пізніше виробляється здатність сприймати «узагальненого іншого», а разом з тим — цінності та норми колективного життя даного культурного середовища. Інакше кажучи, дитина досягає стадії розуміння себе як суверенного діяча ("Me" — за термінологією Дж. Міда) за допомогою моделювання сприйняття себе очима інших учасників соціального життя.

Особисте «Я» кожного індивіда складається з «І» та «Me». Соціальна зрілість, правильне самовизначення своєї ролі в суспільних процесах приходить з умінням відрізнити «І» від «Me», де «І» — несціалізований, нерелексивний елемент «Я», набір спонтанних бажань та потреб, а «Me» — засвоєні групові норми, інтерналізовані настанови «узагальнених інших». «Me» — це «соціальне Я», вироблене свідомістю індивіда, шляхом спостереження себе з «перспективи інших». «І» та «Me» з'єднуються в індивіді через внутрішній діалог.

Співвідношення цих двох елементів, сторін особи Дж. Мід характеризує таким чином: «Me» — питання, задача, поставлена суспільством, «І» — відповідь. Якою буде відповідь, особа не знає, і не знає ніхто інший. Реакція на ситуацію залежить від «І», а воно завжди перебуває у теперішньому, безпосередньому сприйнятті та дії, у нерелексивності та спонтанності. «І» оцінює дію лише тоді, коли вона в минулому, і оцінює її з позицій сприйнятих групових норм, інтерналізованих настанов інших, тобто з точки зору «Me». Саме «І» виступає у Дж. Міда головним агентом особистісного розвитку, гіпертрофуючи таким чином суб'єктивістський бік концепції соціальної взаємодії.

Відкриті питання соціологічної теорії Дж. Міда та її сучасні версії. Отже, безсумнівною заслугою Дж. Міда в американській соціології була відмова від індивідуалізму та крайнощів біхевіоризму, які панували в той час. Він відстоював соціальний характер людського «Я», неможливість теоретичного зведення природи

людини до моделей «біхевіористських машин», неможливість існування кожного «Я» поза «іншими», поза суспільними взаємозалежностями. Разом з тим він не зміг уникнути певної асоціологічності та антиісторизму, які випливають з психологізму та суб'єктивізму його концепції.

Показовою є в цьому відношенні оцінка символічного інтераціоналізму одним з його найактивніших спільників щодо критики структурного функціоналізму А. Гоулднера: «Це соціальна теорія, яка схильна затримуватися на епізодах та розглядати життя, як воно тече в обмеженому просторі міжіндивідуальних обставин, позаісторично та надінституціонально, життя, взяте поза історичним суспільством, де відбуваються скороминущі контакти».

Багато хто з соціологів, близьких до цієї парадигми, все ж відзначав, що при всій спрямованості інтераціоналістів на аналіз процесів взаємодії у суспільстві, вони не відповідають на питання «чому», а тільки на питання «як», а значить, не можуть пояснити їх природу. Крім того, залишилися відкритими питання, які поставили самі інтераціоналісти відносно природи соціальної реальності та причинно-наслідкових процесів у ній. Залишився нез'ясованим зв'язок між процесом взаємодії індивідів та його соціально-структурними продуктами. І врешті-решт не зрозуміло, яким чином взаємодія створює, підтримує та змінює ті чи інші особливості соціальної реальності, яка створюється в ході символічної взаємодії?

Основні положення концепції Дж. Міда розвинули його послідовники — Г. Блумер, А. Страус, Н. Дензін, Т. Шибутані та ін. — у руслі «символічного» підходу.

Видатний представник цього напрямку Г. Блумер розвивав символіко-інтераціоналістське тлумачення соціальної дійсності як «редукованої взаємодії». Дії людських істот, за його словами, зводяться до того, що вони беруть до уваги різні речі, котрі вони виділяють та вистроюють відповідну лінію ставлення і поведінки щодо них. Це ставлення будується на тому, як інтерпретуються відібрані речі. Така вибіркова увага відбиває бажання індивіда, його потреби та наявність можливих засобів їх реалізації, а також врахування дії інших, реакцію на обраний образ себе та можливий результат прийнятого курсу дій.

Г. Блумер запропонував розгорнутий аналіз процесів інтерпретації символічної жестикуляції, завдяки якій здійснюється соціальна взаємодія, дефініцій, які їй передують (тобто символічно виражених вказівок, яким чином діятиме індивід). За допомогою цих процесів індивіди коригують свої дії відносно один одного, пристосовуючись і водночас спонукаючи інших пристосовуватись до власних дій. Людські контакти у суспільному житті, за Блумером, являють собою насамперед інтерпретації та дефініції. Спільність принципів інтерпретації та дефініції, що використовуються, виступає умовою існування соціальної спільності. Зміна та розвиток останньої

здійснюються за допомогою процесів ре-дефініції і вироблення нових напрямів діяльності та їх символічного позначення.

У версії соціальних процесів Г. Блумера акцент переноситься на специфічні особливості взаємодії людей, які виводяться із її символічного характеру. При цьому стандартною є така модель соціальних відносин, коли дії індивідів не мають форми простої передачі символічно означених приписів один одному, а існують як такі, де в ході відносин дефініції виробляються та встановлюються спільними зусиллями. Звідси соціальна взаємодія сприймається не як встановлена у певних рисах раніше, а як постійно відкрита до змін.

Активні, творчі характеристики соціального суб'єкта висуваються на перший план. Г. Блумер відкидає методологічну позицію, в основі якої лежить детермінуючий вплив соціального середовища на поведінку людей, де вихідним пунктом є реакція людини на це середовище. У нього соціальна реальність активно формується індивідами. «Індивід повинен конструювати свої дії та управляти ними замість того, щоб просто підкорятися факторам середовища, реагувати на те, що поза ним». Прес навколишнього середовища, зовнішні стимули, природні потреби, бажання, почуття, ідеї, схильності не вичерпують і не пояснюють процесу самоідентифікації, формування соціального «Я» індивіда. Ці процеси здійснюються, скоріше, в умовах протистояння індивіда до перелічених факторів, через внутрішнє усвідомлення їх, інтерпретацію почуттів, що виникають, через врахування соціальних вимог та настанов, які адресовані індивідові. Інакше кажучи, зовнішній вплив пропущається індивідом через механізми дефініції та інтерпретації.

Логіка Г. Блумера зводиться до того, що детермінуючий примат віддається свідомості індивідів, а не культурним факторам, які складаються незалежно від них. У цьому, за авторитетним висновком Дж. Александера, суть нормативного індивідуалізму.

Самовизначення індивіда, *самоконструювання соціальної дії* первинне для інтеракціоністів при дослідженні ними процесів взаємодії у суспільстві. Самоідентифікація, як стверджує Г. Блумер, — це безперервний комунікативний процес, у ході якого індивід розрізняє об'єкти, оцінює їх, надає їм значення і вирішує, як діяти на основі цих значень. Цей процес, за допомогою якого формується людська дія, відповідно до аргументів найвідомішого послідовника ідей Дж. Міда, не можна пояснити чим-небудь, що передує дії. Саме в ході символічної взаємодії набувають сенсу соціальні явища, а об'єкти — значення. Поза конкретною дією значення соціальних об'єктів релятивізуються. Г. Блумер ілюструє це наріжне положення символічного інтеракціонізму таким прикладом: помідор може бути просто харчовим продуктом, але, кинутий на сцену, він сприймається як засіб вияву гніву глядачів. Отже, значення йому надають дії індивіда у конкретних обставинах.

Те, що інтеракціоністи підкреслюють суб'єктивістський, волонтаристський аспекти соціальних процесів, як і мікромасштаб їх аналізу, багато в чому обумовлено їх методологічними установками: відмовою від позитивістських приписів застосування методів, що відповідають загальнонауковим стандартам, відмовою від операційного визначення понять, від об'єктивної фіксації того, що досліджується, тощо на користь методів та понять, які більше відповідають соціології як людинознавчій науці, а саме: розумінню та вживанню в суб'єктивні стани індивідів, які взаємодіють. Якщо головним об'єктом дослідження позитивістськи орієнтованих соціологів виступає соціальна структура, то у символічних інтеракціоністів — соціальні процеси: перші припускають пояснення, другі — розуміння. Однак слід зазначити, що у прикладних дослідженнях інтеракціоністи намагаються сполучити вимоги суврої науковості зі специфікою гуманістичного бачення суспільства.

Прикладом такого компромісного підходу можуть служити праці *Н. Дензіна*. Червоною ниткою в них проводиться думка, що для правильного уявлення суспільних явищ важливі як процесуальна, так і структурна сторони дослідницької стратегії; необхідно аналізувати внутрішній та зовнішній зміст у соціальній поведінці, співвідносити приховане, що символізується, з тим, що маніфестується, з відкритим виявом соціальних дій; запобігати підміні поглядів думкою дослідника, розрізняти та ув'язувати суб'єктивне з інституціональним. Підкреслюється необхідність вихористання у соціологічному дослідженні і евристичних методів, таких як «відкриття», що характерні для символічного підходу, і верифікації, операціоналізації, які властиві позитивістському підходу. Однак, методи об'єктивного відбиття повинні слідувати за процесами з'ясування ситуаційної обумовленості значень дослідницьких категорій. Інакше кажучи, краща стратегія повинна спиратися на одночасне застосування різних методів, компенсуючи обмеженості одного позитивними якостями іншого. Різнібічну дослідницьку стратегію, на думку Н. Дензіна, бажано доповнювати теоретичними розробками універсальної формальної теорії (у дусі Зімеля) про природу соціальності.

Заслужують на увагу методологічні ідеї Г. Блумера щодо співвідношення теоретичних висновків та емпіричного світу, проблем операціоналізації інтеракціоністських понять та побудови соціологічної теорії, концептуальних засобів вивчення «реального соціального світу»; обґрунтування ним процедур «розвідницьких» досліджень (тобто попереднього вивчення конкретних ситуацій) та наступної «перевірки» (уточнення) наукових понять на підставі першої процедури; його стратегії побудови абстрактних концепцій та теоретичних положень, з'єднаних з емпіричним світом, в якому соціальні суб'єкти інтерпретують, оцінюють та виробляють норми поведінки.

Доречно зазначити наявність двох тенденцій у розвитку ідей та методології символічного інтеракціонізму у сучасній американській соціології. Якщо Г. Блумер, продовжуючи традиції Чикагської школи, підкреслює першість «І» перед структурним «Ме» при поясненні соціального «Я», то засновник Айовської школи інтеракціонізму Манфред Кун розвиває інший бік соціального «Я», а саме соціоструктурні фактори його формування. Його тлумачення self акцентує ідентифікацію особистості, що соціально конструюється, як головну пружину соціальної дії, наголошує на розвитку комплексного, детерміністського підходу до з'ясування того, як працюють соціальні фактори саме на соціальному рівні аналізу взаємодії. Він намагається пристосувати структуралістський підхід до міжособистісної інтеракції. В цьому ж ключі працює й Ш. Страйкер, пропонуючи версію символічного інтеракціонізму як модифікацію теорії соціальних систем.

Окремого розгляду заслуговує «драматичний» підхід *Е. Гоффмана*, що пропонує свою концепцію та певну техніку аналізу символічних систем, яка тісно стикається з феноменологічною соціологією.

«Драматургічна школа» складалась у руслі основних ідей символічного інтеракціонізму. Її засновник Ервін Гоффман — вихованець Чикагського університету — збагатив мікросоціологічне теоретизування оригінальними концепціями. Насамперед ідеться про його внесок у розвиток рольової теорії взаємодії, «драматургічної моделі» останньої.

Він запропонував власне тлумачення способів, з допомогою яких люди конструюють образ свого «Я» у різноманітних контактах з іншими. Е. Гоффман будував свою концепцію на твердженні, що індивіди у соціальному спілкуванні постійно стикаються з необхідністю певним чином «представляти себе» оточенню, що їх поведінка формується під впливом бажання справляти відповідне вра-

ження на тих, кого вони вважають важливими для себе. Соціальні суб'єкти намагаються керувати процесами взаємодії, щоб справити максимальний вплив на інших та досягти сприятливої реакції, маскуючи водночас непривабливі для когось-небудь сторони цього впливу. За Гоффманом, соціальна дія — це головним чином «створювання враження». Не має сенсу питати, що являє собою той чи інший індивід, оскільки він постійно у процесі такого «створювання» образу, безперервно виконує різні ролі за різних обставин. Людина приречена грати їх на соціальній сцені, вона є тим, ким бажає бути на даний момент — стверджує американський теоретик.

Обґрунтування «драматургічного підходу» в інтеракціонізмі звичайно починають відомою фразою В. Шекспіра про те, що весь світ театр, а всі люди — актори. Справді, все соціальне життя можна уподобити театральній сцені, де подібно акторам соціальні суб'єкти виконують певні ролі. Вони керуються прийнятими нормами як актори текстом п'єси, виконують волю тих, хто має на них вплив, як актори виконують вказівки режисера, взаємно реагують один на одного, як актори відкликаються на гру партнера, чутливі до вимог конкретного оточення («узагальненого іншого»), як актори відкликаються на реакцію аудиторії. І, нарешті, індивіди, маючи різні уявлення про себе та уміння програвати ролі, вироблюють свій стиль інтеракції, так само як і актори залежно від здібностей пропонують свою інтерпретацію ролі.

Е. Гоффман фокусує увагу на способах, якими соціальні діячі маніпулюють, використовуючи символи та жести, щоб справити враження на інших. Він винахідливо показує як індивіди стверджують свою особистість (self conception), як вони підтверджують свої дії за допомогою «жестів», як демонструють свою приналежність до певної групи, як позначають соціальну дистанцію, як пристосовуються до вироблених стереотипів, як управляють ситуацією тощо. Інакше кажучи, у ракурсі цього підходу розкриваються цікаві аспекти природи соціальної організації та взаємодії соціальних суб'єктів.

Можна сказати, що сьогодні символічний інтеракціонізм має кілька напрямів розвитку, різні акценти у руслі спільного концептуального підходу. Гадаємо, що пророкування деякими американськими оглядачами забуття ідей Дж. Міда та його послідовників трохи передчасне. Навпаки, прикладні дослідження, що ведуться у традиціях символіко-інтеракціоністського підходу, продовжують зберігати свою актуальність. Вони пропонують важливий матеріал щодо форм колективної поведінки та суспільних рухів, демократії як типу соціального порядку і т. д. Такі дослідження проводяться у стилі «якісного емпіризму» й іноді навіть претендують на макросоціологічний ракурс. Таким чином, як вважають прихильники цієї парадигми сьогодні, аналітичне багатство символічного

* Ервін Гоффман (1922 — 1982) — одна з найяскравіших, «обожнюваних» фігур в американській соціології. Він народився в Канаді, освіту здобув у Чикагському університеті, був професором Каліфорнійського університету в Берклі, де у 70-ті роки став широко відомим, потім працював в університеті Пенсильванії. У 1982 р. був обраний президентом Американської Соціологічної Асоціації (ASA). Визнання в наукових колах здобув як оригінальний мислитель у сфері соціальної антропології взагалі і, зокрема, як дослідник «повсякденного життя», «соціальних ролей», специфічної «драматургії» соціальної взаємодії у суспільстві. Його концепції знайшли висвітлення у таких відомих працях, як «Презентація особистості у повсякденному житті» (1959), «Ритуали взаємодії: мікродослідження громадського порядку» (1971), «Стратегічна взаємодія» (1972) і т. д. Головним задумом Гоффмана, який він провів через всі свої праці, було розкрити, яким чином суспільство примушує своїх членів обирати для себе певний імідж (образ), грати різні ролі у складних, багатограних суспільних стосунках. Його аналітичні розробки вийшли за межі парадигми символічного інтеракціонізму й виявили вплив на всю мікрорівневу соціологію.

нтеракціонізму ще може послужити непогану службу при пізнанні соціальної реальності.

Принципи символічного інтеракціонізму, які обґрунтував Дж. Мід, дозволили йому, як пишуть багато оглядачів, підійти до «фундаментальних секретів соціального космосу», сформулювати певні закони людської діяльності, взаємодії, соціалізації та соціальної організації. В той час, коли серед сьогоднішніх соціологів мало хто поділяє погляди О. Конта на можливість та бажаність «соціальної фізики», ідеї Дж. Міда спрямовані проти песимізму з цього приводу. Запропоновані ним соціологічні принципи взаємодії в суспільстві можна цілком порівняти з принципами точних наук. Сучасна соціологія, як свідчить, наприклад, Дж. Тьорнер, дуже загрузла у трясовині статистичних та етнографічних описів спеціалізованих емпіричних полів та в силкуванні метатеоретизування для встановлення законів людських дій, хоча ці закони цілком очевидні для тих, хто бажає їх побачити.

Варто погодитись з висновками Дж. Тьорнера, що Дж. Мід стоїть в ряду небагатьох теоретиків, яких можна вважати Ейнштейнами соціологічної науки, його ідеї вселяють надію на те, що соціологія заслуговує статусу справді наукової дисципліни з вельми специфічними засобами аналізу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социологическая мысль. Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
2. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 296 с.
3. *Йонин Л. Г.* Понимающая социология: историко-критический анализ. — М.: Наука, 1979. — 206 с.
4. Социологическая теория сегодня. — Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1994. — 145 с.
5. *Ritzer J.* Classical Sociological Theory — N.Y.: McGraw-Hill, 1992. — 454 p.
6. *Alexander J.* Twenty Lectures — N.Y.: Columbia Un. Press, 1987. — 393 p.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ ТОЛКОТТА ПАРСОНСА

Бібліографічні відомості про Т. Парсонса. Видатний американський соціолог Толкотт Парсонс, фундатор досить впливової структурно-функціональної школи у світовій соціології, народився 13 грудня 1902 р. у м. Колорадо Спрінгс (штат Колорадо, США). Освіту одержав у Амхерст-коледжі (1920 — 1924), де опанував курс біології та філософії. Паралельно відвідував також курси за програмою економіки (1922 — 1923), де поряд з історією і теорією економіки читалися лекції з логіки, етики, юриспруденції. Під впливом занять на курсах у Парсонса виникає інтерес до соціальних наук.

По закінченню коледжа він їде до Європи для продовження освіти в європейських університетах. Під час річного перебування в Лондонській школі економіки (1924 — 1925) Парсонс знайомиться з соціологами Л. Хобхаузом і М. Гінсбергом, істориком Р. Тоуні, політологом і економістом Г. Ласкі, антропологом Б. Малиновським. Лекції останнього про функціональний метод справили на Парсонса велике враження, яке збереглося в нього до кінця життя.

З Лондона Парсонс переїжджає в Гейдельберг (Німеччина), де продовжує навчання у тутешньому університеті (1925 — 1926). Тут він завзято вивчає соціально-економічну та філософську літературу, скрупульозно штудіює праці М. Вебера, відвідує вдову цього вченого, в будинку якої зустрічається з друзями і послідовниками німецького соціолога (К. Ясперсом, В. Зомбартом та ін.). У Гейдельберзі Парсонс підготував і захистив докторську дисертацію за темою «Поняття капіталізму в Макса Вебера та Вернера Зомбарта». З цієї ж теми була й перша друкована праця молодого вченого, котра побачила світ у двох номерах американського «Журналу політичної економії» (1928 — 1929). Трохи згодом (1930) друком вийшло перше видання англійською мовою відомої книжки М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», переклад якої здійснив Т. Парсонс.

Після повернення до США молодий вчений працював викладачем у Амхерсті. 1927 р. його було запрошено до Гарвардського університету на посаду інструктора факультету економіки. 1930 — 1931 рр. в університеті було створено факультет соціології. За запрошенням фундатора факультету П. А. Сорокіна Парсонс переходить сюди на посаду факультетського інструктора.

У Гарварді молодий вчений з самого початку потрапляє в коло економістів школи А. Маршалла. 1932 — 1934 рр. бере активну участь в університетському семінарі з вивчення праць В. Парето; цей семінар організував відомий американський біохімік Л. Хендерсон. Водночас Парсонс ґрунтовно штудіює праці Е. Дюркгейма. Його наукові інтереси дедалі більше зосереджуються на опануванні та синтезі соціологічної класики, розробці вузлових проблем теоретичної соціології, створенні нових дослідницьких програм. При цьому він не виступає проти емпіричної тенденції в американській соціології, яка поширюється тут у 20 — 30-ті роки, але вважає, що соціальні науки не можуть задовольнятися тільки емпіричними дослідженнями. Соціологічна теорія, на його думку, може бути сформульована тільки на основі теоретичних постулатів, розробка яких неможлива без інтуїції гіпотез, логічних взаємозв'язків, якісних інтерпретацій та елементів наукового передбачення.

1937 р. з'являється у двох томах перша велика книжка Парсонса «Структура соціальної дії», над якою вчений працював протягом декількох років. Перший том цієї книжки був присвячений аналізу теоретичних поглядів Маршалла, Парето, Дюркгейма, другий — Вебера. У цій книжці, котру в науковій літературі згодом стали називати «великою хартією соціології», Парсонс поєднує головні ідеї згаданих теоретиків і запропонував нову дослідницьку програму — *волюнтаристську теорію дії*. Надалі ця теорія слугувала йому вихідним пунктом для розробки загальної теорії дії, яка стала, в свою чергу, визначальною ланкою в узагальненій структурно-функціональній теорії соціальних систем.

Майже все творче життя американського вченого пов'язане з Гарвардом. Проте його університетська кар'єра не була швидкою, визнання прийшло відносно пізно. Тільки 1944 р. він став професором. Через два роки Парсонс разом зі своїми колегами (Дж. Хомансом, С. Стауфером, Г. Олпортом, Г. Мюррессем, К. Клакхоном) створює в університеті відділення соціальних відносин і стає його керівником. Метою відділення було об'єднання викладачів різноманітних соціальних наук у структурі, котра включала б не тільки соціологів, а й представників інших суспільних наук (соціальних психологів, політологів, антропологів та ін.). Через це Парсонс запропонував ліквідувати як непотрібний створений Сорокіним факультет соціології, чим і викликав до себе з боку останнього неприязне ставлення, яке з часом переросло у «війну» двох видатних соціологів.

Між тим наприкінці 40-х і в 50-ті роки науковий авторитет Парсонса неухильно зростає. Цьому завдячує передусє незвичайна працездатність соціолога, завдяки чому він щорічно випускає, як правило, кілька друкованих праць. Так, у 1949 — 1959 рр. ученим було видано біля двадцяти соціологічних книжок і статей. Серед них такі відомі праці, як «Нариси соціологічної теорії» (1949), «Перспективи соціологічної теорії» (1950), «Соціальна система» (1951), «До загальної теорії дії» (1951, у співавторстві), «Робочі доповіді з теорії дії» (1953, у співавторстві), «Родина, соціалізація та процес інтеракції» (1955, у співавторстві), «Економіка і суспільство» (1956, у співавторстві), «Загальна теорія у соціології» (1958), «Поняття культури і

соціальної системи» (1958, у співавторстві), «Шкільний клас як соціальна система» (1959).

Постійна націленість Парсонса на пошук нових теоретичних підходів, відкриття соціологічної істини, міждисциплінарне співробітництво забезпечили йому визнання вчених. 1949 р. його було обрано президентом Американської соціологічної асоціації. У 50-ті роки Парсонс стає домінуючою постаттю в американській теоретичній соціології. Його структурно-функціональна теорія соціальних систем дії посіла тут, здавалось би, непорушні позиції.

Проте у 60 — 70-ті роки ці позиції були піддані енергійній критиці. Основні сумнівні опоненти Парсонса стосувалися його стратегії структурно-функціонального теоретизування, логічної ясності та адекватності висунутої системи понять, тези про те, «що чільною проблемою соціології як теоретичної дисципліни є інтеграція соціальних систем», а також його трактування соціальних змін. Враховуючи критику, американський соціолог намагається у своїх працях уточнити евристичні можливості структурно-функціональної теорії, встановити більшу зв'язність і адекватність використовуваних понять, обґрунтувати застосування теорії дії для аналізу соціальної еволюції різноманітних суспільств, з'ясувати історичний характер цієї еволюції тощо.

У цей період наукова продуктивність ученого зовсім не знижується. Одна за одною виходять друком такі значущі праці, як «Структура і процес у сучасному суспільстві» (1960), «Теорії суспільства» (1961, двотомник), «Соціальна структура та особа» (1964), «Суспільства: еволюційні та порівняльні перспективи» (1966), «Соціологічна теорія та сучасне суспільство» (1967), «Політика та соціальна структура» (1969), «Соціальна система та еволюція теорії дії» (1977), «Теорія дії та умови людського існування» (1978).

Поза науковими заняттями та педагогічною діяльністю Парсонс завжди із задоволенням брав участь у різних організаційних заходах, що стосувалися, скажімо, адміністративних справ багатьох асоціацій, редагував соціологічні журнали (був, наприклад, першим редактором часопису «Американський соціолог»). 1967 р. заснував журнал «Дедалус» — орган Американської академії мистецтв і наук, котрий виходить і досі. За більш ніж піввікову наукову діяльність Парсонс не тільки створив теоретичний фундамент структурно-функціональної школи в соціології, а й об'єднав навколо неї велику групу соратників, послідовників та учнів. Серед них такі видатні вчені старшого покоління, як К. Клакхон, А. Кребер, Р. Уільямс, Н. Смелзер, Е. Шилз та ін. З молодих соціологів, які так чи так розвивають ідеї Парсонса, найбільш відомі Дж. Тернер, Дж. Александер, Р. Мюнх та ін.

Навесні 1979 р. Парсонс приїхав до Європи, щоб відвідати Лондонську школу економіки, почесним доктором якої він був, і взяти участь у торжествах з нагоди п'ятидесятиріччя від дня присвоєння йому докторського ступеня у Гейдельберзькому університеті. У Гейгельберзі американський соціолог виступив з лекцією перед університетською аудиторією, після чого планував повернутися до Лондона. Проте, коли закінчилася лекція, раптово помер. Трапилося це 8 травня 1979 р. на 77-му році життя вченого.

Орієнтири соціологічного теоретизування. Схильність Парсонса до соціологічного теоретизування яскраво виявилась уже в перших його працях. У 30-ті роки, коли в американській соціології панував емпіризм, він твердив, що соціологія як наука більше потребує теорії, емпіричні факти без спирання на теорію не можуть пояснити складних соціальних явищ. Проте теорія не виникає сама по собі з процесу нагромадження емпіричних даних, останні у певному розумінні самі є похідними від теорії. За його думкою, теоретичні категорії, що мають у розпорядженні вченого, є необхідною

складовою попередніх умов наукової праці. Тому емпіричні факти завжди постають перед дослідником не як «оголені факти», а як певні реконструкції дійсності, обробленої з допомогою теоретичних категорій.

Соціологія в своєму розвитку повинна приводити до теорії, але вона має її починати з неї. Дане положення досить важливе для характеристики соціологічного теоретизування Парсонса, воно є одним із принципових орієнтирів. В цілому ж теоретична система, над якою американський соціолог скрупульозно працював протягом мало не піввіку, відрізняється, щонайменше, такими моментами. По-перше, ця теоретична система стосується не тільки соціології, а й усіх соціальних наук, з котрих кожна посідає в ній особливе місце і певним чином співвідноситься з соціологією.

По-друге, вона характеризується високим рівнем абстракції. Американський соціолог ніколи не хвилювався про те, чи мають його конструкції достатній емпіричний ґрунт, він ніколи не претендував на відображення «справжнього світу». Вихідним пунктом для нього була не конкретна проблема. Від самого початку він був націлений на створення загальної теорії, хоча й не мав повністю виробленої точки зору на те, якою повинна бути ця загальна теорія. Вона називалася то «узагальненою системою понять», то «загальною соціологічною терією».

І наприкінці, по-третє, теоретична система Парсонса була орієнтована на синтез усього цінного, створеного в соціальних науках. У цьому зв'язку важливою частиною його теоретичних пошуків є нове прочитання соціологічної класики (праць М. Вебера, В. Парето, Е. Дюркгейма). Концепції зазначених класиків були розглянуті не як теоретичні альтернативи, а як аспекти однієї загальної теорії. Тим самим Парсонс поклав початок новому підходові до творчої спадщини класиків соціології. Суть цього підходу міститься не в реєстрації численних шкіл і напрямів та й не в опануванні окремих соціологічних концепцій та ідей. Ставлення американського вченого до соціологічної класики базується на свідомому прагненні синтезувати різноманітні концепції і презентувати цей синтез як загальне досягнення наукової дисципліни в цілому. Невипадково в його теорії помітні елементи теоретичної спадщини М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето, З. Фрейда, Ф. Тьонніса, Ч. Кулі, Г. Спенсера, Б. Малиновського та ін.

При побудові соціологічної теорії Парсонс дотримується позиції «аналітичного реалізму». Це означає, що побудова теорії передусім повинна починатися з розробки понятійного апарату, абстрагованого від складної і різноманітної емпіричної дійсності. В цілому такий понятійний апарат репрезентує розроблену аналітичну систему абстрактних понять, які здатні «схоплювати» найістотніші, найважливіші риси «справжнього світу». Ця здатність абстрактних понять не

давала їм змогу «опинитись у полоні надмірної кількості емпіричних деталей».

Розробку аналітичних понять Парсонс вважав першочерговим завданням порівняно з розробкою систем теоретичних суджень. Тільки після побудови системи аналітичних понять можна розробляти операціональні визначення і поняття, що організуються в систему теоретичних суджень.

Отже, стратегія побудови соціологічної теорії Парсонса полягає в конструюванні її з аналітичних елементів, «очищених» від конкретно-історичної форми. «Конкретизовану специфіку» він залишав соціологам-емпірикам, сам же зосереджувався на «генералізуючих узагальненнях». Тим самим поза інтересом ученого лишалися характеристики конкретного соціального світу, що не могло не викликати гострої критики теоретичних побудов Парсонса, нерозуміння та неприйняття його підходу в цілому.

Відстоюючи свою позицію, американський теоретик підкреслює різницю між конкретно-емпіричною і аналітичною дійсністю. Згідно з його точкою зору, ця різниця витікає з особливостей досвіду «простої дійової особи» і процесу пізнання аналітика. «Проста дійова особа» виходить із здорового глузду, а спостерігач-аналітик відштовхується від сконструйованих понять, абстрагується від конкретно-емпіричного. При цьому елемент теоретичної абстракції включений у саму репрезентацію емпіричного факту. При використанні аналітичної системи понять, розшаруванні реальності на частини й одиниці, класифікації та категоризації соціальних феноменів виникає особлива *аналітична дійсність*, котру соціолог-теоретик повинен брати до уваги насамперед.

Коли один із фундаторів феноменологічної соціології А. Шюц у дискусії з Т. Парсонсом (1939 — 1940 рр.) намагався відстояти точку зору, що соціологічні дослідження раціональності соціального світу «повинні починатися з аналізу конкретних структур повсякденного досвіду», то Парсонс доводив, що така точка зору є помилковою. Вона явно суперечила положенням аналітичного реалізму, не збігалася з його стратегією побудови соціологічної теорії.

Волонтаристська теорія дії. Парсонсівська стратегія побудови соціологічної теорії вперше була викладена у двотомнику «Структура соціальної дії» (1937 р.). За словами американського соціолога, ця книжка стала для нього «поворотним пунктом не тільки щодо змісту, а й з точки зору стратегії побудови теорії». У ній, як він вважає, йому вдалося продемонструвати конвергенцію чільних концептуальних схем А. Маршалла, Е. Дюркгейма, В. Паретто та М. Вебера. В цілому це утворило, згідно з Т. Парсонсом, «перший рівень інтегрованої загальної теорії» в його власній роботі.

У «Структурі соціальної дії» були проаналізовані всі переваги та слабкості думок відомих представників утилітаризму, позитивізму й ідеалізму. В результаті було запропоновано спосіб, з допомогою яко-

го ключові тези та поняття цих трьох течій соціальної думки можна синтезувати задля побудови нового понятійного апарату соціологічного теоретизування.

З ідей утилітаризму, викладених переважно у працях класичної економії, увагу Парсонса привернула теза про те, що в умовах вільного ринку кожна людина має змогу раціонально вибирати ту лінію поведінки, яка забезпечує їй максимальну вигоду в її справах. Інакше кажучи, стихійний раціоналізм є тим принципом, з котрого немов виростає соціальний порядок.

Та чи завжди люди поводять себе раціонально? Чи справді вони вільні й не підкоряються жодним правилам? Як взагалі можливий порядок у системі, котра не управляється і конкурує при цьому з іншими системами? Англійський філософ Т. Гоббс вважав, що тільки загроза зовнішніх санкцій може забезпечити підкорення громадян нормам, що соціальний порядок породжується не спонтанно, а витікає з централізованої влади. «Доки люди, — підкреслював філософ, — живуть без загальної влади, котра тримає всіх їх у страху, вони перебувають в тому стані, який називається війною, і саме у стані війни всіх проти всіх». Парсонс не погодився з Гоббсом і прагне запропонувати нове вирішення проблеми соціального порядку.

Водночас американський вчений не прийняв радикальної ідеї тих позитивістів, котрі намагались розглядати соціальний світ тільки з точки зору спостережуваних в ньому причинно-наслідкових зв'язків фізичних параметрів і при цьому ігнорували складні символічні функції людського розуму. Однак він не відкидав впливу фізичних параметрів соціального життя на його організацію.

З ідеалізму Парсонс запозичив концепцію «ідей», яка була орієнтована на відображення соціальних процесів й індивідуальних дій у контексті їх регулювання.

Об'єднуючи певним чином концептуальні положення згаданих течій соціальної думки, американський соціолог прагне дати своє вирішення проблеми соціального порядку, пояснити, як цей порядок стає можливим. Парсонсівське рішення даної проблеми часто називають нормативним, оскільки вчений постійно апелює до цінностей та норм. Проте точніше його треба було б називати *волонтаристським*.

Конвергенція концептуальних схем Маршалла, Дюркгейма, Паретто й Вебера стала можливою тому, що Парсонс розглядав їх як окремі аспекти однієї теорії, орієнтованої на волонтаристське вирішення проблеми соціального порядку. Цю теорію американський соціолог називає *волонтаристською теорією дії*.

Термін «волонтаристський» підкреслює ту обставину, що соціальний порядок повністю не детермінується зовнішнім тиском.

Волюнтаризм дії означає передусе суб'єктивний процес прийняття рішень, котрий, правда, може зазнавати тиску як з боку цінностей і норм (нормативний аспект), так і з боку умов ситуації (ситуаційний аспект). Отже, дія не може бути ототожнена, за Т. Парсонсом, з поведінкою як такою. В цьому відношенні його точка зору не розходиться з позицією М. Вебера та Ф. Знанецького. Будь-яка дія, думає вчений, є, очевидно, поведінкою, проте не будь-яка поведінка є дією. Щоб говорити про дію, недостатньо фіксувати певну реакцію організму на середовище, адже соціолога цікавить передусе зв'язок не організму й середовища, а й дійової особи ("актора") і ситуації.

Дія у Парсонса, як і в теоретиків гуманістичної соціології, характеризується цілеспрямованістю, володіє суб'єктивним значенням і більш-менш виразною мотивацією. Той, хто здійснює дію, повинен, по-перше, володіти певним знанням як про умови, у яких він намагатиметься реалізувати свою мету, так і про предмети, з котрими буде мати справу; повинен, по-друге, відчувати потребу досягти поставленої мети і емоційної реакції на неї; повинен, зрештою, володіти критерієм оцінки і самої мети, і засобів, які слугують для її досягнення з тим, щоб здійснити вибір, необхідний для правильного витрачання енергії.

Внутрішня структура індивідуальної дії чи поодинокого акту складається, згідно з Парсонсом, з наступних елементів: *«актора»* (дійової особи); *мети*, яку він намагається реалізувати; *засобів*, котрими «актор» володіє для досягнення мети; *ситуаційних умов*, з якими «актор» стикається в процесі дії, наприклад, з різноманітними зовнішніми екологічними факторами або з власною біологічною природою і спадковістю; *нормативних принципів відбору*, котрими «актор» керується при виборі мети й відборі засобів для її досягнення.

У даній структурі дійова особа ("актор") береться Парсонсом як своєрідна точка відрахунку. Це означає, що при розгляді дії завжди необхідно відштовхуватися від суб'єктивної точки зору дійової особи, від того, як дія уявляється їй самій. «Без суб'єктивної точки зору, — вважає вчений, — теорія дії стає безглуздою». Неважко помітити, що тут досить явно відчутний вплив гуманістично-розуміючої позиції М. Вебера, котрий підкреслював необхідність врахування суб'єктивної точки зору дійової особи.

З-поміж елементів наведеної структури індивідуальної дії мета і засоби так чи так контролюються дійовою особою, ситуаційні умови ж від неї не залежать. Щодо нормативних принципів відбору (ідей, цінностей, норм), то вони мають для дійової особи фундаментальне значення, бо забезпечують сталу нормативну орієнтацію незалежно від ситуацій, що змінюються.

Нормативні принципи відбору, нормативна орієнтація дії, яким Парсонс під впливом Дюркгейма приділяв велике значення, набувають у його соціології статусу фундаментальних. У цьому зв'язку він

підкреслює, що «нормативна орієнтація є фундаментальною для схеми дії в тому розумінні, як простір є фундаментальним для класичної механіки». Для його концептуальної схеми «не існує дії, окрім прагнення відповідати нормам». Взагалі, вважає американський соціолог, для соціальних наук на зламі XIX і XX ст. було великим відкриттям встановлення величезної ролі соціальних цінностей і норм у формуванні поведінки людей. В цілому вони утверджують нормативний порядок міжлюдських відносин, який складається в процесі цих відносин і водночас закріплює їх.

Нормативний порядок і умови ситуації є тими чільними факторами, під тиском яких «актор» приймає суб'єктивні рішення щодо засобів досягнення мети. При цьому саме соціальні цінності і норми визначають, *що* вважати метою і які засоби необхідні для її досягнення.

Головне призначення парсонсівської моделі індивідуальної дії чи поодинокого акту полягає у забезпеченні підходу та інструментарію для аналізу того способу, яким окремі індивіди формують і підтримують соціальний порядок. Відповідь Парсонса на питання, як можливий соціальний порядок, така: індивіди свідомо приймають і в своїх діях реалізують цінності і норми свого суспільства й тим самим уникають гоббсівської війни усіх проти усіх. Волюнтаристська теорія була орієнтована саме на вияснення того, як це відбувається на рівні поодинокі дії окремого індивіда.

Системи дії. Але як поодинокі акти пов'язані один з одним і як ці зв'язки можна уявити концептуально? Американський теоретик вважає, що поодинокі акти не варто розглядати ізольовано, бо вони завжди трапляються в соціальному контексті, завжди пов'язані зі статусом «актора» та його ролями. Окрім того, дії однієї дійової особи можуть бути зв'язані тисячею ниток з діями інших дійових осіб. Коротше кажучи, йдеться про *системи дії*, котрі включають множинність поодиноких актів множини «акторів». По суті, дії не бувають поодинокими й дискретними, вони організовані у системи. Тому їх завжди необхідно розглядати з точки зору більш широких систем дії.

Намагаючись обґрунтувати можливість переходу від елементарної системи дії до більш широких систем дії, Парсонс формулює постулат про три типи теоретичних систем (культури, природи і дії) і, відповідно, три групи наук: про культуру, природу і дію. Відмітна характеристика наук про дію — наявність схеми «засоби — мета» і обов'язковість суб'єктивної точки зору дійової особи.

У межах кожної з даних груп наук, вважає вчений, розвинулися та існують досить автономні підсистеми. Чільний принцип співвіднесення підсистем в науках про дію складається з того, «що із зростанням складності елементарних систем з'являються нові емерджентні властивості, котрі викликають до життя нові теоре-

тичні проблеми, що не мають відношення до більш елементарних систем». Важлива особливість цих підсистем — їх незвідність одна до одної й до елементарної системи дії. Виходячи з уявлення про системи дії, американський теоретик дійшов висновку про те, що в кожній окремій науці про дію повинна бути виокремлена специфічна для неї кінцева одиниця, котра, включаючи поодинокую дію, віддзеркалювала б і особливості данної науки. В соціології такою одиницею повинна бути *соціальна дія*.

У «Структурі соціальної дії» соціологія розглядається як наука, що намагається розробити аналітичну теорію систем соціальної дії, які можуть бути зрозумілі «в термінах інтеграції на ґрунті загальних цінностей». Сама соціальна дія містить, згідно з Парсонсом, множинність дійових осіб, взаємно орієнтованих на дію одної. Таким чином, відмітною особливістю соціальної дії є обов'язкова наявність іншої дійової особи, взаємна орієнтованість дійових осіб та інтеграція на ґрунті загальних цінностей. Для змалювання структури такої соціальної дії Парсонс користується поняттями «дійова особа» («актор»), «нормативні принципи орієнтації», «мета», «ситуація», «інша дійова особа», «взаємні орієнтації», «цінності».

В період розробки основних ідей «Структури соціальної дії» американський соціолог постає скоріше структуралістом, аніж функціоналістом. В цей час його науковий інтерес, зв'язаний з теорією соціальної дії, зосереджується передусе на структурній презентації дії, систем дії, соціальної дії. Структурно-функціональним типом теорії він почне займатися у повоєнні роки. Тоді в центрі його уваги буде структурно-функціональна теорія соціальних систем. У статті «Сучасний стан і перспективи систематичної теорії в соціології», написаній у 1945 р., Парсонс зазначав, що «структура соціальних систем не може бути виведена безпосередньо із системи координат «актор» — ситуація. Вона потребує функціонального аналізу тих складних утворень, котрі виникають завдяки взаємодії множини «акторів»».

Проте теорія соціальної дії американським соціологом не була покинута. Вона була значуща для всієї його творчої діяльності. Про це свідчать праці соціолога не тільки 50-х, а й 60 — 70-х років. Зосередження Парсонса на чільних проблемах соціальної системи (у книжці «Соціальна система») зовсім не повинне затінювати того факту, що саму соціальну систему він розглядав як систему дій.

Концепція соціальної системи. Поняття системи характерне для соціологічного теоретизування Парсонса з самого початку. Оскільки людська дія вирізняється завжди деякою регулярністю, що витікає з її підкорення соціальним нормам, то треба вести пошук її структури. В цьому плані соціальна структура, згідно з Парсонсом, є системою відношень між «акторами», яка заснована на певних зв'язках, котрі проявляються у взаємозалежних ролях. При цьому

роль є ланкою, котра пов'язує «актора» із соціальною структурою. Із соціальною системою дослідник має справу тоді, коли йдеться про певну диференціацію соціальних ролей та позицій, прав і обов'язків, які їх супроводжують, а також про наявність загальних цінностей і норм. Усі ці моменти з'являються разом з процесом взаємодії «акторів», у якому Парсонс підкреслює роль нормативних аспектів.

Проте, соціальна система не може бути ототожненою із сукупністю відношень взаємодії. Американський теоретик вважає, що система містить властивості, які незвідні до властивостей її складових частин. Тим самим Т. Парсонс принципово мінє напрям свого аналізу. Замість «акторів», взаємодія яких створює певну конфігурацію, він скеровує свій інтерес на саму конфігурацію. Цей інтерес певним чином віддаляє його від інтеракціонізму М. Вебера і наближує до соціологізму Е. Дюркгейма. Водночас необхідно постійно пам'ятати, що парсонсівське поняття системи є лише аналітичним інструментом, котрий не пов'язується конкретно з жодною соціальною дійсністю.

Аналіз *соціальної системи* Парсонс проводить у відриві від проблеми її генезису. Він визначає її просто як складову частину більш загальної системи дії. Іншими складовими частинами загальної системи дії є *система культури, система особливості та система поведінкового організму*. В дослідженні системи американського теоретика пкліє передусе проблематика її зовнішніх і внутрішніх відносин. Зовнішні відносини — це відносини соціальної системи з оточенням, не тільки фізичним і біологічним, а й з іншими системами дії. Внутрішні відносини стосуються в основному інтеграції в середині самої соціальної системи.

Розмежування поміж чотирма виокремленими системами чи підсистемами дії можна провести за характерними для них функціями. Щоб система дії могла існувати, вона повинна бути здатна до *адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження взірця*, тобто вона повинна задовольняти чотири функціональні вимоги.

Інтегративну функцію Парсонс пов'язує головним чином із соціальною системою, котра організовує соціальні відношення поміж «акторами» і колективами. Збереження взірця реалізується головним чином системою культури, яка організовує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну. Досягнення мети пов'язується головним чином з особистістю індивіда. Система особистості, згідно з Парсонсом, є чільним *агентом* процесів дії, а звідси — здійснення культурних принципів і вимог. Поведінковий організм він розуміє як адаптивну систему, зосередження важливих людських здатностей, котрі допомагають їй адаптуватись до вимог фізичного та біологічного оточення.

Аналізуючи взаємозв'язки між чотирма підсистемами дії, а також між ними і оточенням дії, Парсонс звертає увагу на досить

важливе явище *взаємопроникнення*. Найвідомішим випадком взаємопроникнення є *інтерналізація* соціальних об'єктів і культурних норм особистістю. Вивчений досвід, організований і нагромаджений завдяки механізму пам'яті організму, може слугувати ще одним прикладом зазначеного взаємопроникнення, як і *інституціоналізація* нормативних компонентів культурних систем у вигляді складових структур соціальних систем. Завдяки зонам взаємопроникнення може відбуватися взаємообмін між системами. За рахунок цього утворюється динамічна рівновага між різноманітними вимірами системи дії.

Американський соціолог настійно намагався розробити систему соціологічних категорій, котрі були б досить універсальними, віддзеркалювали б властивості усіх систем дії. В цьому відношенні добре відома його концепція *модельних змінних*, яка становила своєрідну зв'язуючу ланку поміж «волюнтаристськими» та «системними» компонентами його соціологічної теорії.

З одного боку, вона слугує аналізу виборів, котрі творить кожна дійова особа, а з другого — може бути інструментом аналізу системи. Модельні змінні були задумані для міжгрупових і міжкультурних порівнянь. Щодо окремих «акторів» вони повинні давати класифікацію типів орієнтації; щодо соціальних систем — класифікацію очікувань індивідів, які виконують певні ролі; стосовно культурних систем — типологію нормативних взірців. Концепція модельних змінних пов'язана з припущенням, що проблема соціального порядку є зрештою проблемою відповідності поміж мотиваціями індивідів і культурними взірцями (соціальними очікуваннями).

Модельні змінні Парсонс сформулював з допомогою полярно-дихотомічної термінології в формі п'яти принципових дилем. Перша дилема (*афективність — нейтральна афективність*) стосується того, чи повинна дія орієнтуватися на те задоволення, що є в ній самій, або ж бути віднесена до засобу досягнення мети, котра поза нею. Друга дилема (*специфічність — дифузність*) стосується того, чи повинна бути дія орієнтована на іншу людину як виконувача певної ролі або ж на іншу людину як персону, на обраний аспект предмета чи предмет в цілому. Третя дилема (*універсалізм — партикуляризм*) стосується того, чи повинна дія бути орієнтована на предмет в плані таких його властивостей, котрі можуть належати і багатьом іншим предметам, або ж тільки в плані таких властивостей, які належать винятково цьому предметові. Четверта дилема (*досягнення — приписування*) стосується того, чи трактувати іншу людину згідно з тим, якою вона є незалежно від її дій, або ж згідно з тим, які її особисті заслуги. П'ята дилема (*я — колектив*) стосується того, чи має дія егоцентричну орієнтацію або ж нею керує орієнтація на колективне благо.

Ці модельні змінні можна використовувати за аналізу будь-яких систем і підсистем соціальної дії. З них, власне кажучи, Парсонс виводить своєрідну типологію суспільств, яка може, згідно з його думкою, використовуватися у порівняльних дослідженнях.

Досить важливою для розуміння концепції соціальної системи Парсонса є теза про ієрархію соціальних систем у масштабах того чи того суспільства. Соціальні системи, згідно з Парсонсом, розташовуються на чотирьох рівнях організації суспільства: 1) *первинний чи технічний рівень*, де елементи взаємодіють один з одним безпосередньо; 2) *управлінський*, що регулює процес обміну на першому рівні; 3) *інституціональний* (наприклад, рада директорів, опікунська рада), де вирішуються питання більш загального порядку; 4) *соцјетальний*, котрий концентрується у сучасному суспільстві в політичних сферах. Кожний вищий рівень виконує спостережувальні, контролюючі та регулюючі функції щодо рівня, який стоїть нижче. Смысл цього регулювання в тому, щоб зберегти в усьому суспільстві та в кожній його частині стан рівноваги.

Але як виживають соціальні системи, яким способом вони вирішують свої інтегративні проблеми? Парсонс вважає, що відповідь на ці питання дають два механізми, котрі орієнтовані на інтеграцію індивіда до соціальної системи — механізми *соціалізації* та *соціального контролю*. Механізми соціалізації забезпечують ієрархізацію культурних взірців (цінностей, ідей, мови, символів тощо) у системі особистості, позначаючи при цьому межі її потреб. Саме завдяки соціалізації в «акторів» виникає бажання витратити на виконання тієї чи тієї ролі свою енергію або набути потрібної майстерності, аби зіграти свою роль. Механізми соціального контролю включають засоби, завдяки яким у соціальних системах зменшуються напруження і відхилення. В цілому, за Парсонсом, ці два механізми здатні вирішувати інтегративні проблеми, з котрими стикаються соціальні системи.

Парсонсівська концепція соціальної системи, незважаючи на складність і декларовану аналітичність, є порівняно з попередньою соціологією, безсумнівно, кроком вперед в напрямі пристосування системних уявлень до потреб соціологічного аналізу. Це пов'язано, зокрема, з наданням поняттю «система» ідеально-типологічного характеру, розширенням сфери його можливого використання, здійсненням низки корисних розмежувань (наприклад, суспільства і культури) тощо.

На жаль, через обмаль місця тут лише пунктирно позначено структурно-функціональні контури соціальної системи Парсонса, якого досить часто критикували за те, що він занадто концентрував увагу на соціальному порядку, рівновазі, цінностях і нормах, що закріплювали соціальні системи, тощо, і не надавав належного значення проблематиці соціальних змін.

Проблематика соціальних змін. В останнє десятиріччя своєї творчості Парсонс дедалі більше став цікавитися проблематикою соціальних змін. Можна навіть сказати, що у пізній фазі свого творчого життя він виступав як своєрідний еволюціоніст. В цей період він звертається до вивчення можливостей використання теорії дії до аналізу соціальної еволюції історичних суспільств. Свій новий інтерес Парсонс, проте, не вважає відмовою від постулатів функціоналізму. Навпаки, соціальну еволюцію він намагається роздивитися в контексті теорії дії і системної теорії. Американський теоретик ніколи не вважав, що, займаючись функціональним аналізом, він неначе, як гадали багато хто з його критиків, відмовився від вивчення проблематики змін і соціального розвитку. Насправді він тільки твердив, що треба починати з досліджень структури, аби потім досліджувати процеси.

Роздуми Парсонса про соціальну зміну охоплюють чотири групи проблем, пов'язаних із *соціальною рівновагою, структурною зміною, структурною диференціацією і соціальною еволюцією*. Для цього він поступово переходить від проблематики змін всередині системи до проблематики зміни системи як такої. Еволюція у розумінні американського соціолога, яке досить близьке до класичної версії, криється у підвищенні адаптаційної здатності суспільства. До цього ведуть два (розглянуті ще Г. Спенсером) процеси: *диференціація та інтеграція*. Диференціація є уособленням у суспільстві дедалі більш нових функцій і відповідних їм нових ролей та груп. Це породжує проблеми координації, які мають бути вирішені завдяки створенню нових систем цінностей, пристосованих до нових, складніших відносин. Зростаюча складність соціальної структури потребує того, щоб культурні взірці ставали дедалі більш загальними. Процес інтеграції складається з вироблення адекватних засобів соціального контролю.

Парсонс виокремлює три фази еволюції, беручи до уваги різні ступені адаптаційної здатності і форми соціального контролю, а саме *примітивну, перехідну та сучасну*. Напротивагу «Соціальній системі», де він підкреслював проблему інтеграції соціальних систем і особистості, в своїй еволюційній моделі Парсонс звертає увагу на диференціацію поміж і всередині культурної та соціальної систем і на виникаючі врешті-решт інтегративні проблеми. Кожна фаза еволюції, за його думкою, віддзеркалює нову низку інтегративних проблем, котрі виникають між суспільством і культурою в міру зростання їх диференціації і водночас дедалі більшого виокремлення з-поміж інших систем. Таким чином, ранній інтерес Парсонса до проблем інтеграції всередині та поміж системами дії був звернений до аналізу конкретних історичних процесів.

Соціолог не висловлює певної думки про причини еволюційної зміни, разом з тим він, очевидно, вважає, що еволюцією керує так звана *кібернетична ієрархія контролю*, особливо її інформаційний

компонент. В цій ієрархії культура визначає межі соціальної системи, соціальна структура інформаційно регулює систему особистості, а особистість інформаційно регулює систему організму. Системи обмінюються інформацією та енергією.

Взагалі еволюція історичних суспільств проходить під знаком зміцнення культури, підвищення її значення та ролі в збереженні, розвитку й передачі різноманітних інституціональних взірців. Тому соціальна еволюція, вважає Парсонс, набуває форми прогресуючого утвердження культури в соціальному житті людей. Такий генеральний висновок парсонсівської теорії соціальної еволюції, яка увічнює соціологічну систему американського вченого.

В цілому структурно-функціональна соціологія Т. Парсонса при всій її неповноті та недоліках є послідовною і детально розробленою теоретичною системою. Час, який кризі історичне сито просіює ідеї й відбирає тільки справді цінні, показав, що інтерес до соціології видатного американського теоретика не ослаб. Причина цьому — не лише в тому, що Т. Парсонс здійснив теоретичний синтез і просунув системне розуміння людського суспільства на новий рівень. Розвинена в його соціології система теоретичних координат привертає увагу ще й високим евристичним потенціалом, який дозволяє знаходити раціональні відповіді на численні запитання сьогодення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 296 с.
2. Американская социологическая мысль: Тексты. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 494 с.
3. Тернер Дж. Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985. — 471 с.
4. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М.: Прогресс, 1972. — 392 с.
5. Parsons T. Szkice z teorii socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1972. — 590 s.
6. Parsons T. Struktura społeczna a osobowość. — Warszawa: PWN, 1969. — 454 s.
7. Szacki J. Historia myśli socjologicznej. — Warszawa: PWN, 1983. — Cz. 2. — 462 s.
8. Ritzer G. Classical Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill. — 455 p.

СУЧАСНИЙ ЕТАП ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ (кінець ХХ ст.)

ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ: Р. ДАРЕНДОРФ, Л. КОЗЕР

Історико-культурні та ідеологічні фактори формування конфліктологічного підходу. Теорія «соціального конфлікту», конфліктологічний підхід, конфліктна традиція — все це означення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. В руслі цієї парадигми з'явилося чимало цікавих концепцій, яскравих теоретиків та праць. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60 — 70-х роках, відтіснивши традиційно впливові позитивістські течії і викликавши гостру полеміку у соціологічних колах. Вона спонукала до постановки цілої низки проблем розвитку соціологічної науки, а тому у наші дні займає одне з провідних місць серед напрямів сучасної соціології.

За словами Дж. Александера, всю нинішню соціологічну теорію можна грубо поділити на «функціоналістську» та «конфліктологічну», причому не тільки в царині загальної теорії, а й у спеціалізованих сферах емпіричних досліджень. На думку іншого авторитетного теоретика Р. Коллінза, у світовій соціологічній теорії простежуються три головні традиції: конфліктологічна (пов'язана з іменами К. Маркса, М. Вебера, сучасних теоретиків конфлікту); позитивістська (пов'язана з іменами О. Конта, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса та інших, хто досліджував «ритуали громадської солідарності»), а також (дещо окремо) мікроінтеракціоністська, що асоціюється з поглядами Ч. Кулі, Дж. Міда, Г. Блумера, Г. Гарфінкеля та їх послідовників. Зокрема, зауважується, що сучасна теорія конфлікту виникла в результаті зусиль щодо створення «неідеологізованих версій марксизму», перенесення центру ваги у площину багатофакторної концепції «лівого веберіанства».

Як вважають прибічники цього напрямку, конфліктологічний підхід має більші пізнавальні можливості, ніж класичний марксизм, у дослідженні різноманітності шляхів і форм перетворення соціальної реальності за допомогою вирішення широкого спектра конфліктів, які їй притаманні.

Теорія конфлікту розвивалася у руслі тієї «марксистської традиції» в соціології, що склалася на Заході в академічній науці (включаючи й близькі, споріднені концепції «критичної соціології»,

«соціології соціології» і взагалі ліворадикального критицизму у соціальних науках, представлених такими іменами, як Ч. Р. Міллз, А. Гоулднер, Н. Бірнбаум, Г. Маркузе, Е. Фромм та ін.). Одночасно вона весь час модифікувалася під впливом тез веберівської багатофакторності у соціальному аналізі, деідеологізації та академічної аналітичності. Конфліктологічний підхід у соціологічному пізнанні дозволив висвітлити, зрозуміти й запропонувати вирішення багатьох актуальних проблем суспільного життя. Численні дослідження у галузі політичної соціології, виробничих, расових та міжнаціональних відносин, соціальної стратифікації, форм колективної поведінки тощо, які проводилися в ракурсі конфліктологічного підходу, стали доказами його плідності й водночас обмеженості інших підходів, що ігнорували значущість проблем влади, розподілу благ і суперечливості інтересів різних соціальних груп та інститутів.

Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; «соціології порядку» була протиставлена «соціологія конфлікту», була проголошена необхідністю створення такої «гілки соціологічної теорії», яка б адекватніше відображала соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, до ідейно-ціннісних детермінант суспільного розвитку.

Сучасний конфліктологічний підхід знайшов своє первісне теоретичне оформлення у працях американського соціолога Л. Козера «Функції соціального конфлікту» (1956 р.), німецького соціолога Р. Дарендорфа «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959 р.), британського соціолога Дж. Рекса «Ключові проблеми соціологічної теорії» (1961 р.), а пізніше «Соціальний конфлікт» (1981 р.). До активних теоретиків цього напрямку можна зарахувати також Р. Коллінза та Ю. Хабермаса, концептуальні побудови яких мають конфліктологічні корені.

При спільній приналежності до конфліктного ракурсу розгляду суспільних явищ кожний з авторів, проте, обґрунтовує власну концепцію: у Л. Козера — це конфліктна альтернатива функціоналізму у його, так би мовити, межах, «ізсередины» функціонального аналізу з використанням ідей Г. Зіммеля та З. Фрейда; у Р. Дарендорфа концептуальний підхід спирається на положення теорій К. Маркса та М. Вебера з акцентом на необхідність корекції марксових поглядів стосовно сучасної природи соціальних конфліктів у післявоєнному західному суспільстві; у Дж. Рекса теорія конфлікту представляється як теоретико-методологічна основа «реального соціологічного аналізу».

Конфліктологічні теорії склалися під впливом ряду історико-культурних та ідеологічних факторів 60 — 70-х років ХХ ст. Їхні провідники групувалися навколо несприйняття функціоналістських

теоретико-методологічних установок, критики — неопозитивістських постулатів. Як справедливо зазначалося, теоретичні зусилля спрямовувались не «во ім'я», а «від супротивного», в ролі якого виступав академічний структурно-функціональний аналіз.

Теорія конфлікту, таким чином, формувалася у словому полі ідеологічного несприйняття функціоналізму. Її прихильники ставили під сумнів надто оптимістичне зображення соціальних відносин. Вони не бачили великих можливостей для реалізації домінуючих у післявоєнний період на Заході ідей раціональності й лібералізму. Їм були ближчі погляди Ч. Р. Мілза, який у відомій праці «Правляча еліта» з позицій радикалістського популізму розвінчував консервативну атмосферу американського способу життя, апологетизм «істеблшмент-соціології».

Очевидним є також зв'язок конфліктологічного теоретизування з європейською соціально-філософською думкою лівого гатунку. Усі провідні теоретики конфліктології так чи інакше були причетні до соціалістичного чи робітничого руху в Західній Європі. На війовничий антифункціоналізм поклав свій відбиток і фактор зіткнення європейської та американської історико-культурних традицій (зокрема, європейської акцентованості на політизацію соціології та американського підкреслення особистісного характеру наукових поглядів, академічного відсторонення соціологічної дисципліни).

Конфліктологія живилася ідеями демократизму, лозунгами соціальної рівності, захисту пригноблених та експлуатованих і, в кінцевому рахунку, ідеями соціальної перебудови сучасного суспільства.

За визначенням одного з фундаторів теорії конфлікту Дж. Рекса, «конфлікт інтересів та цілей лежить в центрі моделі суспільної системи як цілого». Звідси виводиться ключове завдання соціологічного аналізу — обґрунтування вихідних, базових складових конфліктної ситуації.

Соціологи, насамперед у США, почали широко використовувати конфліктологічну модель в емпіричних спеціалізованих дослідженнях. Так, за свідченням Дж. Александра, протягом більш як трьох десятиріч з моменту перших публікацій по конфліктології ця теорія мала величезний вплив на прикладну соціологію, «репродукуючи конфліктне бачення у багатьох емпіричних сферах», пропонуючи нові тлумачення соціальних явищ з точки зору їх суперечливості, амбівалентності або волонтаристськи створюваного протистояння сторін. Хоча при цьому не залишилися непоміченими й певна обмеженість конфліктного підходу, зокрема, у поясненні громадської солідарності, «відчуттів спільності», проблем свідомості та морально-контролю, й логічні неузгодженості.

До того ж, політична система західного суспільства другої половини ХХ ст. набула досить диференційованих та плюралістичних рис, що відкрило можливості для включення цілей багатьох різних

соціальних груп у спільні завдання соціального управління, помітно гармонізувало суспільні протиріччя. Це також відбилося на еволюції конфліктологічних концепцій.

Теоретико-методологічні засади конфліктології. Теоретики конфліктологічного напрямку у центр своєї аналітичної уваги поставили вид найпоширеніших соціальних процесів у суспільних системах — конфлікти. Разом з тим, досліджуючи конфлікти у соціальному житті, вони не залишили без уваги й те, що конфліктам передують чи йде слідом або існує паралельно — соціальну інтеграцію і кооперацію, конкретно-історичні параметри умов, які породжують чи допомагають усувати конфлікти. Конфліктологам притаманний історичний масштаб аналізу, довгочасні моделі змін, інакше кажучи, «історичний погляд» на соціальні явища. Водночас, теорія конфлікту невіддільна від кардинальних питань соціології: як і чому виникають, розвиваються й змінюються певні типи суспільної організації?

Може скластися враження, що в ракурсі конфліктології вивчаються тільки драматичні події суспільного життя, такі як революції, війни, масові рухи тощо. Насправді подібні прояви боротьби є лише меншою частиною конфліктності, якою просякнута вся соціальна дійсність. Соціальні формування характеризуються домінуванням і підпорядкуванням інтересів різних їх частин, соціальних груп та індивідів. Конфліктологів цікавлять не лише конфліктні явища, що мають місце, а й те, що відбувається в суспільстві, коли конфліктність не виривається назовні. У площині цієї парадигми ставиться завдання з'ясувати: яким чином даний соціальний порядок складається з устремлінь суспільних верств, груп та індивідів реалізувати свої інтереси у суперництві з іншими? Теорія конфлікту виходить з того, що незалежно від того, спостерігається відкрита боротьба інтересів чи ні, у суспільстві вона завжди присутня, завжди йде боротьба за успіх і першість.

Термін «конфлікт» у цьому розумінні дещо метафоричний. Цариною конфліктології є суперечливість суспільного життя взагалі, зіткнення різноманітних інтересів та цілей у громадській діяльності. Тому не слід тлумачити термін «конфліктологія» надто буквально. Йдеться не тільки про теорію власне конфліктів, йдеться також про теорію суспільної організації, про моделі соціальної поведінки, про групову мотивацію, пояснення історичних соціальних структур, що склалися, про причини їх змін.

Сучасна теорія конфлікту сприйняла багато положень марксизму, доповнюючи нові його інтерпретації ідеями Зімеля, Вебера, Міхельса та Парето. Зазначимо, що для різних версій конфліктології характерне своє відмінне від інших розуміння природи соціальних конфліктів. Зокрема, Маркс акцентував увагу на антагоністичному характері соціальних конфліктів, їх економічному підґрунті. Зімбель відштовхувався від буцімто притаманних людським істотам

«інстинктів боротьби» й звертав увагу на інтегративні наслідки конфліктів. Вебер запропонував суто соціологічний підхід багатофакторної теорії соціальної стратифікації, наголошуючи на ролі ідейно-культурних факторів.

У сучасній конфліктологічній теорії використовуються різні схеми причин і факторів конфліктності, зокрема виділяють: діалектичну теорію конфлікту, що коріниться у марксових концепціях, і конфліктний функціоналізм, що надихається зіммелівськими ідеями.

Вихідні тези, які є основою конфліктного підходу, такі:

в усіх соціальних системах можна знайти нерівномірний розподіл обмежених за кількістю цінних ресурсів;

нерівний доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи;

конфлікти інтересів рано чи пізно викликають відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами;

конфлікти спричиняють реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що, в свою чергу, слугуватиме поштовхом для нових конфліктів та змін і т. д.

З часів Маркса, Вебера, Зіммеля теоретики соціального конфлікту досягли чимало успіхів в царині своєї дисципліни. Найбільшим внеском у соціологічне теоретизування нашого часу вважається: конфліктне розуміння соціального порядку, суспільних взаємин людей; конфліктне бачення громадських інститутів; аналіз конфліктних процесів — їх причин, факторів, інтенсивності, довготривалості, врешті-решт, соціальних функцій; визначення ролі конфліктів у соціальній динаміці, суспільно-історичному розвитку. Найвиразніше конфліктний підхід проявився у дослідженнях конфронтації класових культур, статевих та вікових страт, боротьби у виробничих сферах та сфері обміну, врешті — міжнародного напруження та геополітичного протистояння. У конфліктологічній площині простежується головна тенденція трансформації конфліктних протистоянь — від класових та міжнародних протистоянь (або ж економічно-політичних) до суперництва культурних моделей життєдіяльності, морально-ціннісних уподобань.

Конфліктологічна парадигма у 80-ті роки помітно трансформувалася у напрямку розвитку макроісторичної соціології у деідеологізованому вигляді, тобто очищеному від марксового бачення історичного процесу як виключно переходу капіталізму до соціалізму, від абсолютизації тез класової боротьби, антагоністичних супуречностей і т. ін. Долаючи «методологічний індивідуалізм», притаманний мікрорівневим, психологічним парадигмам, конфліктна теорія зосередилась переважно на аналізі макромасштабних соціальних об'єктів, де суб'єктами конфліктних відносин виступають великі спільності, громадські інститути, партії, корпорації, нації, держави.

Змінився і статус прихильників конфліктологічного підходу серед соціологів — вони вже не є головними опонентами функціоналізму, а стали рівноправними партнерами творчого діалогу. Лідери цієї впливової течії в сучасній соціологічній теорії (Р. Коллінз, Л. Крайсберг, М. Манн та ін.) не заперечують, що до первісних тез конфліктології були додані нові важливі аргументи, залучені емпіричні докази з нових дослідницьких сфер, що й сприяло оновленню конфліктної парадигми. Проте основні концептуальні положення, які були обґрунтовані у працях перших теоретиків соціального конфлікту, залишаються підвалинами сучасної конфліктології.

Від утопії рівноваги до реальностей конфліктизму: Р. Дарендорф. Р. Дарендорф * заявив про себе у кінці 50-х років як непримирний критик домінуючого тоді функціоналістського підходу до суспільних явищ. «Звільнімося від утопії: до переорієнтування соціологічного аналізу» — такою була назва його відомої праці, у якій втілилася сутність його теоретичної позиції. Пристрасний його заклик не впадати в оману відносно того, що у суспільстві панує стабільність, гармонія та злагода, не ігнорувати суспільні конфлікти та напруження, що постійно видозмінюються, — мало ким тоді був почутий. Однак ідеї Дарендорфа поклали початок впливовому теоретичному напрямкові — діалектичній теорії конфлікту.

Суспільний організм, як стверджує Дарендорф, завжди має дві сторони — світлу, яка виявляється у громадській згоді, та темну, що представлена безперервною боротьбою і конфліктами. Перша сторона досить повно проаналізована у структурно-функціональному плані. Час уже звернутися й до другої, щоб позбутися утопізації суспільного життя. Для цього необхідно приділити увагу соціальним процесам, що розкриваються тільки за допомогою понять «соціальне напруження», «конфлікт», «зміна», і зрозуміти, що ці процеси не такі вже й небажані, як вони видаються з позицій функціоналістських теорій «соціальних систем». Останніх влаштувала б статична консенсусність суспільства, інтегративність, але це бажане, а не дійсне бачення суспільних процесів. Соціологам, за Дарендорфом, не личить обмежуватися утопічним спокоєм. Інакше кажучи, неадекватність функціонального підходу має бути компенсована конфліктологічним ракурсом аналізу. Новий підхід, який мав враховувати обидві сторони суспільної реальності, одержав назву *діалектико-конфліктного*.

* Німецький соціолог Ральф Дарендорф народився у 1929 р., вчився й працював у ФРН і Великобританії, був професором соціології Гамбурзького університету, потім Лондонської Вищої школи економіки і політичних наук. Окрім теорії конфлікту, він займався загальними проблемами соціологічної дисципліни, індустріальною соціологією, дослідженням соціальної структури та організації управління тощо.

Р. Дарендорф у своєму розумінні соціальної дійсності виходить з того, що конфліктність спостерігається завжди і всюди, вона відіграє важливу роль і її не можна елімінувати. Конфлікти є головними пружинами змін у суспільстві. «Ми не зможемо зрозуміти суспільство, якщо не уявимо його з точки зору діалектики стабільності й зміни, інтеграції й конфлікту, функцій і мотивів, згоди і примусу», — зазначає Р. Дарендорф.

Зображення суспільства у вигляді постійного протистояння життєвих шансів його членів, акцентування на всезагальності соціальних конфліктів стало підставою для назви підходу німецького теоретика — «панконфліктизм».

Для соціології у середині ХХ ст. виникла потреба інтегрувати соціальні погляди К. Маркса із теоретичними висновками М. Вебера щодо сутності соціальних взаємин в одну теоретичну модель. Йдеться, зокрема, про марксові ідеї про соціальні суперечності (та супутні їм конфлікти) як основні фактори суспільного розвитку та веберівські ідеї про ціннісні протиріччя як ендемічні елементи людського існування.

Слідом да Марксом Дарендорф кладе в основу своєї концепції портрет соціальної реальності з такими визначальними рисами:

соціальні системи перебувають у постійному стані конфліктності;

конфліктуючі інтереси зосереджуються на опозиційних полюсах і позначаються на соціальній структурі;

суперечливість інтересів є наслідком поділу влади, розподілу на владарюючих та підвладних;

існує тенденція до поляризації інтересів;

діалектичність конфліктності полягає в тому, що розв'язання одного конфлікту створює ґрунт для наступного, породжує нове протистояння;

соціальні зміни притаманні будь-якій системі, існує певна циклічність конфліктних протистоянь.

Разом з тим очевидна й відмінність концептуальних положень видатних німецьких теоретиків: у К. Маркса корені соціальних конфліктів (класової боротьби) в економіці, власності на засоби виробництва, а у Р. Дарендорфа — в інституалізації відносин влади в суспільних організаціях.

Не абсолютизуючи свій підхід, Р. Дарендорф все ж таки був переконаний, що його конфліктна модель найприйнятніша для пояснення суспільних явищ. Однак багато соціологів сумнівалися з приводу більшої точності діалектико-конфліктної теорії порівняно з функціональною. Та все ж слід визнати, що підхід Р. Дарендорфа вносить важливі корективи в соціологічне теоретизування.

Сутність уявлень Р. Дарендорфа про соціальний порядок та соціальні взаємини зводиться до таких міркувань.

Процес інституціоналізації за сучасних умов спирається на створення стандартизованих моделей соціальної організації, моделей поєднання суспільних ролей. Такі моделі можна назвати «імперативно координованими асоціаціями» (ІКА). Організація ролей в ІКА характеризується насамперед відносинами влади: певна частина членів асоціації отримує владу над іншими її членами, підпорядковує їх собі. Будь-яку соціальну спільність (соціальну групу, громадську установу, спільноту або ціле суспільство) можна розглядати як ІКА, якщо в ній є певна диференціація влади. Незважаючи на нерідко примусовий характер влади одних над іншими у межах певної ІКА, ці відносини прагнуть набути узаконеної форми і, отже, можуть розглядатися як «авторитет», тобто набути характеру санкціонованого права на керівництво кимось. Таким чином, соціальний порядок утверджується через процеси створення узаконеної влади певних ролей у різних типах асоціацій соціальних систем.

Вирішення конфліктів зумовлює перерозподіл влади в ІКА. Конфлікт стає фактором змін у соціальній системі. У свою чергу, відбувається інституціоналізація нового набору панівних і підпорядкованих ролей з наступною поляризацією інтересів і новим суперництвом за владу.

Соціальна дійсність, таким чином, характеризується безперервними конфліктами за владу в «імперативно скоординованих асоціаціях», що становлять соціальну систему. Важливо відмітити той момент у концепції Р. Дарендорфа, де він зазначає, що конфлікти притаманні різним соціальним утворенням (асоціаціям) і відбуваються в різний час. Лише зрідка конфлікти можуть накладатися один на одного, породжуючи кризові процеси, що охоплюють великі сегменти суспільства. Отже, за Р. Дарендорфом, конфлікти мають частковий, мінливий характер та обмежену сферу прояву. Конфліктність, можна сказати, «розлита» у соціальних системах й не концентрується у певній суспільній формі, інституті, що може поставити під загрозу життєстійкість усієї системи.

Уявлення Р. Дарендорфа відносно діалектичного процесу інституціоналізації конфліктних наслідків, їх циклічного повторення, безперервності тощо багато в чому перегукуються з марксистськими принципами бачення соціальної реальності в її історичному розвитку. Помітне також сприйняття німецьким теоретиком ідей Р. Мертона про те, що конфлікти «систематично породжуються соціальними структурами», що за певних умов «рольові» структури, структури референтгруп і інститутів не можуть не породжувати конфліктів.

Відповідно до наведених тез про «панконфліктизм» соціальної дійсності Р. Дарендорф зосереджується на визначальних, на його погляд, факторах конфліктності і протистоянні сил всередині соціо-структурних організацій; на визначальній дії структурних умов чи

змін, які загострюють або згладжують конфліктність; на неминучості конфліктів за певних умов та їх об'єктивному визріванні у часі після вирішення попередніх суперечностей і на відповідних змінах, що слідують за цим. На його думку, головним відновлюючим джерелом конфлікту є інституціоналізація влади (панування), що складається у людських асоціаціях, які в міру розвитку соціальних структур постійно змінюються. Причини, які викликають конфлікти, не виходять за межі взаємин всередині ІКА, загальні структури політичної влади й власності залишаються у затінку. (Саме це і відрізняє Р. Дарендорфа від К. Маркса.) Тобто все обмежується цариною інституціональних організацій, рівнем соціальної надбудови.

Критики дорікали Р. Дарендорфу за певні недомовки і незавершеність причинного аналізу, що породжувало невизначеність стосовно того, за яких умов виникають конфлікти, а за яких ні; коли конфлікти викликають зміну структур, а коли ні, і т. п. Залишилися нез'ясованими «опосередковуючі емпіричні умови», що дають поштовх конфліктам, зумовлюють гостроту останніх, насильницький характер, ступінь і темп структурних змін тощо. Дорікали Дарендорфу й з приводу того, що, проголосивши себе запеклим викривачем утопізму парсонсівського функціоналізму, він має чимало спільного з Парсонсом у розумінні суспільства як зв'язаних підсистем, організованих з допомогою легітимізованих нормативних установок; у обох схожі також концепції влади. Не можна обминути й те ідеологічне звинувачення, що Р. Дарендорф заперечував Марксове розуміння класової боротьби, доводив неприйнятність передбачень К. Маркса щодо розвинутого «індустріального суспільства». Гадаємо, що тут конфліктолог слідував за лінією Г. Зімеля на відокремлення наукового аналізу від політичних поглядів, на аналітичну формалізацію предмета аналізу, його емпіричну перевірку. Так само він підходив до розгляду соціального конфлікту, сегментації суспільства, механізмів конфліктних процесів. Розрізняються також масштаби аналізу соціальних явищ: у К. Маркса — історичний розвиток, «суспільні формації», а у Р. Дарендорфа — мінливі формальні асоціації, бюрократичні структури. Конфліктолог використав продуктивні ідеї Марксової діалектики суспільного розвитку задля соціологічного пояснення динаміки соціоорганізаційних відносин. Що ж стосується його ідеологічної позиції, то вона зводилась до наголошення на доцільності використання знань і «правил» вирішення конфліктів для соціального реформізму.

Р. Дарендорф вважав свої теоретичні висновки «ліберальною відповіддю світу, який радикально змінюється». Ліберальна демократія, на його думку, є способом «правління через конфлікти», гнучким відгуком на структуру інтересів, що змінюється. Звідси намагання конфліктолога по-новому використати Марксові поло-

ження. Минулі форми боротьби замінюються «впорядкованими формами дискусій між класами». Зростають у межах західної демократії «шанси участі» в управлінні, розвиваються колишні лінії розлому суспільства. І хоча конфлікти (у тому числі й у формі класового усвідомлення інтересів) повністю не можна усунути, їх «певною мірою, наскільки вдається, можна скеровувати й контролювати».

Взагалі, з міркувань Дарендорфа про суспільні науки випливає, що ідеї марксизму — це значною мірою романтична утопія, а оскільки утопія — це «недосконала схема для невизначеного майбутнього», то вона малоприслаблена для конкретної наукової аналітики. Він же прихильник формалізованих знань про соціальну реальність. Спроби реалізувати утопію ведуть до тоталітаризму, в основу ж соціально-ліберальної політики мають бути покладені об'єктивні висновки про соціальну нерівність, структури владарювання та підлеглості. Отже, враховуючи інші історичні умови й завдання соціальної науки, Р. Дарендорф спрямовував свої сили на певний синтез Марксових положень з ідеями ліберального реформізму.

Функціональність конфлікту: Л. Козер. Л. Козер * належить до когорти, що становить ядро посткласичної соціології в США. Його ім'я асоціюється з напрямом соціологічної, відомим як «конфліктологічний підхід», «конфліктна парадигма». У «повстанні» проти монополії на істину структурно-функціонального підходу, яке відбулося в американській соціології в середині 60-х років, конфліктологічна критика Л. Козера зайняла чільне місце.

Особистість Л. Козера вирізняється на фоні критичної соціології США енциклопедизмом (він автор багатьох підручників з історії соціології). Його критицизм виростав з реальних проблем розвитку соціологічної дисципліни; його концептуальні побудови конструктивно доповнювали неопозитивістський напрям, не переходячи, як це часто траплялося з концепціями ліворадикальних соціологів, у сферу соціально-політичних імпровізацій на злобу дня. Гучний розголос революціонерів від соціології затиш із занепадом руху протесту, не залишивши помітного сліду в аналах соціологічної науки, а конфліктна теорія Л. Козера стала підвалиною теоретичної соціології сучасності.

* Л'юїс Козер народився в 1913 р. у Берліні, вчився в Чикаго, докторський ступінь одержав у Колумбійському університеті (1954 р.). Набув всесвітньої відомості після виходу своєї праці «Функції соціального конфлікту» (1956 р.), багаторазово перевиданої і перекладеної на декілька мов. Був професором соціології університетів Нью-Йорка, Гарварда. У 1975 р. Л. Козера обрано президентом Американської соціологічної асоціації. Ним написано 20 книжок, опубліковано більше 40 розділів у різних виданнях. Він був редактором підручників з соціології, журналу «Дисент». Успішну академічну кар'єру Л. Козер завжди послуговував з громадсько-політичною діяльністю.

Л. Козер належить до макросоціологів, які прагнуть у цілісності і багатогранності аналізувати соціальні процеси, беручи до уваги історичну динаміку суспільного життя. Він неодноразово наголошував на кризовому стані теоретико-методологічного підґрунтя сучасної соціології, попереджав про загрозу вузької спеціалізації, самоцінної математизації соціологічного пізнання, коли, за його відомим висловом, «методологічний хвіст махає теоретичною собакою», застерігав від загрозового росту «сектанства», повного взаємного несприйняття у межах однієї дисципліни, «езотеричних мудрувань», які не перекладаються на загальнодоступну мову (зокрема, психологізованих пасажів етнометодологів) і які прикривають відсутність теоретичного змісту й тривіальність результатів. Ці хвороби, на його думку, спричиняють занепад соціологічної науки.

Л. Козер стоїть на позиції необхідності широкого осмислення суспільних явищ у їх соціально-історичному контексті, соціофілософського сприйняття конкретних соціологічних факторів. Тому американського теоретика можна вважати прибічником західноєвропейської традиції. Відмітимо й широту його інтересів. Він автор робіт з питань соціології літератури та історії соціологічних ідей, коментатор видань праць класиків, редактор збірників та серійних робіт європейських вчених тощо. Особливо варто виділити його книгу «Майстри соціологічної думки» — обов'язковий посібник для всіх, хто вивчає історію соціологічних вчень.

Л. Козер, безперечно, сприйняв чимало від марксизму, передусім розуміння історичної, активізуючої ролі протиріч у суспільному житті. Однак значно більше при побудові своєї теорії конфлікту американський вчений відштовхувався від ідей Г. Зімеля, який на рубежі сторіч займався аналізом систематизованого матеріалу з соціології конфлікту; багато позитивістських і функціоналістських поглядів Г. Зімеля на конфліктні процеси були близькими до поглядів Л. Козера. Взагалі ж справедливою є думка, що з теоретичних положень трьох великих німецьких умів — К. Маркса, М. Вебера і Г. Зімеля, з їх аналізу соціальної нерівності, влади, експлуатації й суперечностей у суспільстві власне і виникла теорія конфлікту в усіх її модифікаціях.

Значення козерівської версії теорії конфлікту полягає у намаганні розширити дослідницький ракурс розгляду соціального життя, у зверненні до соціальних протиріч (спробах їх формалізації та систематизації), до соціальних змін та їх ролі у суспільному розвитку. Його критика функціоналізму була спрямована не так на розвінчання «ідеології рівноваги» й апологетики існуючого статус-кво, що було характерно для більшості ліворадикальних соціологів, як на доказ безпідставності орієнтувань на принципі порядку й стабільності у вигляді теоретико-методологічних постулатів, проти обмеженості нормативно-стабілізаційного підходу до соціальної

дійсності. Взагалі, «критична» складова теорії Л. Козера не превалює над конструктивною.

Привертає увагу обґрунтованість претензій конфліктолога до структурного функціоналізму, аргументованість його критичних закидів. Вони були сфокусовані на тому, що Парсонс та його прихильники ігнорують соціальні суперечності, зіткнення інтересів, нехтують проблемами влади, що вони вбачають у соціальних колізіях лише руйнівну силу, дисфункції, захворювання соціального організму, що вони витлумачують соціальний конфлікт як патологію, порушення нормального стану соціальної рівноваги. Опорною тезою критичних атак Л. Козера було те, що функціоналісти «надто часто нехтували вимірюваннями влади й інтересів».

На альтернативності підходу Парсонса, що домінував в американській соціології, власне й виростала популярність конфліктологічної парадигми у соціологічній теорії. «Теорії порядку» була протиставлена «конфліктна теорія», ідеї «соціальної рівноваги» — ідея «соціальної зміни». У такій антитезовості, протиставленні вихідних положень і полягає сутність козерівського «постання проти парсонсіанського синтезу» (Дж. Александер).

Наведемо деякі порівняння положень конфліктології та функціоналізму.

Конфліктний підхід	Функціональний підхід
Основою соціального життя є інтереси	Основою соціального життя є норми й цінності
Соціальне життя породжує протистояння, зіткнення	Соціальне життя залежить від солідарності
Соціальна життєдіяльність породжує структурні напруження, конфлікти	Соціальна життєдіяльність ґрунтується на взаємодії та співробітництві
Соціальне життя включає примус, що впливає з соціальних напружень	Соціальне життя включає обов'язки, необхідність соціального контролю
Соціальне життя породжує зіткнення групових інтересів	Соціальна система ґрунтується на злагоді
Соціальні системи роздираються протиріччями	Соціальні системи інтегровані
Соціальні системи тяжіють до змін	Соціальні системи орієнтовані на сталість... і т. д.

На наведених вихідних припущеннях або, так би мовити, базових положеннях будується Л. Козером модель конфліктного витлумачення суспільного життя. Головна ідея полягає у прагненні об-

ґрунтувати *позитивні функції соціального конфлікту* в суспільній життєдіяльності, його корисність у справі оновлення соціальних систем. За висновками теоретика, конфлікт — це страхуючий клапан (safety valve) системи. Конфлікт дозволяє за допомогою необхідних для його вирішення реформ та інтегративних зусиль привести соціальний організм у відповідність до умов, що змінилися. «Еластичне суспільство», за його словами, дістає користь з конфліктів, оскільки конфліктні процеси допомагають модифікувати старі й створювати такі нові норми, які забезпечують йому подальше існування в нових умовах.

Задум конфліктолога полягає в тому, щоб обґрунтувати поєднання і взаємодоповнення конфліктної та інтегративної моделей, певну їх пропорцію у схемі пояснення соціальних явищ. Питання про те, яка риса суспільного життя — конфліктність, примус, рівновага чи згода — є головною, Л. Козер вважає скоріше метафізичним, ніж науковим. Замість цього він пропонує дослідникам встановити закономірності конфліктних процесів у соціальному житті, у функціонуванні суспільних структур. Теорія конфлікту, зазначав він, спрямована на з'ясування певних змінних, яких немає в інших теоретичних схемах.

Поміркованість конфліктного бачення соціальної дійсності, що була притаманна Л. Козеру, виявляється у підкресленні ним того, що конфлікти рідко торкаються ключових факторів, які підтримують цілісність системи, що різні моделі аналізу однаково важливі, що в плюралістичному суспільстві різноманітні конфлікти виникають та вщухають, не порушуючи в цілому підвалин системи.

Прийнявши організмичну модель соціальної організації Г. Зімеля за основу, Л. Козер розвиває аналіз тих умов функціонування соціального організму, які б дозволяли враховувати конфліктні процеси. Його уявлення про соціальну реальність будуються на таких вихідних тезах:

соціальний світ можна розглядати як систему різноманітно взаємопов'язаних частин;

будь-якій соціальній системі, поскільки вона складається з різноманітно пов'язаних частин, притаманні дисбаланс, напруження, зіткнення інтересів;

процеси, що відбуваються у складових частинах системи та між ними, за певних умов сприяють збереженню, зміні, зростанню чи ослабленню інтеграції, її адаптивності;

багато процесів, що звичайно вважаються руйнівними для системи (наприклад, насильство, суперечки, відхилення і конфлікти), за певних умов можна розглядати як засоби, що зміцнюють основи інтеграції системи, підвищують потенціал її пристосовуваності до середовища.

На базі таких тез розгортається козерівське тлумачення позитивних функцій конфлікту в соціальних системах. Дослідницька увага загострюється на виявленні причинних зв'язків, які пояснюють: яким чином конфлікт зберігає або відтворює інтегративність системи, підсилює її адаптивність.

У цій площині конфліктолог здійснює всеоб'ємне дослідження змінних характеристик конфліктних явищ, зокрема: причини, гостроту, тривалість, функції конфлікту, — намагаючись зв'язати аналітичні поняття із специфікою та різноманітністю форм суперечливих громадських відносин, зробити свою схему такою, що перевіряється й емпірично уточнюється.

За висновками Л. Козера, *причини конфлікту* у кінцевому підсумку виникають тоді, коли існуючій соціальній нерівності, системі розподілу дефіцитних ресурсів відмовляють у правомірності. Втрата існуючою системою легітимності є наслідком дії таких соціальних структурних змінних, як, наприклад, можливість відкрито висловлювати невдоволення у рамках певної системи, як рівень мінімальної взаємної лояльності, необхідної для збереження цілісності системи, як допустимий у системі рівень мобільності, а також залежить від темпів зростання знедолення та різних структурних обмежень, в які потрапляють незаможні верстви. Особливо важливими є психологічні зміни, наприклад особисті утиски та пригноблення, які посилюють вірогідність виникнення відкритого конфлікту.

Гострота конфліктних відносин розкривається при дослідженні взаємозалежності таких змінних, як емоції, що їх породжує в учасників конфлікту, жорстка соціальна структура, рівень реалізму учасників, зв'язок конфлікту з основоположними цінностями і проблемами. Найбільше значення надається першим двом змінним, які визначатимуть об'єктивність і реалістичність конфлікту.

Тривалість конфлікту у свою чергу залежить від таких факторів, як чіткість цілей конфліктуючих груп, ступінь їх згоди відносно сенсу перемоги або поразки, від здатності лідерів тверезо оцінювати свої дії і можливі результати. Аналізу усіх цих змінних до Л. Козера не приділялося достатньої уваги.

І, врешті-решт, в дослідницькій стратегії Л. Козера акцент ставиться саме на *позитивних функціях конфлікту* (з врахуванням збереження інституціоналізованих зразків як в усій соціальній системі, так і в її підсистемах). Конфліктолог підкреслює адаптивні функції конфлікту в соціальних системах. Це головний висновок його аналітичних розвідок. Як уже зазначалося, американський соціолог розвивав традицію організмичних аналогів у дусі Г. Спенсера і Г. Зімеля. Тобто конфлікт розглядається ним як функціональний процес, що сприяє підтриманню життєво важливих умов функціонування «соціального організму». Отже, конфліктні процеси, що протікають в окремих частинах суспільства та між ними, за пев-

них обставин сприяють збереженню, зміні та адаптивності системи, іншими словами, постійному пристосуванню її до умов, що змінюються, сприяють життєздатності й стійкості інституціоналізованих зразків соціальної організації. За аргументами Л. Козера, конфлікт може сприяти чіткішому розмежуванню групових інтересів, централізації прийняття рішень, зміцненню ідеологічної єдності, підсиленню соціального контролю.

Водночас у теоретичній конструкції американського конфліктолога залишилися відкритими ряд питань. Насамперед ідеться про саме визначення конфлікту. У Л. Козера конфлікт означає будь-яке зіткнення інтересів, де присутній елемент суперечності, — від родинних чвар до міждержавних протистоянь. Не встановлена міра, критерій конфліктності, немає повної ясності щодо причин та усіх функцій конфлікту. Не з'ясовані також рівень абстрактності поняття теорії конфлікту, можливості формулювання загальних, універсальних закономірностей у конфліктних процесах, не розроблена методологія концептуалізації «середнього рівня» для специфічних типів конфлікту тощо. Все це завдання подальшого розвитку конфліктології, які лише поставлені в концепції Л. Козера.

Зазначимо й те, що американський теоретик висвічує ті сторони соціального світу, у яких конфлікт сприяє інституціоналізації й інтеграції, та обходить потенційні дисфункціональні наслідки конфлікту. Певною мірою йому притаманна така сама односторонність, у якій він звинувачував Парсонса, хоч не важко помітити, що конфліктна версія соціальної системи у козерівській інтерпретації за своїми висновками мало відрізняється від парсонсівської моделі. Вона базується на тому ж функціоналістському підході, запозичує нормативні елементи функціоналізму та, відштовхуючись «від супротивного», підводить до тих же висновків відносно механізмів саморегуляції «соціального організму».

Р. Мертон вважав протиставлення структурно-функціонального та конфліктологічного підходів непорозумінням, а такі провідні аналітики американської соціології, як Р. Коллінз, Дж. Александер, Дж. Тьорнер та інші, розглядають соціологію згоди та соціологію конфлікту як «дві сторони однієї монети». І це ніяк не применшує внеску Л. Козера у розвиток соціологічної теорії. Критикуючи провідний у США теоретичний напрямок, так би мовити, зсередини, підкреслюючи слабкі місця, хиби та недоліки структурно-функціонального аналізу, він, безперечно, сприяв поглибленню осмислення соціальних процесів, особливо тих, які залишались поза полем зору академічної соціології.

Конструктивність критичного підходу до соціологічного відображення реальності була закладена Л. Козером у визначення ним своїх теоретичних завдань. Це зумовило його авторитет в усіх прибічників інших течій в соціології США. Як зазначав Л. Козер, він був «офіційною опозицією» академічної соціології.

Л. Козер займав у структурі соціології США 60 — 70-х років особливе місце. Він виступав представником двох супротивних тенденцій у соціологічному мисленні тих років: позитивістської, функціоналістсько-апологетичної, і гуманістичної, критичної. Він був свого роду містком між консерваторами і радикалами в соціології, які однаково могли б вважати його своїм прихильником.

Це добре видно на прикладі ставлення теоретика до відомої дилеми соціальної науки: чи є її метою опис механізмів соціального життя, які мають використовуватися «соціальними інженерами» задля закріплення і репродукції існуючих форм влади й домінації, існуючих моделей і зразків соціальних взаємин та інститутів тощо, чи її завдання — соціальний критицизм, критичний аналіз функціонуючої системи, виявлення її хиб, соціальне просвітництво, розуміння того, як соціальні взаємини і інститути утворюються, функціонують та можуть бути змінені і т. ін., інакше кажучи, постійна критична перевірка відповідності суспільної практики тим ідеалам (насамперед, гуманістичним), досягнення яких ставиться як мета суспільного розвитку.

Л. Козер як гуманістично мислячий соціолог, ймовірно, схиляється до другого варіанту, хоча за теоретико-методологічними закладами його концепції його можна віднести до позитивістського, ліберально-апологетичного напрямку. Він водночас виступає у двох іпостасях: і як «позитивний функціоналіст», «конструктивний конфліктолог», орієнтований на вдосконалення суспільних механізмів та підтримання «у робочому стані» суспільного організму, і як критично налаштований аналітик, котрий доводить незрілість соціальних змін, необхідність врахування протиріч і незгод серед суспільних груп і котрий націлений на розкриття діючих сил соціальної динаміки й громадського прогресу.

Показовим у цьому плані є його тлумачення ролі й значення незгоди, «різнобачення», що виявляється у суспільній свідомості, й особливо в межах однієї наукової дисципліни — соціології.

Боротьба різних теоретико-методологічних підходів у соціологічній науці з початку століття, гострий взаємний критицизм, понятійна різноголосиця й неспівставність рівнів дослідження соціальної дійсності, тобто стан, який серед соціологів відомий як *мультипарадигматизм*, став сутнісною характеристикою і особливістю дисципліни. За цих обставин критика теоретичного підґрунтя кожного з провідних напрямів соціологічного аналізу стала обов'язковою рисою всіх течій теоретичної думки. Більше того, соціальний критицизм нерідко розглядається як головний зміст соціологічної науки.

Розуміння соціологами своєї дисципліни як форми соціального критицизму набуло у США в 60-х роках значного поширення. По-

казовою в цьому відношенні є козерівська точка зору на значущість критичного бачення в соціології. Можна сказати, що принципи аргументації своєї теорії конфлікту він застосував також до аналізу шляхів розвитку американської соціології. Аналогом позитивних функцій соціальних конфліктів у суспільному розвитку в самій соціології виступає незгода з панівними поглядами у соціологічній дисципліні, критична самооцінка й критична перевірка існуючих концептуальних схем, висновків і методологій досліджень. Все це перебуває площині так званої «соціології соціології».

На думку американського конфліктолога, невдоволеність соціологів станом своєї дисципліни, її роллю в управлінні суспільними процесами є постійним каталізатором аналітичних зусиль, фактором її безперервного вдосконалення, відповідності вимогам життя. Аналітичний скальпель соціолога повинен відсікати від зеленіючого дерева життя усе віджиле, омертвіле, все, що заважає подоланню криз на шляху історичного руху до справді людських умов існування людей. Соціологія народилася в часи історичних трансформацій, в епоху становлення індустріального суспільства і як дітище соціальних змін вона має їм служити. Подолати інерцію громадської думки й самовдоволення влади, оживити збюрократизоване суспільство, на думку Л. Козера, можна, тільки культивуючи здоровий критицизм, переоцінюючи звичне, провокуючи творчий пошук у соціальному аналізі.

У захисті достойності критичного бачення в соціології, відстоюванні конструктивної ролі нестандартних підходів та поглядів виявляється сутність методологічної позиції американського теоретика: його намагання поєднати позитивістську установку на підтримання «соціального порядку», нормальне функціонування «соціального організму» та ліберально-реформістські ідеї невідворотності соціальних змін, корисності оновлення і критичної переоцінки набутого досвіду. Помітним внеском конфліктолога у розвиток принципів соціологічного аналізу є спеціалізована концепція конфлікту, гуманістичний пафос захисту цінностей суспільного прогресу. В цьому значення Л. Козера як одного з найвідоміших американських соціологів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Социологическая теория сегодня / Сб. под ред. В. Танчера. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1994. — 145 с.
2. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 294 с.
3. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К.: Наук. думка, 1992. — 263 с.
4. Collins R. Three Sociological Traditions. — N. Y.: Oxford Un. Press, 1985. — 255 с.
5. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory. — N.Y.: McGraw-Hill, 1992. — 608 с.
6. Turner G. The Structure of Sociological Theory. — Belmont: Wadsworth Pub. Company (5-ed), 1991. — 661 с.

СОЦІОБІОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНИЙ БІХЕВІОРИЗМ (Е. УІЛСОН, П. ВАН ДЕН БЕРГЕ, Б. СКІНЕР)

Натуралізаторський виклик соціології. Поява соціобіології як нової соціологічної парадигми у 70-х роках нашого віку стала помітним явищем розвитку дисципліни й викликала багато суперечок. Одні покладали на неї надії в тому плані, що вона має стати основою для «нового синтезу» соціологічних знань, знаменувати повернення до загальнонаукових засад, природничонаукової об'єктивності, інші — виступили із гострою критикою, застереженнями проти вульгарного біологізму та спрощення соціальних процесів.

Мета прибічників соціобіології була сформульована ясно й недвозначно. За словами одного з її фундаторів Е. Уілсона, — це «систематичне вивчення біологічних засад будь-якої соціальної поведінки». Тобто соціобіологія має вивчати біологічні підвалини всякої соціальної поведінки для того, щоб мати можливість вбудувати соціологічні висновки у загальну схему закономірних залежностей, які спостерігаються у світі живого, щоб переосмислити засади соціальних наук, поставити їх на фундамент об'єктивних природних універсалій, здійснити їхню інтеграцію на базі природничо-наукових закономірностей і т. д.

Вживаються різні найменування цього підходу: «соціобіологія», як запропонував Е. Уілсон, «біхевіоріальна екологія», «еволюційна екологія», «біхевіоріальна біологія», що залежить від того, на яких аспектах біологічного у функціонуванні соціуму фокусують увагу. Найбільш відомі теоретики цього підходу Е. Уілсон, П. Ван ден Берге, К. Лоренц, Р. Фокс, Р. Ардрі, Д. Морріс та ін.

Соціобіологи запропонували відшукати розуміння соціальних дій та соціальної організації у поняттях біологічних процесів, зосередити увагу на ролі еволюційного розвитку та генетичного фактора і саме з їх допомогою пояснити організацію та поведінку живих істот у спільнотах. На їх думку, соціокультурні досягнення людини лише доводять, що форми людської організації не повинні ігнорувати біологічні фактори. Еволюційний процес виробляє «біопрोगами», які спрямовують, формують моделі соціальної організації, що створюються людьми. Більше того, за твердженнями соціобіологів, якщо базові структурні блоки людської організації можуть бути пояснені з допомогою понять генної селекції, то соціальні науки, ймовірно, стануть однією з галузей біології.

Як міркує Е. Уілсон, не буде перебільшенням заявити, що соціологія, інші соціальні науки та й уся гуманістика є останньою гілкою біології, вони чекають часу включення до сучасного синтезу. Цей синтез має забезпечити соціобіологія.

Парадоксальність подібних претензій у тому, що соціологія часів Конта виокремилась саме з біології, як вищий ступінь останньої, а

тепер соціобіологи та їхні прихильники психологи висувають ідею, згідно з якою вже біологія забезпечить можливість нового синтезу соціології, виведе її на новий, науковий шабель. Намагання соціобіологів включити всю соціологію в межі свого підходу, «поставити Конта з ніг на голову», за влучним зауваженням одного з сучасних аналітиків, не могло не викликати опору.

Зрозуміло, що такі претензійні тези виявилися неприйнятними для більшості вчених. Реакція соціологів на концепції соціобіологів була скоріше ворожою, ніж іронічною, бо це вже не перша спроба «онаучити» соціологів з боку представників природничих дисциплін. Соціологи, відповідно, звинуватили соціобіологів у спробах «канібалізувати соціологію», ігнорувати складнощі та багатофакторність соціального життя.

Культура і суспільні явища, звичайно, — не просто наслідки біоеволюційного розвитку людини, відображення біопрограм. Вони, включаючи системи символів і соціальні структури, виявляють власну динаміку розвитку, набувають емерджентних якостей, що здебільшого не залежать від людської біології. Здавалось би — це давно доведені істини. Проте зайва категоричність у протиставленні соціального й природного, еволюції людини й тварин, цивілізаційно набутого та одвічно притаманного людині і т. п. теж не на користь справі соціологічного пізнання.

Важко заперечити твердження про те, що теоретики соціобіології принесли до сучасного соціологічного мислення низку свіжих відкриттів, ідей, методів, запропонували більш виразне бачення співвідношення соціального й біологічного у людині, достовірні знання про біотичний субстрат людини, особливості її життєдіяльності, дали аналіз форм людських взаємодій, притаманних їм як живим істотам, етичних норм, що виводяться з особливостей функціонування людей як біологічних систем. Новий імпульс отримали й пошуки взаємозв'язку природничо-наукового й гуманітарного знання, розв'язання теоретико-методологічних проблем соціологічної науки. Залучені цікаві фактичні матеріали досліджень із сфер біології, генетики, етології, хімії тощо.

Популярність положень соціобіології — пік припадає на 70-ті роки ХХ ст. — зумовлена кількома, так би мовити, внутрішньо дисциплінарними, а також історичними обставинами. На тлі застійної нерозв'язаності теоретико-методологічних проблем соціологічної науки чергова спроба її натуралістично «онаучити» цього разу виходила від природознавців — біологів, генетиків, етологів, котрі досягли чималих успіхів у своїх галузях. До фундаменту соціології пропонувалося закласти безперечні об'єктивні залежності й факти, які повинні були замінити методологічні й ідеологічні конфронтації різних напрямів і підходів соціологічної теорії, розвинути єдину систему природничо-наукового та гуманітарного знання. Певне значення має й фактор, який постійно проявляється, а саме «маятни-

ковий» розвиток теоретико-методологічних орієнтацій — після буму ліворадикального критицизму, феноменології та інших суб'єктивістських, психологізаторських напрямів маятник схилився в протилежний бік.

Антисуб'єктивістський, антипсихологізаторський пафос багатьох соціобіологів був викликаний не тільки фазою теоретико-методологічних коливань соціологічного теоретизування, а й щирим бажанням подолати, нарешті, провалля в методологічному базисі парадигм, які суперничали, різницю між «об'єктивним поясненням і суб'єктивними цінностями мотивації поведінки людей».

Соціобіологи наступально повели себе на соціологічному поприщі, критикуючи нинішніх теоретиків за абстрактність міркувань, надто символічне витлумачення соціального світу, недостовірність багатьох гіпотез тощо. Хоча, на думку Р. Колінза, правильніше було б говорити про вплив соціології на біологію, проникнення концепцій соціальних дослідників у сферу останньої. Більше того, доводить він, ідеї соціобіології можуть бути плідними лише тоді, коли сприймаються як гіпотези, а не як постулати.

Майже всі соціологічні напрями в різний час підпадали під вплив суміжних біологічних наук. Зокрема, ранні еволюційні теорії суспільного розвитку складались завдяки біологічним теоріям еволюції. Корені біологізації в соціальних науках сягають концепцій органіцизму та соціальної екології, розвинутих Спенсером, ідей природного відбору, селекції, принципу «виживає найбільш пристосований» Дарвіна, соціальної генетики, цінності генів, адаптивної здатності соціальних спільнот тощо. Відомі теоретики структурного функціоналізму відштовхувалися від аналогій з органічними структурами, їхніми функціональними зв'язками, хоча такі аналогії завжди критикувалися в соціології. Дж. Рітцер навіть стверджує, що соціологічна теорія розвивалася в опозиції до біологічних теорій. Інакше кажучи, суперечливі взаємини наук про людину і суспільство та наук про живу природу ніколи не зникали.

Соціобіологи під девізом «Культура не демонструє тріумфу над природою» виступили за відшукування біологічних універсалій, які репродукуються незалежно від свідомості людей у будь-якій соціальній системі. Це такі універсалії, як принцип територіальності, прагнення власності, ієрархія статусів у спільноті та символічне її позначення, заборона на інцест, правила співіснування та вирішення конфліктів і т. д. Включались сюди ж і такі одвічні «дурні звички», як агресивність, психози, навіть самогубства, тобто все те, що може «міститися у звірі». Хоча культурний розвиток людини йде набагато скоріше від біологічного, але, за твердженнями прихильників цього підходу, інстинктивна поведінка й генетичний матеріал все ще багато в чому визначають соціальне буття людей.

Не дивно, що задум соціобіологів ввести соціологію у структуру природничо-наукових дисциплін, переконструювати її на ґрунті

синтезу з біологією, генетикою, етологією, екологією тощо викликав палкі дискусії.

Від ранніх теорій інстинктів до концепцій «усуспільнених генів». Щоб правильно зрозуміти сучасний соціобіологічний підхід до соціальних процесів, треба простежити еволюцію біологізаторських намагань. Найбільш відомою серед перших таких тенденцій була «теорія інстинкту», з допомогою якої пробували пояснювати певні види соціальної поведінки. Біологічний погляд на людей та суспільство, який виходив з інстинктивних трактувань людських дій, був присутній в соціології від часів її виникнення. В наші часи його репрезентують праці впливового теоретика, «батька етології» (науки про порівняльну поведінку тварин) Конрада Лоренца.

К. Лоренц досліджував, зокрема, «інстинкт агресії». Вивчаючи інстинктивну агресивність, яка, за певних обставин, притаманна всім живим істотам, наприклад при захисті своєї території, потомства, їжі тощо, він дійшов висновку, що у процесі еволюції тварини набули здатності каналізувати агресивність у форми ustalених ритуалів. Склались певні правила співіснування, вирішення конфліктів, які інстинктивно утримують тварин одного й того ж виду від знищення одна одної. У людей же, за Лоренцем, цей інстинкт, повною мірою їм притаманний, не доповнився механізмом формального позначення й демонстрації. Людська агресивність «хвороблива», не каналізована до ритуальності через надто швидку еволюцію предків.

Цю лінію аргументації — присутності «звірячого» в людській природі — продовжували інші соціобіологи. Роберт Ардри описував «вбивчі інстинкти», Дезмонд Морріс доводив, що людина є насамперед «голою мавпою», а Лайонел Тайгер і Робін Фокс — що людина є «імперською твариною». У цьому руслі розгорнув свої дослідження щодо значення віку, сексу і домінації в людській спільності П. Ван ден Берге.

Перенос ваги аргументації з теорії інстинкту на генну еволюцію розвитку людини пов'язаний з успіхами генетики, передусім з відкриттям так званої «групової селекції» або «соціальної генетики». Саме у площині цієї концепції було вирішено цікаву проблему: як пояснити альтруїстичну поведінку живих істот (поряд з наявністю «інстинкту агресії»? Етологи показують, що природна селекція за принципом: «виживає найбільш пристосований» — стимулює не тільки індивідуальний відбір, а й поширюється на людські групи, спільноти. Йде селекція і поміж ними: більші адаптивні можливості, більшу життєздатність мають ті спільноти, де є індивіди, готові пожертвувати собою задля спільних інтересів громади. Групові структури проходять відбір, водночас відбувається генне закріплення альтруїстичної поведінки; зразки «взаємного альтруїзму» вже не виглядають суто безкорисливими з позицій «групової селекції».

Тобто відбір діє серед «над-організмичних одиниць», «соціальних організмів», закріплює корисні для їхнього виживання якості у

членів цих організмів. Водночас соціобіологи почали говорити про спів-еволюцію, яка відбувається і на генетичному, і на культурному рівнях. Набуло поширення науково-технічне оснащення перевірки соціобіологічних гіпотез: застосовуються математичні методики, теорія гри, комп'ютерне моделювання. Інакше кажучи, біологізаторські тенденції у сучасній соціології також еволюціонують від апелювання до простіших «теорій інстинктів» і аж до «соціальної генетики», використання новітніх дослідницьких методів.

Соціобіологічний ракурс соціального життя: Едвард Уілсон. Сучасні соціобіологізаторські ідеї найбільш системно представлені у працях американського ентомолога Едварда Уілсона *. Його книга «Соціобіологія: новий синтез» (1975 р.) широко відома не тільки соціологам, а й взагалі серед гуманітаріїв. Використані ним принципи вивчення поведінки живих істот для досліджень соціального світу привернули увагу. Його соціобіологічні тези цікаві наголосенням на значущості багатьох природничих, генетичних факторів для повного розуміння суспільних явищ та життєдіяльності людей. Особливо помітний вплив справили обґрунтування Уілсоном інвайронментальних факторів, середовища існування на формування поведінки соціальних істот.

Ось типові риси соціобіологічного бачення соціального світу. Так, Уілсон стверджує спільність визначальних принципів функціонування живих спільнот, зокрема домінації або владарювання, правил територіальності, батьківського піклування тощо. За його аргументацією, усі «біологічні верстви» (від комах до людей) обов'язково ієрархічні, в них наявні владарюючі та підлеглі, касты й класи. Тобто нерівність й напруження заковдані генетично, звідси боротьба й панування одних над іншими є неминучим продуктом природної селекції. «Людина — це культурна тварина», не більше — відправна позиція Уілсона.

Йому вторить Р. Фокс, відстоюючи базове положення соціобіології про те, що культура не домінує над природою в суспільному житті, бо, «стаючи культурними, ми все одно залишаємось природними». Він доводить універсальність таких процесів

* Едвард Уілсон (1929 р. нар.) походить із штату Алабама (ЄША). Там отримав вищу освіту, а докторський ступінь — у Гарвардському університеті, професором якого й був довгий час. Уілсон вважається провідним ідеологом соціобіології, теоретиком соціального етологізму в сучасній соціології. За фахом ентомолог, знавець мурах, після виходу книги «Соціобіологія: новий синтез» став відомим серед соціальних дослідників. Хоча його ідеї викликали бурхливу критику серед гуманітаріїв, навіть звинувачення у расизмі. Його праці з проблем взаємозв'язку між біологією та наукою про людську поведінку загально визнані. Книга «Про людську природу» (1978 р.) здобула Пулітцерівську премію. Внеском Е. Уілсона в сучасну соціологічну думку є обґрунтування важливості чинників середовища у визначенні людської поведінки, ролі інвайронментальних і генетичних факторів у суспільному житті.

живого світу, як агресивність, ієрархічність, боротьба за виживання, які в різних формах виявляються в суспільстві. К. Лоренц, у свою чергу, результати спостережень за поведінкою диких гусей екстраполює на соціальні процеси, проводячи аналогії між інстинктивно та генетично закодованою поведінкою й соціальними взаєминами. Іншими словами, робить із зоопсихічних експериментів соціопсихологічні висновки.

Свій внесок у соціобіологічну аргументацію внесли відомі біологи Ф. Кріс та Ж. Моно, запропонувавши версію тлумачення людської діяльності, де соціальний суб'єкт редукований до «хімічного механізму» взаємодії молекул та атомів. Закономірності біохімічного функціонування людських істот, на їхню думку, не потребують цивілізаційних кореляцій, бо вони давно і назавжди визначені. Ідейно-ціннісний зміст життя людей опинився поза межами справді наукової істини.

Думається, що біосцієнтизм, який поширився в теоретичній соціології США у 70-х роках, створив гносеологічний ґрунт для таких натуралістичних установок, як намагання екстраполювати біологічні закономірності на соціальні явища, змішання рівнів пізнання, утилітаризм, редукціонізм, виведення особливостей основних видів людської поведінки, її генезису та еволюції з простих форм життя. Подібна натуралізація людської життєдіяльності таїть в собі теоретико-гносеологічні суперечності.

Зокрема, тут маємо неправомірне звуження редукціоністського підходу, зведення складних соціальних феноменів до біологічних закономірностей, а також намагання спиратися на тези (про генетичний контроль соціального), що не перевіряються, та на соціобіологічні інтерпретації окремих історичних фактів тощо. Викликають заперечення концептуальні засади теоретиків цього підходу, які абсолютизують детермінованість соціальної структури природними відмінностями людей та відокремлюють індивідуальні самореалізації від соціального середовища. Не переконують намагання пояснити соціальну диференціацію спадковими факторами, а форми соціальної організації й соціальної поведінки — незмінною людською природою. Не береться до уваги, зокрема, той факт, що ієрархічність суспільної системи відрізняється від ієрархічності в тваринному світі якісно новим рівнем складності й характером організованості, котрий зумовлюється активною роллю в суспільному житті ідей, відчуттів, намірів, інтересів й волі індивідів та соціальних груп; ігноруються специфічні особливості суспільства як системи, що самоорганізовується. Не кажучи вже про те, що у соціобіологів залишається осторонь ідеологічна та етична зумовленість соціальних дій людей.

Наріжною у концепціях Е. Уілсона є теза про те, що людська поведінка первісно визначається генетично, а еволюція людських спільнот така сама, як і в інших біологічних видів. Тобто по-

ведінкова адаптація має здебільшого спрямованість на виживання, а моделі соціальної поведінки значною мірою є результатом генетично вкорінених прагнень. Соціологічні ж інтерпретації натомість можуть лише пояснити ці прагнення.

Основними дослідницькими полями для соціобіологічних узагальнень слугували розгляди агресивних дій, сексу й альтруїзму в життєдіяльності живих організмів. Зокрема, агресія — сума реакцій нервової системи тварини чи людини, що виявляється при захопленні або захисті території, у боротьбі за домінування в групі, у деяких формах сексуальних відносин — трактувалася як дія, що слугує адаптації, відіграє важливу роль в еволюційних процесах. Призначення *агресивної поведінки* — в пристосуванні до середовища, коли його умови стають несприятливими. Наприклад, нестача ресурсів харчування на даній території, коли на неї претендують нові споживачі. (Звідси «природжений» страх серед чужинцями). Культура лише видозмінює форми прояву агресивності, певним чином цивілізуючи їх. Люди набувають здатності позбавитися відверто асоціальних форм таких проявів через генетичне укорінення відповідних установок або маніпулювання факторами середовища.

Власне в цьому мають допомогти результати соціобіологічних дослідів. Уілсон підкреслює, що соціальні, культурні, взагалі всі зумовлені середовищем фактори переважають у формуванні людської поведінки. Як він зазначає, тільки десять відсотків у поведінці людини — безпосередньо результат біологічних сил, більшість же — переважно наслідки дії середовища. Знання про обидва фактори, їхню взаємодію можуть бути одержані саме в площині соціобіології.

Цікаві висновки пов'язані із вивченням соціобіологами еволюції *сексуальної поведінки*. За їхньою думкою, причиною різних стратегій сексуальної поведінки, яка набагато більше за інші детермінована генетично, є прагнення кожного із сексуальних партнерів досягнути репродуктивного успіху в реалізації власної індивідуальності. При цьому стратегії статей істотно відрізняються. У минулі часи вважали, що міжстатеві відмінності пояснюються різними сексуальними апетитами. Нібито чоловікам притаманні більші сексуальні потреби, жадоби різноманітних сексуальних зв'язків. Жінки ж, рахувалося, мають обмежені сексуальні бажання й задовольняються одним партнером. Ще не так давно таку невідповідність сексуальних інтересів приписували більш сильному «сексуальному потягові» однієї з сторін та вихованню.

Соціобіологи запропонували інше пояснення. Вони починають з того, що завданням людського існування, як і інших істот, є поширення своїх генів через потомство. Жінки здатні розповсюджувати свої гени через запліднену яйцеклітину, котру мають звичайно одну кожний місяць. Гени чоловіків розповсюджуються через сперму, яка виробляється у величезній кількості протягом життя. Таким чином, репродуктивні можливості різних статей та зусилля, необхідні для

запліднення й догляду за потомством, незіставимі. Далі, дитина — а значить, гени жінки — мають кращі шанси на виживання, якщо жінка «заполучить» чоловіка, який не тільки запліднить її, а й зможе утримати її та дитину. Чоловічі ж гени мають кращі шанси на виживання, якщо отримають максимальне поширення, тобто якщо він спроможеться запліднити якомога більшу кількість жінок та надати таку підтримку, котра необхідна для певності у виживанні потомства.

Отже, соціобіологи доводять, що в результаті довготривалих еволюційних процесів у генетичному коді чоловіка відклалась націленість на максималізацію сексуальних взаємин, тоді як жінка здатна своєю генетичною програмою «прив'язати» одного чоловіка, використавши для цього цілий арсенал «примусів та чар», що притаманний їй також генетично.

Хоча можна знайти чимало слабких місць у даному поясненні генетичної зумовленості сексуальної поведінки людей, такий приклад добре ілюструє спосіб соціобіологічної аргументації.

Проблема *альтруїзму* також, на думку соціобіологів, дає можливість глибше проникнути у підвалини людських дій. Уїлсон визначає альтруїзм як саморуйнівну поведінку, що здійснюється задля користі інших. Позитивна оцінка такої поведінки теж успадковується генетично.

Не заперечуючи важливості еволюційно-генетичних факторів, етологічних даних, які наводяться прихильниками соціобіології, соціологи вказують на односторонність такого підходу. Хоча більшість соціобіологів усвідомлює, що людина — це дещо більше, ніж просто жива істота, і що закони еволюції у суспільстві специфічні, проте майже увесь їхній емпіричний матеріал — це спостереження й досліді над тваринами. Поширення результатів цих спостережень і дослідів на людину викликає заперечення у багатьох біологів. До того ж значущість спадкової компоненти у варіаціях навіть зовнішнього виду, не кажучи про психологічні риси особи, ще не ясна, як і не доведена наявність генів агресивності чи ксенофобії. Ідея синтезу біологічного та культурного в детермінації соціальності знайшла дальший розвиток в теорії генно-культурної ко-еволюції. У книзі «Гени, розум, культура: процес ко-еволюції» Е. Уїлсон разом з фізиком Ч. Ламсденом прагне зв'язати біологічні й соціальні знання, пояснити механізми, завдяки яким взаємодіють гени й середовище, простежити людський розвиток від генів через розум до культури і, врешті, заповнити прогалину і в соціобіологічній теорії щодо еволюції людського розуму, культури.

Біологічний функціоналізм: П'єр Ван ден Берге. Після хвилі дискусій навколо соціобіології у 70-ті роки теоретики останньої відійшли від актуальних проблем соціологічного теоретизування. Проте наріжні ідеї біологізаторського «онаучення» соціологічної дисципліни залишилися. Зокрема, Дж. Тюрнер у п'ятому виданні

«Структури соціологічної теорії» присвятив соціобіології розділ, зарахувавши її до функціонального, все ще домінантного напрямку американської соціології. І справді, всі натуралізаторські тенденції у соціальному аналізі є природними спільниками позитивістської традиції в соціології.

Соціобіологічні доводи й аргументи були сприйняті теоретиками соціології. Велика заслуга в цьому біологічного функціоналізму П'єра Ван ден Берге в підході до аналізу міжлюдських відносин. Його думка: «Прийшов час серйозно подивитися на себе як на просто біологічний вид серед інших». Доки це не буде прийнято до уваги, соціологія залишиться у стагнаційному стані. Не може бути сумнівів й у тому, що біологічні дані формують моделі людської організації. Тобто існує незаперечний фактор людської природи, який значно зумовлює певну поведінку та особливі моделі соціальної структури.

Ван ден Берге доводить свої тези прикладами дослідження агресивності людей, еволюції її проявів, показуючи, що виявляються очевидні біологічні підвалини таких соціальних феноменів, як війна, стратифікація, політична діяльність тощо, і що ми не зможемо повністю зрозуміти їх, не визнавши наявності цього фактора, який маскується культурною обробкою і варіативністю у інвайронментальному контексті. Біологічні блоки, насамперед пов'язані з віком та сексом, закладені в основи визначальних характеристик суспільства. Без них не розкрити сутності родини, сексуальних стосунків, нерівності, мистецтва, розваг та ігор, релігії й багатьох інших феноменів людського життя. Згодом, переносючи акцент аргументів з теорії інстинктів, «людської природи» на вплив інвайронментального контексту, він наголошував на складній взаємодії біогенетичних та інвайронментальних факторів. Якщо визнаються соціокультурні універсалиї суспільних систем, то тим більше правомірний пошук певних їхніх «біопрोगрамерів».

Помітною рисою концепції Ван ден Берге є критика соціології за схоластику, захоплення поглядами теоретиків минулого, за те, що соціологи в той час, як, природничо-наукове знання пішло далеко вперед, схильні ізолюватися від загальнонаукового прогресу. За його переконанням, соціологія як ніколи потребує реінтеграції з іншими науками. Тут він, безперечно, має рацію.

Вихідне положення концепції цього американського теоретика полягає в тому, що треба визнати наявність «людської природи», як і природи будь-якої тварини, і що ця природа є визначальною передумовою усіх форм її діяльності та організації. Біологічні спрямовуючі сили, культурно оброблені та скориговані інвайронментальним контекстом, залишаються, проте, базовими, формуючи людське суспільство. Він підкреслює першозначущість «комплексного взаємовпливу біогенетичних та інвайронментальних факторів». Біопрोगрамери «людської природи» в ході еволюційного розвитку переплелися з культурно-середовищними факторами.

Соціобіологічна концептуалізація соціального життя, яку проводить Ван ден Берге, на думку Дж. Тьорнера, цілком у дусі традиційного для американської соціології функціоналістського підходу. Наприклад, на питання «Чому людина є соціальною істотою?» відповідь буде функціоналістською: тому, що «соціальність» або співпраця функціонально збільшує репродуктивну пристосованість, що дає змогу людям краще протистояти ворогам та використовувати ресурси виживання. Така сукупна пристосованість лежить у підвалинах соціальності, генетично закріплена і відтворюється через соціобіологічні механізми (родоплемінну селекцію, взаємність та зворотний вплив у «культурних» процесах, а також примус, що перешкоджає збільшенню індивідуальної пристосованості). Таким чином, соціобіологічне витлумачення соціальних процесів має виразні утилітаристські та функціоналістські риси.

Саме в цьому ключі розглядає Ван ден Берге конкретні соціальні феномени. Такі, як система споріднення (спадкоємності), табу на інцест, етнічність, класи, сексуальний відбір тощо. Структури сімейного життя, сексуальні стратегії поведінки жінок та чоловіків, родоуспадкування по чоловічій лінії тощо пояснюються з точки зору генетико-біологічних закономірностей, які виступають приписуючою силою в явищах, що вважалися переважно культурними феноменами. Наприклад, вибір полігамії (або моногамії з дозволом проміскуїтета) у людських спільнотах (або подвійного стандарту сексуальної поведінки (поблажливого для чоловіків).

Цікавим є соціобіологічне тлумачення етнічності. Знову ж таки за вихідне положення береться ідея родової селекції. В процесі останньої перевагу отримують родинні угруповання, які допомагають одне одному у максималізації пристосованості (виживанні), і принцип цей поширюється на більшу популяцію. Історично великі родові групи складаються з популяцій, котрі зв'язуються взаємним довір'ям та солідарністю й протистоянням іншим популяціям. Ван ден Берге розуміє етнос (ethny) як етнічну групу, маючи її за первісну популяційну спільність. Це — кластер (гроно) родових кіл, який (спільність) створюється в процесі ендогамії та спільної територіальності. Саме етнос визначає репродуктивну стратегію максималізації пристосованості з допомогою утворення широкої мережі уз спорідненості, поширення альтруїстичних установок на всю етнічну спільноту через маніфестування базових «потреб» етносу, усвідомлення необхідності взаємодопомоги «таким самим». Отже, етнос формується в результаті дії природної селекції на рівні груп популяцій, а в процесі історичного розвитку зазнає зворотного впливу з боку соціального та культурного визначення (дефініціювання). Так виглядає (дещо спрощено) соціобіологічне пояснення феномена етнічності в процесі історії людства, яке ґрунтується на редукції до теоретичних принципів генетичної еволюції.

У соціологічних колах США залишилось відкритим питання: що ж таке соціобіологія — нова парадигма в соціальних науках, академічна дисципліна чи соціологічна теорія? Більшість прибічників соціобіології, зокрема Е. Уїлсон, вважають, що формується нова наука. Аналітики розвитку соціологічної думки, такі як Дж. Рітцер, розглядають соціобіологію як перспективну соціологічну парадигму. У ній вбачається «інтригуюча можливість» введення соціології в коло стандартних дисциплін, які базуються на об'єктивних даних. Після кількох років суперечок про парадигмальний статус соціобіології Рітцер знову вказав на наявність суперечливого відношення «любові — заперечення» до того, наскільки соціальна поведінка може бути пояснена біологічно. Він зробив висновок про можливість того, що «соціологи врешті-решт подолають побоювання, яке склалось історично, відносно біології, і почнеться ера, коли деякі з них покладуть її у центр своєї уваги». Інші ж, наприклад Р. Коллінз, розглядають зліт соціобіології скоріше як фазу маятникового розвитку теоретичних засад соціології у 70-х роках, котра швидко мине, і гадають, що краще говорити про вплив соціології на біологічну науку, проникнення в її сфери. А Дж. Тьорнер вже у 90-х роках стверджує, що соціобіологія, швидко еволюціонуючи від раннього надмірного біологізму до загальної позитивістської традиції, посяде місце у функціоналістському підході до суспільних явищ.

Очевидно, з соціобіологічними концепціями пов'язують сподівання на внесення у соціологічний аналіз природничо-наукових стандартів знання, вбачають у них засіб від надмірної містифікації соціального життя, можливість вироблення універсальної теоретичної мови, інакше кажучи, деякого «онаучення» соціологічного пізнання з позитивістської точки зору.

Певні успіхи тут незаперечні. Вивчення впливу на соціальну поведінку біологічних факторів: хімічних та гормональних, фізичного стану, старіння, статевих особливостей тощо збагатило наше розуміння передумов людських відносин. Це також справедливо щодо використання еволюційної теорії та генетики в тлумаченні суспільно-історичних процесів, місця генних «біопроджерів» у різних соціальних феноменах.

Водночас серед більшості соціологів, в тому числі таких, які високо оцінили соціобіологічні ідеї (Дж. Тьорнер), превалує думка, що соціобіологи тяжіють до вульгаризації складних соціальних явищ, беззастережного редукціонізму. Пояснення такого гатунку страждають на тавтологічність: певні соціальні феномени мають місце, бо вони сприяють пристосуванню, а його ми спостерігаємо, бо ці феномени мають місце. Соціобіологічні витлумачення соціальної організації надто неясні та ad hoc. Багато тез слабо аргументовані й взагалі не витримують соціологічного критичного аналізу.

Зокрема, опоненти соціобіології висувають наступні контр тези:

— соціобіологічне тлумачення генетичного контролю соціального недостатне й неперевірюване, бо історичну еволюцію соціального не можна реконструювати;

— в соціобіології абсолютизуються природні відмінності людей й водночас неправомірно припускається нейтральність соціального середовища в процесі самореалізації індивіда;

— ієрархічність соціальних структур не зводиться до індивідуальних відмінностей людей;

— соціальна нерівність, рольова диференціація у суспільстві не визначаються лише факторами спадковості;

— особливості «людської природи» не зумовлюють види соціальної організації й реальної поведінки осіб;

— плідна взаємодія біологічних та соціологічних знань не обов'язково мусить ґрунтуватися на редукціонізмі соціобіології і т. п.

Опускаючи крайнощі натуралізаторських претендувань у соціальних сферах, однобічності спрощених витлумачень суспільних явищ, маючи на увазі, що культура й суспільство не є просто відображенням певних біопрограм, а системи символічної взаємодії індивідів та соціальних структур виявляють власну динаміку й емерджентні якості, які не залежать тільки від людської біології, треба все-таки зазначити, що концепції соціобіологічних теоретиків посядуть належне місце в історії соціологічної теоретичної думки.

Біхевіористична соціологія Б. Ф. Скінера. Соціальний біхевіоризм є теоретико-методологічним напрямом у більш широкій натуралізації соціального пізнання, спробою на ґрунті засобів, методів та понять експериментальної психології побудувати соціологічну теорію. Корені біхевіоризму в соціології, які сягають її витоків, дають нові паростки. Здебільшого це стосується концепцій соціобіології та теорії соціального обміну, але найяскравіше вони проявились в ідеях радикального біхевіоризму Б. Скінера. Він є визнаним лідером цього напрямку.

Беррес Фредерік Скінер* більшу частину свого наукового життя провів у Гарвардському університеті. Широку відомість йому принесла праця «По той бік свободи й гідності» (1971 р.), яка стала науковим бестселером. Він збагатив соціальні дисципліни своїми

* Б. Ф. Скінер (1904 р. нар.) народився у штаті Пенсільванія (США). Він — професор Гарвардського університету (1974 р.). Теоретик радикального біхевіоризму, розробляв методи вивчення поведінки тварин, обґрунтував можливість поширення цих методів на соціальну сферу. Його концепція «науки про людську поведінку» викликала дискусії в соціологічних колах у 70-х роках нашого віку. Ідеї біхевіоризму використовувались для аналізу сучасного суспільства, його інститутів (виховання, освіти, медицини, засобів масової комунікації). Теоретичні висновки Скінера справили чималий вплив на соціологів різних течій неопозитивізму та соціобіологізму.

ідеями так званої «оперантної зумовленості соціальних дій», положеннями «науки про поведінку» та різними стратегіями «поведінкової технології». Інакше кажучи — використанням принципів біхевіористської психології в соціологічному розгляді.

На думку Скінера, біхевіоризм повинен стати методологічною основою усіх суспільних наук, своєрідною «філософією психології». Завданням біхевіоріальної психології є опис об'єктивно спостережуваних закономірних зв'язків між стимулами й реакціями в соціальних відносинах при особливій увазі до механізмів «підкріплення» (підсилення) цих реакцій.

Американський теоретик висунув концепцію «оперантного навчання» (йдеться передусім про тварин), згідно з якою будь-який живий організм в ході процесів, що багаторазово повторюються (тобто операцій), набуває нових реакцій на зовнішні стимули завдяки тому, що сам їх «підкріплює». На базі цієї концепції розроблялася теорія «програмованого навчання», де з усією наочністю виявились головні постулати біхевіоризму в розумінні суспільних процесів. Абсолютизація принципів оперантного біхевіоризму в скінерівських працях призвела до проявів *сцієнтистського утопізму в уявленнях про соціальне управління, ідей технократизму в стратегіях «модифікації» поведінки людей, що викликало різку критику з боку гуманістично орієнтованих соціологів та наукової громадськості. Проте багато оригінальних ідей Скінера помітно вплинули на американську соціологію.*

Взагалі біхевіоризм як один з напрямів у соціальній психології відомий досить давно, але перебував там на другому плані. Лише з виходом у сферу соціальних досліджень, заявками Скінера та його послідовників на «нові перспективи» соціологічного аналізу в біхевіористичному ракурсі він став головним напрямом у соціології США. Показово, що, прогнозуючи подальший розвиток соціологічної теорії, такий її аналітик, як Дж. Рітцер (1975 р.), виділив три узагальнені парадигми: фактизм (тобто дюркгеймівську традицію), дефінітизм (веберівська традиція) та біхевіоризм й віддав перевагу останній як цементуючій субстанції мультипарадигматичного синтезу соціологічної науки.

І справді, Скінер відкидає базові принципи теорій, які беруть початки в соціальному дефінітизмі (символічний інтеракціонізм, феноменологія та ін.) або в соціальному фактизмі (структурний функціоналізм, конфліктна теорія тощо). У фокусі його уваги об'єктивне підтвердження відносин, закономірних зв'язків між природою реальної поведінки і наслідками історичного впливу середовища. Іншими словами, індивіди, за його аргументами, повторюють дії, за котрі були винагороджені раніше. Йдеться про позитивне чи негативне стимулювання, зворотню ціну вчинків, генералізоване підсилення та модифікацію поведінки соціальних суб'єктів. Пропо-

нується витлумачувати соціальну поведінку, причому не тільки індивідуальну, а й соціальних структур, в поняттях психології.

Концептуальні тези біхевіористичної соціології Скінера такі:

- індивід прагне повторювати дії, які винагороджуються;
- якщо з'являються ті самі стимули, що й раніше, то й поведінка буде такою самою, як і раніше;
- чим більше цінується дія, тим більше вона ймовірна;
- чим частіше дія винагороджувалась, тим менше це цінується (насичення);
- якщо дія не отримує очікуваного стимулу, можливі прояви агресивності, а якщо навпаки, — то задоволеності, і т. д.

Осьова думка концепції Скінера полягає в тому, щоб замість малорезультативних досі спроб аналізувати ментальні стани соціальних суб'єктів досліджувати дії людей, які можна спостерігати, тобто досліджувати «відкриту поведінку» та середовище її перебігу, яке впливає на неї. Положення «поведінкової науки» можуть бути попередньо перевірені лабораторними, експериментальними методами, доповнені дослідженнями вищої нервової діяльності людини, неврології та психофізіології. На відміну від традиційної соціальної психології, яка зосереджується на процесах сприйняття, мислення, на відчуттях, біхевіористична соціологія переакцентує увагу з когнітивних процесів на об'єктивно спостережувані, фіксовані поведінкові реакції.

Скінерівська концепція розглядається її прихильниками не тільки як «філософія психології», а набагато ширше — як методологічна основа усіх суспільствознавчих дисциплін. Американський психолог писав, що «майже всі, хто займається людськими проблемами: політологи, філософи, економісти, літератори, соціологи, теологи, антропологи, педагоги чи психотерапевти все ще говорять про поведінку людини на доннауковому рівні». Підвести під усі дисципліни науковий фундамент закономірних зв'язків, універсальних механізмів у людських вчинках — посилене завдання для біхевіористичної «науки поведінки».

Аргументація біхевіористської соціології Скінера досить проста. Головним у його підході є обґрунтування закономірностей «оперантної поведінки», модифікація відомого принципу рефлексивної поведінки І. Павлова: реакція (R) на безумовний стимул (S) доповнюється «підкріпленням», підсиленням через вплив факторів оточення, середовища перебігу процесів. В оперантній поведінці стимул не зразу породжує певні дії. Первісні потреби індивідів настільки різні та залежні від впливу середовища, що навіть при загальній генетичній зумовленості реалізація однакових потреб може значно відрізнятись. Природні потреби, які спрямовують дії людини, допомагають їй виживати і репродукуватися, підвладні впливові багатьох сил, що виникають у суспільній реальності, й коригуються ними. Тварини виробляють свою поведінку шляхом спроб та помилок

(наприклад, знаходячи засіб для отримання їжі в лабораторних дослідах). Людина ж почерпає знання здебільшого зі своєї передісторії, користується соціальним досвідом. За Скінером, успіх в задоволенні природних потреб буде підсилювати активність, яка, в свою чергу, допоможе діяти більш результативно. Дані специфічні дії будуть «підкріплені» факторами соціального середовища. Так створюється оперантна поведінка. До неї вводиться врахування активного характеру організму (соціального суб'єкта) при його взаємодії з середовищем (соціальним оточенням).

При цьому доречно зазначити, що перенесення біхевіористами акценту на позитивне підкріплення принципово не відрізняє такі процеси від інших умовних реакцій на стимул. Оперантні зв'язки не виходять за межі каналу «вхід — вихід» (стимул — реакція). Американський теоретик в соціологічних екскурсах вживав таку саму методологію і такі само терміни, що і в своїх лабораторних дослідах над пацюками та голубами. Об'єкт його досліджень: функціональний зв'язок між двома змінними. Найчастіше це взаємодія між «індивідуальним організмом» та зовнішнім середовищем. Такий спрощений підхід незмінно дещо вульгаризує соціальну життєдіяльність, яка не зводиться до механічних реакцій на різноманітні стимули.

З принципами оперантної поведінки у концепції Скінера тісно пов'язані поняття успіху, стимулу й ціни, що ним використовуються. Так, успіх — це головний елемент «підкріплення». Ефект успіху буде закріплюватись у внутрішньому спонуканні до повторення певних дій. Причём «підкріплення» виступають не завжди у матеріалізованому вигляді, а можуть міститись у самій людині (наприклад, сексуальне задоволення або ж бути з негативним знаком, тобто у вигляді загрози покарання). Якщо минулі дії були нагороджені, то за подібних обставин індивід буде прагнути їх повторити. Обставини будуть відігравати роль стимула. Характеристики стимулюючих обставин можуть варіюватися, проте чим менш вони віддалені від справжнього часу, тим сильніше будуть діяти.

Успіх і стимул супроводить також коригуючий фактор — ціна, тобто необхідні витрати для досягнення успіху, відповідність винагороди витраченим зусиллям. Важливим принципом скінерівського підходу є принцип раціонального вибору альтернатив у соціальній поведінці. Така раціональність впливає з розрахунків ціни, а також врахування минулого досвіду та поточного моменту. Висунення на перший план утилітаризму й раціональності в соціальній поведінці споріднює його концепцію із загальною натуралістичною тенденцією в соціологічному пізнанні.

Привернули увагу гуманітаріїв різних фахів і більш спеціалізовані висновки досліджень Скінера відносно, скажімо, «насичення» у оперантній поведінці, тобто зниження стимулюючого ефекту, цінності винагороди в міру насичення, задоволення певних

потреб (за винятком фактора «зворотного підкріплення» універсального стимулу — грошей). Або пояснення «фрустрації — агресії», тобто такої форми емоційної поведінки, яка викликається неочікуваним покаранням чи неотриманням заслуженої винагороди у зіставленні з минулим досвідом (або й генетичною пам'яттю). Інакше кажучи, агресивна поведінка — це гнівна емоційна реакція. Перенесення її на менш небезпечний об'єкт визначається як фрустрація (пошук «козла відпущення», зганяння зла на об'єкті, від якого явно не очікують опору). Рівень агресивності може вимірюватися ступенем страждань, котрі готовий витерпіти суб'єкт для досягнення своєї мети — покаранням іншого ("готовність відрізати собі носа на зло обличчю"). Аргументація американського теоретика стосувалася й того, що емоційні форми поведінки мають характеристики і респонденції, та багато іншого.

На основі принципів оперантної поведінки Скінер будує свою «поведінкову науку» — виведення закономірностей взаємодії організму і середовища — та «технологію поведінки» — вироблення експериментальним шляхом методик формування умовних рефлексів «доброї поведінки». У своїй головній роботі «По той бік свободи й гідності» він аргументує важливість «культурного проектування» соціальної поведінки, тобто вплив на індивіда через його культурне середовище, активізацію його відношень до моральних приписів.

Поряд із поширенням традиційної моралі й чеснот (серед яких альтруїзм — вище досягнення культурної еволюції людини) вчений вважає актуальним звільнення від низки ілюзій, що вкоринилися у суспільствознавчих науках. Серед них — застарілі, на його погляд, цінності індивідуалізму: свобода, гідність, відповідальність. Принципи біхевіористичної «технології поведінки» є етично нейтральними й природними. Прихильники такого підходу до об'єктивного розгляду функціонального зв'язку між «індивідуальним організмом» й умовами його життєдіяльності ставлять питання про те, щоб «скасувати автономну людину, котру захищає література про свободу і гідність». Людина, за Скінером, передусім біхевіоріальна система, дії якої піддаються зовнішньому управлінню.

Теоретик біхевіористичної соціології доводить, що соціальний контроль не суперечить свободі. Такий контроль через середовище існування притаманний всьому живому. Головне ж не бути рабом ілюзій свободи. Людина не є вільною від своєї природи й залежить від середовища життєдіяльності. Більше того, до соціального оточення треба ставитися так само, як і до незалежного від нашої свідомості й моральних приписів природного середовища. Наукове — біхевіористське, за Скінером, — пояснення поведінки повинно бути відокремлене від ціннісних ілюзій. Його «технологія поведінки» покликана «науково» керувати поведінкою індивідів й запобігати появі антисоціальних вчинків.

Тут можемо зазначити, що є розбіжності в тлумаченнях людської поведінки у соціобіологів і соціальних біхевіористів.

Перші — наголошують на визначальності в поведінці природного, генетичного (хоча й пов'язаного з тим, що виховується, культурно закріплюється). У других — верховенство має те, що набувається, оперантне у детермінації людської поведінки. Скінер на перший план висуває постулат «чистого аркуша» (*tabula rasa*) живої істоти, на якому з однаковою ймовірністю можна написати будь-яку програму поведінки.

Така точка зору критикувалась біологами, оскільки, за їх переконанням, хоча тварини навчаються тому, що їхні предки ніколи не робили, оперантна зумовленість спрацьовує далеко не завжди — генетично закріплене чудернацьки переплітається з набутим, спричиненим. Тим більше, що залишається відкритим питання про можливість використання щодо людини техніки психологічного спрямування. Психологи, в свою чергу, вказують на очевидну різноманітність й специфікацію людських потягів, їхню складність, опосередкованість факторами впливу середовища тощо. Біхевіористи ігнорують когнітивні прояви людської психіки. Інтроекціонізм, а з ним і поняття свідомості у них рівнозначні містицизму, феноменологічному ідеалізму. Намагання побудувати поведінкову психологію за природничо-науковими зразками звучило їхній підхід до спостережень за зовнішньою поведінкою людини, призвело до заперечення можливості аналізувати процеси свідомості. Зведення людини, врешті-решт, до «жмутка реагуючої протоплазми» не могло не викликати гострої реакції багатьох теоретиків гуманітарного знання.

Ще одне положення соціального біхевіоризму критикується соціологами, а саме принцип методологічного індивідуалізму, який полягає в тому, щоб розглядати кожну поведінкову особину ("організм") окремо, виходячи з першорядності психологічної детермінації соціальної поведінки. Однак, як підкреслюють аналітики, соціологія не редукується до психології. Людина — насамперед соціальна тварина, призначена до взаємодії та орієнтована на громадські цінності. Іншими словами, психологічний редукціонізм робить підхід Скінера неприйнятним для багатьох соціологів.

Важливою складовою концепції американського теоретика, хоча й найменш оригінальною, є його розуміння сутності соціологічного теоретизування, кумулятивності соціологічних знань. У руслі натуралізації він наголошує на першозначущості фіксування об'єктивних залежностей, виведенні «покриваючих», описуючих законів (*covering laws*), котрі мають стати основою пояснюючої теорії. Тобто він є прихильником позитивістського «онаучення» сучасної соціології.

Отже, біхевіористська стратегія містить чимало ідей та положень, які, за думкою Скінера та його послідовників, прикликані зба-

гатити соціологію. Йдеться про тези біхевіористської психології як про універсальний теоретичний фундамент розгляду соціальних відносин, про доктрину методологічного індивідуалізму і психологічного редукціонізму, позитивістське розуміння соціальної теорії. Концепцію біхевіористичної соціології Скінера можна розглядати як біхевіористське бачення традиційної для соціології позитивістського гатунку ідеї, яка сягає Конта, Дюркгейма, Радкліф-Брауна та ін., про створення «природної науки про суспільство», що ніколи не зникла в історії соціологічної думки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социологическая мысль. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
2. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
3. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 294 с.
4. Turner J. The Structure of Sociological Theory. — Wadsworth: The Dorsey Press, 1991. — 661 p.
5. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 608 p.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ: ДЖ. ХОМАНС, П. БЛАУ

Теоретичні джерела. Теорія соціального обміну формувалась на перетині кількох теоретико-методологічних тенденцій у розвитку соціологічного мислення. Основні серед них — постпозитивізм, економічний утилітаризм, соціальний біхевіоризм, культурна антропологія.

В активі її теоретиків: перенесення уваги з абстрактних визначень соціальної системи та її функціонування на «реальну поведінку» раціонально діючого індивіда; намагання виявити рудиментарні економічні інтереси членів суспільства та елементарні форми соціальної поведінки і редукувати до них соціальні процеси на ґрунті положень біхевіористської психології; постановка і вирішення цікавих дослідницьких завдань (наприклад, Дж. Хомансом: які універсальні принципи людської поведінки, котрими керуються в соціальних відносинах?, які первісні загальні психологічні мотивації варіативної поведінки? і т.д., або П. Блау: як наявна соціальна структура впливає на її компоненти?, яким чином характеристики певних груп, організацій, спільнот впливають на індивідів, що беруть у них участь? і т.п.).

Інтелектуальні корені теорії обміну сягають фундаторів класичної економіки XVIII ст. (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Міль, Дж. Бен-там), які з позицій універсальності дії принципу корисності, тобто утилітаризму всього сушого, зображували соціальний світ як відкритий ринок, де індивіди, спонукувані критеріями раціональності, змагаються один з одним, пристосовуються та

змінюються задля отримання максимальної користі (або задоволення). Інакше кажучи, суспільні відносини під таким кутом зору розуміються як такі, що базуються на раціональному пошуку власної вигоди в процесі обміну з іншими, розгляді альтернатив, оптимальному виборі напряму діяльності, зіставленні зиску та ціни витрат тощо. Люди, за доктриною утилітаризму, прагнуть до раціональності у трансв'язках. Це є законом «людської природи», «економічної людини». Чимало з цих уявлень про соціальне життя як взаємообмін ресурсами перейняли антропологія й соціологія XIX ст.

Дослідження антропологів дали багатий матеріал для аргументації як «економічних мотивів» поведінки людей по задоволенню своїх базових потреб, так і щодо важливості й символічних, психологічних функцій обміну для людської спільноти (наприклад, для соціальної інтеграції). Антропологія відкрили й пояснили культурні та структурні фактори, які виникають в обмінних процесах в примітивних суспільствах. Особливі заслуги в цьому мають Б. Малиновський та К. Леві-Строс.

Іншою складовою формування теорії обміну був психологічний біхевіоризм. Починаючи з відкриття І. Павловим умовного рефлексу, через лабораторні досліді Е. Торндайка, Дж. Уотсона складалася традиція витлумачувати поведінку живих істот переважно як результат «спроб та помилок». Біхевіоризм звузив психологію до аналізу відносин «стимул — реакція» (S — R), до пояснення «відкритої поведінки». Родоначальники біхевіоризму обмежувались головним чином лабораторними спостереженнями, маніпуляціями над організмами через вплив середовища. Проте згодом постало питання про використання біхевіористських принципів і для пояснення людської поведінки. Під впливом антропології біхевіористська психологія була доповнена поняттями про культуру та соціальну динаміку. Тобто мала місце конвергенція економічних, антропологічних та психологічних узагальнень. Здебільшого через культурну антропологію ідеї утилітаризму проникали у ранню соціологію. Зокрема, Г. Спенсер і Е. Дюркгейм звертались до поняття обміну як одного з параметрів виміру соціальних процесів. Дж. Мід також використовував утилітаристське сприйняття соціального життя в інтеракціоністській теорії. Г. Зіммель в одній із своїх головних праць «Філософія грошей» значну увагу приділив обмінним відносинам у суспільстві. Це стосується й праць К. Маркса.

Однак жодну із соціологічних концепцій минулого віку не можна вважати безпосередньою попередницею теорії соціального обміну. Цей теоретичний напрям пройшов певний ряд трансформацій — від економічних тез через антропологію та ранню соціологію до сучасних тез біхевіористської соціології та макроструктуралізму. Поняття утилітаризму та біхевіоризму поєднувалися в теорії обміну із соціологічними ідеями К. Маркса і Г. Зіммеля й у дещо склектичній суміші утворили нову парадигму

соціологічних знань. Концептуальний підхід Дж. Хоманса та його послідовників досить оригінальний і базується на власних теоретичних положеннях.

В центрі уваги — «реальна поведінка». Ця парадигма заявила про себе на рубежі 50-х — початку 60-х років. Концептуалізацію «соціального обміну» зв'язують із виходом праць Дж. Хоманса «Соціальна поведінка як обмін» (1958 р.) і «Соціальна поведінка: її елементарні форми» (1961 р.). Професор Гарвардського університету — Джордж Хоманс * — починав свою наукову діяльність з досліджень «малих груп», індустріальної соціології, проте відомим його зробили твори, що заклали основи теорії соціального обміну. Трохи пізніше вийшла книга другого основоположника цієї теорії Пітера Блау «Обмін і влада у соціальному житті» (1964 р.).

Запропонований теоретичний підхід був певною мірою реакцією на методологічну кризу в американській соціології повоєнного періоду, на теоретичні труднощі системного аналізу, тупцювання на місці головної течії — структурного функціоналізму — у вирішенні низки методологічних проблем.

Хоманс поставив собі за мету подолати абстрактність, дедуктивну спекулятивність структурно-функціонального аналізу Парсонса й висунув індуктивну стратегію соціологічного розгляду, який мав відштовхуватись від регулярностей в соціальній поведінці. Він підкреслював, що дії конкретної людини не можуть бути пояснені на власне соціологічному рівні. Тільки в площині соціальної психології — ключ до їх правильного тлумачення.

Особисті інтереси, наголошував Хоманс, є універсальною спонукою, яка рухає світом. Людська природа така, що люди прагнуть уникнути неприємного, болючого і водночас хочуть збільшити задоволення від приємного. Оскільки ж ресурси благ найчастіше обмежені, то задля досягнення своїх цілей соціальні суб'єкти вступають у відносини обміну.

* Джордж Хоманс (1910 — 1989) вважається фундатором теорії соціального обміну. Народився у Бостоні (США) в інтелектуальній родині, тісно пов'язаний з Гарвардом, де він закінчив коледж, а потім працював у славновісній Школі бізнесу. Дж. Хоманс більше тяжів до «практичної соціології», тому співробітничав з відомим психологом Е. Мейо, займаючись мікросоціологічними дослідженнями, «індустріальною соціологією», на матеріалах яких була підготовлена робота «Людська група» (1950 р.). Молодий вчений запропонував свою концептуальну схему розвитку соціальних наук на біхевіористських принципах. У книзі «Природа соціальних наук» (1967 р.) його концепція набула завершеного вигляду. Дж. Хоманс у своїй науковій програмі прагнув подолати недоліки усталених соціологічних традицій, віднайти первісні елементи соціального життя, обґрунтувати індуктивістсько-редукціоністську стратегію створення соціологічної теорії. До кінця життя він залишався стійким прихильником принципів біхевіоризму та індивідуалізму. Теоретичні й методологічні здобутки Дж. Хоманса забезпечили йому непересічне місце в сучасній соціології.

Людина як раціонально діючий учасник обмінних операцій, котрі здійснюються в умовах вільного ринку, аналізує наявні альтернативи, зіставляє видатки й прибутки і вибирає такий шлях дії, який забезпечить найбільший зиск для неї. Відмітною рисою підходу Хоманса є спроби виявити детермінуючі характеристики соціальної поведінки суб'єктів не у соціальних відносинах, зв'язках, структурах, а поза цариною соціального, передусім у психології людини.

Теорія соціального обміну вважається в сучасній соціології добре розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур, який спирається на досить еkleктичну сукупність положень утилітаристської економіки, функціоналістської антропології, конфліктології й біхевіористської психології. Вона виходить з того, що обмінні процеси всюдисущі й універсальні — від міжособових до міждержавних — і є обов'язковою складовою усіх соціальних явищ, що обмінна модель може використовуватись у різних сферах і на різних рівнях.

Загальні положення теорії такі:

1) усі соціальні суб'єкти, хоч у якійсь мірі, володіють ресурсами, які можуть бути використані для отримання через обмін яких-небудь набутоків, що мають цінність, інших суб'єктів;

2) у процесі соціальних відносин суб'єкти проводять розрахунки відносно цінності або користності того, що пропонуються для обміну іншими, а також власних витрат, яких вони, припустимо, зазнають, й розглядають можливі альтернативи в набутках та втратах. Такі розрахунки виконуються, коли наявні певні потреби й цілі у суб'єктів та коли у розпорядженні суб'єктів є певні ресурси;

3) соціальні суб'єкти виконують розрахунки для того, щоб отримати від інших суб'єктів дещо, що перевершує в цінності й користності те, що має бути ними витрачено;

4) соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. Динаміка розвитку цих відносин може бути пояснена з допомогою аналізу ступеня збалансованості обмінів між суб'єктами.

Ці основоположні твердження прибічників теорії соціального обміну, які поділяються усіма її інтерпретаторами, виводяться з натуралістських, біхевіористських тлумачень соціальних процесів. Вони близькі до пояснення соціальної реальності з позицій «здорового глузду», підходу, котрий сягає початків соціології як позитивної науки про суспільство і має у підґрунті орієнтацію на об'єктивно спостережувані факти та припущення про первісну раціональність дій соціальних суб'єктів. Із самого початку Хоманс декларував, що він робить упор насамперед на аналіз реальних дій людей, так би мовити, на «абстракції першого порядку» (на відміну від узагальнень, «абстракцій другого порядку», що використовуються соціологами). На його думку, соціологи повинні «спуститися з висот голосних слів принаймні до безпосередніх спостережень, до «здорового глузду».

Принцип «здорового глузду» завжди був наріжним в його соціологічних розглядах. Думається, що теоретико-методологічна опора саме на цей принцип імпонувала багатьом соціологам. До цього треба додати виразний акцент на пропозиціональності соціологічної теорії. Інакше кажучи, за Хомансом та його послідовниками, теорія лише тоді має сенс, коли за нею йде певна практична віддача, конкретне пояснення конкретної соціальної ситуації супроводиться висновками, які перевіряються.

Пропонований прихильниками теорії соціального обміну тип аналізу тісно пов'язаний з традиціями західної культури й соціального мислення. Головні положення цієї теорії співзвучні ідеям Б. Скінера, Г. Зімеля, К. Маркса, мислителям періоду становлення буржуазної цивілізації — І. Бенгама, Дж. Міля, Дж. Локка, А. Сміта та ін. Принципи раціональності, утилітарності, природної заданості соціальної поведінки, «природної гармонії інтересів», як і їх «природної конфліктності» у людському суспільстві, що стверджувались за умов становлення капіталістичного ладу, одержали в теорії соціального обміну нове використання та обгрунтування.

Така традиція поєднана з позитивістським підходом до соціального життя. Його тлумачення, за Хомансом, повинно будуватися на пріоритеті розгляду «раціонально діючого індивіда». Свій головний внесок в соціологічну теорію дослідники цього напрямку вбачають не у розкритті генезису соціальних відносин, їхньої природи й функціональних залежностей, а в «поясненні варіацій у дійсній поведінці», виявленні «норм взаємності» та «універсальних потреб», які притаманні «людині як людині».

Хоманс, звертаючись до причин і цілей соціальної діяльності, підкреслює казуальність та пояснювальність людської поведінки, оскільки вона детермінується не тільки комбінацією специфічних обставин, а й універсальними принципами життєдіяльності. Психологічні реалії й економічні інтереси — первісні та єдино достовірні. Соціолог мусить прагнути застосовувати природничо-наукову методологію у сфері соціального пізнання, уникати суджень, що не верифікуються, хоча статус соціологічних висновків, на його думку, через усе ще «до-науковий» стан дисципліни буде нижчим, ніж у природничих науках.

Доречно пригадати, що після довгих суперечок про специфіку соціологічного пізнання в американській соціології 70-х років виразно позначилося повернення до натуралізму. Коливання «йти чи не йти за природничо-науковим ідеалом», за свідченням істориків соціології США, завершилося зверненням до біхевіоризму. Це ще одна причина популярності теоретиків соціального обміну.

В позиції прихильників теорії соціального обміну для багатьох теоретиків було привабливим критичне ставлення до абстрактного схематизму у поясненнях соціального життя, насамперед критика робіт Т. Парсонса. Дж. Хоманс принципово виступив проти ро-

зуміння соціального знання як продукту спекулятивно-теоретичного конструювання. Розгляд соціальних явищ, на його думку, треба починати з виявлення «елементарних психологічних процесів» і тільки після цього досліджувати людські потреби, витлумачуючи їх у дусі поєднання виявлених елементів. Інакше кажучи, спиратися на аналіз очевидних, спостережуваних регулярностей людської поведінки, індуктивним шляхом просуватися до висновків відносно соціальних явищ. Він підкреслює актуальність заклику «повернути людину» (так і зветься одна з його робіт) у соціологічний аналіз. Хоманс стверджує, що в поясненні соціальних феноменів, якщо вже ми вдаємось до конструювання різних начерків дедуктивних систем, краще використовувати «психологічне пояснення».

Саме це є наріжним методологічним положенням для концепції *соціальної поведінки як обміну*. Отже, основою, за Хомансом, правильного розуміння поведінки під час обміну є біхевіористична психологія; об'єктом аналізу мають бути не самі діячі обміну, а соціальні відносини, які виникають в процесі між ними: певна взаємозалежність, внутрішньо притаманна цим процесам (скажімо, любов, довіра, конкуренція, домінування тощо). Дослідницька увага повинна зосереджуватися на моделях взаємин, нормах обміну та інших рисах обмінних процесів, а не на намірах чи рисах їхніх суб'єктів. Таким чином, метою аналізу буде пояснення дій суб'єктів через розкриття природи обмінних процесів (на відміну від спроб вивести ці взаємовідносини з рис суб'єктів, зобразити відносини як результат характеристик діячів, що їх складають).

Можливість поставити соціологію на твердий науковий ґрунт, подолати розрив між абстракціями загальної теорії й розрізненими емпіричними узагальненнями Хоманс та його послідовники шукають в натуралізації соціології — з'ясуванні універсальних верифіковуваних елементів соціального життя, виявленні поведінкових закономірностей у соціальній взаємодії в річищі соціального біхевіоризму.

Соціальна структура як обмін є другим важливим предметом аналізу теоретиків цього напрямку, де обмінні процеси розглядаються як джерело структурних змін, розвитку суспільних інститутів. Вихідне положення Хоманса, що обмін є основою соціальної взаємодії між особами, знайшло розвиток в концепції Блау, яка ґрунтується на тезі, що обмін також є фундаментальною базою існуючих соціальних структур, оскільки всі моделі соціальних відносин з часом інституалізуються, набуваючи структурних, установлених форм: від моделей дружби, одруження, формальних і неформальних відносин в організаціях, політичних спілках та коаліціях до моделей міжнародних торговельних і міждержавних відносин.

Теоретики соціального обміну продовжили традицію антропологів, тлумачачи соціальні структури як наслідок солідарності між людьми, яка виникає в результаті символічного обміну. Тобто нама-

галися через обмінні процеси пояснювати суспільство й культуру. Це дало змогу запропонувати динамічний погляд на соціальні структури, показати перетікання ресурсів з однієї такої структури в іншу, в тому числі й символічно окреслену, як статус чи інформація, і завдяки цьому пояснити соціальні зміни. Такі зміни через перерозподіл ресурсів впливають як на самі структури, так і на суб'єктів взаємообміну.

Центральним питанням дослідження соціальних структур під цим кутом стає концепція влади, домінування й залежності. Процеси диференціювання ресурсів у соціальних системах ведуть до нерівномірностей у розподілі влади, визначають інституціалізацію владарювання одних над іншими. Звідси постійний інтерес соціологів цього напрямку до проблем нерівності, розподілу благ у суспільстві, досягнення певного статусу, дискримінації тощо.

Критика абстрактного теоретизування у світлі психологічного редукціонізму. Дж. Хоманс рідше віддавав перевагу мікрорівневу розглядові та поясненню соціальних дій, відкидаючи той підхід у соціологічній методології, який розроблявся в працях Дюркгейма, Парето, Парсонса. Теоретик соціального обміну зосереджується на «справжніх зразках» соціальної поведінки, розглядаючи їх з позиції біхевіористської психології.

Робиться спроба редукувати усе розмаїття соціальної взаємодії до елементів поведінкової психології, і в цьому вбачається головна мета соціологічного дослідження. Хоманс зазначав, що вичерпні пояснювальні принципи в соціології не були ні структурними, ні функціональними, а саме психологічними. Це були припущення щодо поведінки індивіда власне «як людини». У соціології лише психологічна теорія має шанс стати загальною теорією, наполягав американський соціолог.

Історико-філософське бачення, абстрактно-теоретичні міркування при такому підході опиняються за межами соціологічної дисципліни. Характерним для позиції Хоманса є судження відносно соціологізму та історизму. Останній, вважає він, не може дати цілісної, дедуктивної системи знань, бо намагання науково пояснити явища суспільного життя неминуче зведуться до пояснення психології діючих суб'єктів. Тільки психологічні реалії первісні та єдино достовірні. Вони роблять зайвим історичний аналіз.

Взагалі соціальна філософія не вправі претендувати на точну теорію. Соціологічні узагальнення — це тільки «орієнтуючі твердження». Вони надто неповні порівняно з природознавчими законами. Так, якщо, за словами Хоманса, фізичний закон Бойля говорить, що саме буде за певних умов, то закони суспільного розвитку Маркса лиш те, що щось відбудеться. А тому перші мають статус наукового закону, а другі — ні. Висновок його зводиться до того, що соціолог повинен намагатися використовувати природничо-наукову методологію.

Відповідно пропонується і понятійний апарат для вирішення цього завдання. Тлумачення суспільних явищ, на думку теоретиків

соціального обміну, має ґрунтуватись на положеннях, які віддзеркалюють функціональну залежність найважливіших елементів суспільного ладу, починаючи з універсальних мотивів і принципів соціальної взаємодії. При поясненні суспільними науками цих явищ треба виходити з норм і мови природничих наук.

У своєму президентському зверненні до Американської соціологічної асоціації Хоманс наголошував, що шлях розбудови реальної соціологічної теорії пролягає через визнання положень поведінкової психології як основи соціології. Лише таке визнання, за ним, змогло б з'єднати «безнадійно поділену на окремі частини дисципліну», відкрило б шлях до «більш успішних рішень старих та виявлення нових, цікавих проблем». А в одній з останніх своїх праць «Біхевіоризм та після» Хоманс писав, що програма біхевіоризму, прикладена до соціології, містить три пов'язаних блоки ідей: власне вихідні положення біхевіористської психології, доктрину методологічного індивідуалізму й законоподібне уявлення про теорію. Завдання сучасних соціологів — реалізувати цю програму.

«Елементарні форми» соціальної поведінки. Отже, побудова соціологічної теорії, за Хомансом, починається з обґрунтування «елементарних форм» соціальної поведінки, із «загальних принципів формування усіх аспектів соціального життя». Основні поняття запозичуються з біхевіористської психології. З допомогою таких понять, як «схвалення», «справедливість», «агресія», «провина», «любов», «дружба» і т.п., теоретики соціального обміну прагнуть розкрити справжню, на їхнє переконання, природу людської спільноти, тобто пропонується психологічний редукціонізм соціологічних знань.

Використовуючи традиційний для соціологічного мислення у США поділ понять на операціональні та неопераціональні, прибічники соціального обміну багато понять сучасної соціології вважають неопераціональними й заперечують науковий статус більшості категорій соціального пізнання. Такі поняття, як «культура», «клас», «роль», «статус», за їх твердженнями, не є операціональними, тобто вони псевдонаукові.

Суспільство зображується як таке, що ґрунтується на універсальних людській природи, «всезагальних положеннях поведінкової психології». Загальним законом людського існування вважається те, що «всі контакти людей базуються на принципі давання й отримання зворотного еквівалента». Мається на увазі обмін не лише у сфері матеріальній (виробництво, зайнятість, розподіл), а й нематеріальній (громадське визнання, симпатії, послуги). Основою такого загального обміну є раціональність. Нормативним фундаментом соціальної системи виступає «впорядкований обмін винагородами» з метою отримання психологічного задоволення. Певний баланс «винагород» та «покарань» — як економічних, так і моральних, — стає основою кожної соціальної системи.

За логікою прибічників теорії соціального обміну, такий обмін є універсальною формою соціальної поведінки і вихідним пунктом пояснення усіх суспільних процесів. Дж. Хоманс пише, що «поведінка багатьох людей, відповідно до певних психологічних закономірностей, сплітається для утворення й утримання відносно стійких структур». В свою чергу, П. Блау, який аргументує появу «виникаючих» (емергентних) якостей суспільства в процесі соціального обміну, підкреслює, що формування спільностей, головним чином малих груп, залежить від універсальних латентних структур психології їхніх членів.

Тобто у Хоманса положення соціологічної теорії стають вторинними щодо психологічних закономірностей взаємин людей у суспільному житті. Тут неважко знайти еkleктичне поєднання ідей економізму Рікардо та Сміта, культурантропології Малиновського, формальної соціології Зіммеля. Із цих коренів виростають два основоположних моменти теорії соціального обміну: психологізаторське витлумачення мотивації дій і поведінки соціальних суб'єктів, яке виводиться з положень біхевіористської психології й вульгарної політекономії, та опис норм взаємообміну, що виводиться із культурантропології. Їхня стратегія полягає в прагненні пояснити соціальне життя мовою психології й утилітаристських установок.

Головним предметом інтересу Хоманса є типологія соціальної поведінки, виділення «елементарних форм» соціальної діяльності. При цьому ігнорується суспільний характер соціальної поведінки. Звідси випливає обмеженість пояснювальних можливостей цього напрямку, особливо при розкритті історичних типів соціальних систем, проблем суспільного розвитку та змін, соціальних суперечностей і конфліктів тощо. Найбільш важливі детермінуючі фактори людських рішень та дій, а саме суспільно-історичні, політичні, моральні, виносяться за межі соціологічного пізнання. Відтак можна погодитися з численними критиками теорії соціального обміну, що завдання вивести соціологічні узагальнення з психологічних аксіом шляхом дедуктивного теоретизування й пояснення соціальних явищ *ad hoc* не були в ній вирішені.

Соціальне життя, безумовно, ширше обмінних зв'язків, в ньому діють не тільки утилітарні інтереси, а й нематеріальні цінності, не тільки індивідуальні розрахунки, а й колективні сили. Можна обмежити ракурс дослідницького аналізу, але не можна нехтувати іншими сторонами соціальної реальності. Інструментальна раціональність соціальних суб'єктів винятково індивідуалістична, проте під час взаємодії двох «елементарних вчинків» завжди присутній третій мовчазний учасник — соціальне оточення, з яким кожний діючий суб'єкт пов'язаний тисячею ниток.

В теорії соціального обміну Дж. Хоманс не показано, як із «субінституціональної поведінки», персональної взаємодії складається деякий колективний порядок. Тут доречно згадати критичну оцінку Дж. Александера, котрий робить висновок, що Дж. Хо-

манс — утопіст, бо стверджує старі ідеї Дж. Локка і А. Сміта про те, що буцімто первісне природне споріднення інтересів усіх людей робить зайвим громадський контроль над індивідуальними діями. Більше того, він демонструє очевидний консерватизм, який має ідеологічні витoki, оскільки ідеї соціального обміну тісно пов'язані із суспільним укладом раннього капіталізму.

Слабкість теоретичного підходу Хоманса, яка зазначається його критиками, полягає у перебільшенні раціональних аспектів діяльності соціальних суб'єктів поряд з недостатнім врахуванням відчуттів, ідеалів, суб'єктивної ціннісної зумовленості дій та станів індивіда, які не тотожні фактам зовнішньої активності. Проблема-тичне й твердження про універсальність законів обміну, оскільки ціннісні установки, відчуття людей, їхня пам'ять надто індивідуальні й істотно відрізняються. Не варто ігнорувати колективісткість суспільної свідомості, інтегративну частину індивідуального сприйняття соціального, його надіндивідуальну сторону, зокрема систему символів і норм, які значно впливають на людську поведінку.

Ось чому можна погодитися з висновком Дж. Тьорнера, який, визнаючи корисність концептуальної системи Дж. Хоманса в полеміці з іншими формами соціологічного теоретизування, насамперед функціональною теорією, все-таки зазначає, що вона недостатньо альтернативна тим теоріям, які Дж. Хоманс вважає неадекватними соціальній дійсності.

В методологічному підході Хоманса та його послідовників виразно проявлявся мікросоціологічний рівень аналізу з усіма його перевагами й недоліками. Намір перейти від індивідуальних, емпірично операціональних мотивів прийняття рішень у варіативних обмінах до «об'єктивних соціальних умов» суспільного контексту цих обмінних взаємодій не був реалізований. Вирішити цю проблему прагнув П. Блау*.

* Пітер Блау народився 1918 р. у Відні. Перед війною його родина емігрувала до США, де він закінчив коледж (Елмхарст, Іллінойс). Під час війни брав участь у воєнних діях, має військові нагороди. Продовжував освіту в Колумбійському університеті, там отримав докторський ступінь в 1952 р. І з 1970 р. Блау — професор соціології цього університету, від 1975 р. — одночасно й університету штату Нью-Йорк, потім Північної Кароліни.

Відомий серед соціологів завдяки дослідженням формальних організацій, бюрократичних структур управління. Його книга (у співавторстві з О. Дунканом) «Американська структура зайнятості» одержала премію ім. П. Сорокіна АСА 1968 р. Це був помітний внесок у дослідження соціальної стратифікації. У 1973 — 1974 рр. Блау був президентом АСА.

До соціологічної теорії він увійшов як автор концепції соціального обміну, головні ідеї якої були викладені в книзі «Обмін і влада в соціальному житті» (1964 р.), творець її оригінальної версії, у якій робиться спроба синтезувати мікромасштабну концепцію з макромасштабними соціальними факторами. Саме інтеграційні зусилля поєднати різні підходи принесли П. Блау світову відомість.

Макроструктуралізм П. Блау. Блау прагнув подолати очевидні недоліки теоретичного підходу Хоманса, розвинути головні ідеї теорії соціального обміну, поєднати їх з багатьма припущеннями й висновками функціоналізму, конфліктології й інтеракціонізму. Блау на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном й такими структурними утвореннями, як групи, спільноти, організації та інститути. Розглядав у обмінній перспективі проблеми соціального конфлікту, виникнення, змін та руйнування різних форм соціальної організації.

Блау міркував, що положення теорії обміну можуть слугувати засобом аналізу не тільки індивідуальної взаємодії, а й структурних зв'язків на основі загальних базових передумов. У ретроспективному погляді на обмінний підхід у соціологічній теорії він зазначав, що це один з небагатьох, окрім математичної соціології, змістовних підходів, який спирається на засади розвитку систематичної аксіоматичної теорії.

Стратегічний план американського теоретика про перехід від міжособового до макрорівня соціологічного аналізу включає вирішення двох фундаментальних завдань: концептуалізацію деяких простих і безпосередніх обмінних процесів, які відбуваються у відносно малих ячейках взаємодії, а потім — використання цих концептуальних конструкцій для аналізу опосередкованих обмінних процесів у великих соціальних системах. Починаючи, як і Хоманс, з розгляду «елементарних форм» соціального обміну, пояснень «доінституалізованої» поведінки, він доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів інституалізації. Якщо у Хоманса концепція ґрунтується цілком на психологічних постулатах міжособової взаємодії, то у Блау вона доповнюється поняттям «виникаючих якостей» суспільних утворень, котрі не залежать від індивідів. Якщо перший ігнорував проблеми дисбалансу влади, ціннісно-нормативних відмінностей, суперечностей інтересів соціальних груп, то другий вже включав ці проблеми до концептуального бачення, досліджував «інституціональні компоненти в культурній спадщині», що робило його підхід більш адекватним дійсності.

Блау переакцентував аналітичну увагу з простих процесів, які поширені у повсякденній взаємодії індивідів, на соціальні процеси, що, за його словами, «керують складними структурами людських спільнот і суспільств». Перехід на соціетальний рівень розгляду обмінних процесів поставив перед теоретиком завдання — прокласти відповідний місток. А саме: чому індивідуальна взаємодія суб'єктів веде до зростання, диференціації статусів та влади, а її легітимізація і організація сіють зерна протистоянь та змін у соціальному житті?

Блау зосередився на обміні як специфічному типі асоціації, що включає дії, які залежать від очікуваних винагород. Поведінка

суб'єктів соціального обміну пов'язана з вибором ними особливої лінії дій. Вони вибирають з потенційних альтернатив. Але й при розгляді таких асоціацій використовується «елементарна економічна модель». Інакше кажучи, соціальне життя бачиться у вигляді «базару», де суб'єкти торгують один з одним, аби мати зиск. Тобто Блау відштовхується від утилітаристських, біхевіористських припущень Хоманса.

Особливістю підходу Блау є інтерес до збалансованості та стабільності у одних відносинах обміну і розбалансованості й напруженості — в інших. Соціальні процеси, за його думкою, містять чимало дилем, для вирішення яких люди змушені міняти стабільність і збалансованість одних відносин обміну на напруженість інших, оскільки вони прагнуть до підтримання усієї різноманітності цих відносин. Мається на увазі, що, задовольняючи одні соціальні потреби, інституціональні угоди заперечують інші й тим самим приводять в рух одвічне оновлення соціальних інститутів, породжують інновації та зміни в усталених структурах.

Звернення до суперечливих сил, що формують соціальну ситуацію, та до сил інтеграції споріднює Блау з конфліктологами й із функціоналістами. Запозичуючи конструктивні ідеї обох парадигм, він прагне подолати їхні слабкості.

Блау показує, що відмінності у володінні владою, наявність лідерства й авторитетів в організаціях неминуче містять потенційну можливість конфлікту, створюють перманентну напругу. Водночас узаконення влади шляхом нормативної регуляції, визнання загальних цінностей веде до зменшення міжгрупової конкуренції, вкорочує змагальність й тим самим стимулює інтеграцію. Процеси притягання, конкуренції, диференціювання й інтеграції розглядаються з позиції того, як вони сприяють створенню узаконеного комплексу нормативно регульованих відносин. Саме у цій площині розвиваються й коригуються погляди Р. Дарендорфа та Т. Парсонса.

Аналіз Блау процесів інституалізації й конфлікту з допомогою принципів обміну, як зазначають багато оглядачів, перевершує тлумачення інституалізації Парсонсом, в якому відсутнє пояснення факторів, що зумовлюють конфлікти та зміни. Цей аналіз також переважає моделі Дарендорфа, де не розкриваються причини виникнення інституалізованих моделей або прихованих конфліктів всередині системи влади. Аналіз теоретика обміну має більш адекватну концептуалізацію процесу інституалізації влади, з якого випливають протистояння, інновації та зміна. Він також накреслює шляхи вдосконалення своєї моделі: а) більш точно визначення умов, які збільшують ймовірність дисбалансів обміну різних соціальних одиниць; б) уточнення умов, що викликають відмінність рівнів інтенсивності, силу й тривалість конфліктних відносин між різними соціальними одиницями. Особливо підкреслюється важливість вико-

ристання результатів аналізу елементарних процесів обміну для розуміння складних процесів обміну між макросоціальними одиницями суспільних систем.

Досліджуючи складні системи обміну, Блау прагне виявити їхню сутність через таке поняття, як «опосередковуючі цінності». Під ними розуміються засоби соціальної взаємодії, що складають загальну групу стандартів для встановлення непрямого обміну між соціальними структурами та їхніми індивідуальними членами, а також «опозиційні цінності» — загальні символи, які кодифікують недоволення різноманітних груп, що протиставляють себе властям й існуючим інститутам.

Особливий інтерес у теоретика викликає вплив структурних характеристик соціальних спільностей на їхні складові частини. Він аналізує ряд залежностей міжгрупових відносин від розмірів та гетерогенності груп; кількість міжрасових шлюбів від різnorodності соціальних спільностей; професійного навчання від тих університетських структур, де воно проводиться тощо. За Блау, є кілька рівнів обмінних відносин: міжособовий, малих груп (родина, сусіди, колеги), макроструктурний. Завдання дослідника виявити, як соціальна структура впливає на свої складові елементи, як індивіди зазнають впливу певних характеристик своїх груп, організацій, спільностей та суспільств або ж як на підвідділі організацій впливають певні характеристики їхніх вищестоящих структур.

Тут Блау стає прихильником структуралістського підходу. Він підкреслює, що структурний аналіз різних форм диференціацій у суспільстві, умов, які їх спричиняють, змін у них і їхнього впливу на соціальні відносини є визначальним завданням соціології, тому такий аналіз більш істотний, ніж культурологічний чи психологічний. Він заявляє, що дотримується структурного детермінізму і переконаний в тому, що структури об'єктивних обставин, в яких перебувають індивіди, більш фундаментально впливають на соціальне життя, ніж культурні цінності й норми. Тому вчений висуває на перший план аналіз групової й колективної поведінки, де виявляються структурні ефекти, а також соціального становища людей, різні параметри якого залежать від віку, статі, раси й соціоекономічного статусу.

Він пропонує кілька проблемних полів, де його підхід є плідним. Наприклад, дослідження соціальної диференціації й інтеграції. На відміну від Парсонса він не вважає, що культурні цінності й норми призводять до інтеграції в суспільстві. Скоріше, певний рівень структурної диференціації викликає інтеграцію індивідів та груп. Інтеграція виникає, коли деякі сегменти населення мають високий ступінь подібності в таких параметрах, як вік, стать, раса, професія та місце проживання. З іншого боку, велика різnorodність у

соціальних спільнотах створює бар'єри для інтеграції. Проте коли різnorodність надто велика, виникає тенденція до зламу бар'єрів і люди віддають перевагу створенню асоціацій поза своїми групами та тяжіють до неасоціативного стану взагалі. Фактично у сучасному суспільстві численні структурні відмінності породжують багатолику гетерогенність, котра означає, що практично кожен належить до кількох різних груп і виконує різноманітні ролі. Такі структури змушують людей створювати асоціації поза своїми первісними групами. У цьому характерна особливість макроструктуралістського підходу — соціальні структури виступають детермінуючим фактором індивідуальної дії.

Безсумнівно, своїми дослідженнями сучасних макроструктур суспільства, таких як виробничі колективи, різні складні організації, а також аналізом спостережуваних у них відносин тяжіння, конкуренції, конфліктів, інтеграції, диференціації, опозиції тощо Блау зробив помітний внесок у соціологічну теорію. Він спробував використати у межах обмінного підходу чимало положень Парсонса, Дарендорфа і Козера, які розширили концепцію Хоманса при аналізі взаємодії «людей як людей». Включивши до своєї концептуальної моделі низку конструктивних ідей сучасної соціологічної науки, Блау запропонував аналітичний «пролегомен», який може спрямовувати подальшу розробку багатьох соціологічних проблем.

Однак він, як і Хоманс, не уникнув критичних закидів на свою адресу. Зокрема, залишилися невирішеними чимало теоретичних проблем, він ухилився від формування соціологічних законів чи аксіом, лиш окресливши коло ідей. У багатьох аспектах його концепція тавтологічна, у ній не подоланий розрив між мікро- і макрорівнями аналізу тощо. Блау не сформулював чітко загальні принципи обміну, які діяли б на всіх рівнях соціальної організації. Та його плідні ідеї, гіпотези й методи макроструктурного аналізу в площині соціального обміну — очевидний внесок у рішення теоретичних завдань, які повстали перед соціологічною теорією.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Американская социологическая мысль. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
2. Современная американская социология. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 294 с.
3. Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — Киев: Наук. думка, 1992. — 263 с.
4. Turner J. The Structure of Sociological Theory. — 5-ed. — Wadsworth: The Dorsey Press, 1991. — 661 p.
5. Social Theory Today / Ed by A. Giddens, J. Turner. — Cambridge: Polity Press, 1967. — 428 p.
6. Alexander J. Twenty Lectures. — N. Y.: Columbia Un. Press, 1987. — 393 p.

Неофункціоналізм: Дж. Александер, Дж. Тьорнер. Найвиразніше втілення позитивістської традиції в соціальній думці — структурно-функціональний аналіз у другій половині ХХ ст. — залишався академічним еталоном в соціології, центральною течією соціологічного теоретизування. Важко назвати інший напрям у соціології післявоєнного періоду в США, котрий викликав стільки критики, заперечень, ідеологічних звинувачень й постійно приваблював би колег.

Усі помітні напрями соціологічної думки цього періоду починали своє ствердження у наукових колах з критики функціоналізму. Різні концептуальні положення висувались як альтернатива до поглядів Т. Парсонса й лише потім обґрунтовувались. Т. Парсонс, за влучним визначенням Дж. Тьорнера, перетворився на своєрідного «жупела» соціологічної аналітики, а критика його теорії — на незамінний ритуал утвердження в теоретичній царині. Аналітичний функціоналізм залишається «стовбуроутворюючим» в теоретичній соціології США. І справді, мало хто погоджується зі всіма положеннями парсонсівського підходу, але рідко хто буде заперечувати його домінуючу роль у соціологічній дисципліні останніх десятиріч.

Вплив принципів та тез структурно-функціонального аналізу пояснюється багатьма причинами. Насамперед відповідністю основних положень цієї парадигми усьому сцієнтистсько-технократичному духові повоєнної Америки, підкресленням принципів системного наукового підходу, об'єктивізації соціальних явищ, спиранням на авторитет класичних ідей, які прикликані спрямовувати дослідницьку активність, наголосі на розвиткові та синтезі відповідних ідей Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето, П. Сорокіна.

Незмінна актуальність неопозитивістських концепцій пояснюється також спиранням на абстрактну універсальність аналітичних понять поряд із широким застосуванням їх в емпіричній практиці. Т. Парсонс ближче за інших наблизився до мети: подолати однобічність як позитивізму, так і ідеалізму; інтегрувати емпіричну соціографію з універсальною типологізацією, конструктивізмом і функціоналізмом; з'єднати метатеорію з предметно-узагальнюючим рівнем розгляду соціальних процесів. Визнаний метр соціологічного теоретизування обґрунтував необхідність системного підходу, аналітичного реалізму, принципів структурно-функціонального аналізу, такі осьові поняття, як «соціальна дія», «схема змінних», «соціальна система», «ціннісно-нормативні орієнтири», «функціональна інтеграція», «дисфункціональне відхилення» та багато інших засобів концептуалізації соціальних явищ, які є засадами соціологічного аналізу й досі.

Теоретизування соціологів-неофункціоналістів спрямоване у цьому ж напрямі: розробляти універсальні концепції, пізнавальні

моделі й принципи аналізу, які пояснили б соціальне життя та були б адекватні емпіричним даним, реальним ситуаціям; запропонувати дослідникам інтерпретаційні моделі й припущення для розуміння емпіричних та історичних фактів; з'ясувати «основоположні сили» соціальних процесів, їхні сутнісні характеристики та пояснити варіації сил, що складаються. Тобто завдання формулюється у метафоричній формі — «за деревами бачити ліс».

Неофункціоналізм у розумінні його провідників втілює два моменти — спадкоємність, розвиток головних ідей парсонсівської теорії та внутрішню критику його ідей, їх уточнення й коригування. Проглядається виразна аналогія з неомарксизмом. Сучасний неофункціоналізм співвідноситься з класичними положеннями теорії Т. Парсонса, як неомарксистські концепції з ортодоксальним марксизмом. Теоретики неомарксизму прагнуть подолати обмеженість економічного детермінізму та утопічного есхатологізму Маркса, поєднуючи його вчення з новітніми досягненнями соціальної думки. Прибічники неофункціоналізму демонструють таке саме відношення до вихідних тез парсонсівської теорії. Як зазначають Дж. Александер * і П. Коломі, неофункціоналізм спрямовується на критичний перегляд деяких положень функціоналізму і розширення інтелектуального кругозору при збереженні його теоретичного ядра. Тобто на збудування на основі парсонсівського підходу більш широкої, синтезуючої теорії.

Тому чимало лідерів сучасного соціологічного теоретизування: Дж. Александер, Р. Мюнх, Ю. Хабермас, Н. Луман докладають значних зусиль для ре-легітимізації та оживлення ідей Т. Парсонса. Водночас на тенденцію «повернення до витоків» головної течії теоретичної соціології із схваленням вказують такі провідні соціологи, як Е. Гідденс, Дж. Тьорнер, Дж. Рітцер, Р. Коллінз та ін. Отже, можна погодитися, що неофункціоналізм — найбільш потужний теоретич-

* Джеффри Александер (1944 р. нар.) — один із лідерів сучасної теоретичної соціології. Освіту отримав у Гарвардському коледжі й Каліфорнійському університеті у Берклі, де в 60 — 70-ті роки особливо були популярні ідеї нових лівих. Віддав данину їм і Александер. Але потім, за його визнанням, він полишив марксистський підхід задля «синтетичного», що виходив з усього набутку класичної соціологічної думки. Він присвятив себе дослідженню розвитку класичних ідей у сучасній соціологічній теорії, зосереджуючись на проблемах культури, соціальної структури та соціальної дії. Дж. Александер набув світового визнання після виходу 4 томів «Теоретичної логіки в соціології» (1982 — 1983 рр.) та книги «Двадцять лекцій. Соціологічна теорія після II світової війни» (1987 р.). Він зробив помітний внесок у вирішення актуальних проблем сучасної соціологічної теорії, що видно з назв його наступних робіт: «Дія та її середовище» (1988 р.); «Структура і значення: нові ланки в класичній соціології» (1989 р.). Головною метою він поставив собі розробити синтетичну, багатомірну соціологічну теорію, яка увірала б усі творчі здобутки соціології кінця ХХ в. Дж. Александер має наукові відзнаки (зокрема, Гугенгаймівського і Фордівського фондів), є головою дослідницького комітету з теоретичної соціології ISA (Міжнародної Соціологічної Асоціації). Останнім часом очолює відділення соціології Каліфорнійського університету в Лос Анжелесі.

ний напрям західної соціології кінця ХХ ст., в площині якого запропоновано чимало нових концепцій й який водночас відображає істотні зрушення у сучасній соціології.

Сучасні неофункціоналісти як прибічники аналітичного, *системного* підходу при розгляді соціальних процесів зазначають, що їхній підхід як теоретико-методологічна парадигма ніскільки не втратив своєї цінності. Більше того, чималі успіхи в розвиткові соціологічних знань у 80 — 90-ті роки робилися саме в річищі аналітико-функціоналістської теоретичної традиції. Нагадаємо, що три вихідних тези визначають приналежність до цієї традиції, а саме: визнання наявності зовнішнього, незалежного від нас і нашого пізнання світу; цьому світові властиві певні позачасові, універсальні й постійні якості; завдання соціологічної теорії — виявлення узагальнюючих якостей світу й пояснення їхніх дій. Мета соціолога — пояснити соціальну реальність через пізнання її об'єктивних характеристик і функціональних зв'язків, виробити систему природничо-наукових знань. Більша частина соціологічної аналітики нашого часу, за твердженням такого її авторитета, як Дж. Тьорнер*, дотримується саме даного підходу.

Теоретики неофункціоналізму роблять акцент на узагальнюючому, системному розгляді суспільного життя (на тому, як «людські дії організовані й структуровані в певну систему», яке місце має в ній символічна культура), на багатомірному аналізові усіх чинників функціонування соціальної системи.

Неофункціоналізм сьогодні є не тільки певною сукупністю позитивістських концепцій, методів чи ідеологій. Його теоретична сутність — у виділенні аналітичних рівнів — культурного, структурного та індивідуального, з'ясуванні ролі всіх систем та підсистем, нормативних процесів, соціальної диференціації, взаємозв'язку між «інституціональними сферами», виявленні «потреб» і «реквізитів» соціальної системи, необхідних для її функціонування.

Безперечна цінність функціоналізму у тому, що його високий рівень теоретичного абстрагування, прагнення до універсальності спекулятивних понять сумісні з ефективним застосуванням концептуальних положень для формування спеціалізованих соціологічних те-

* Джонатан Тьорнер (1943 р. нар.) є одним із провідних сучасних теоретиків, численні його праці (майже 20 книжок) видані у багатьох країнах (навіть у колишньому СРСР — Структура социологической теории. — М., 1985). П'яте, оновлене видання «Структури соціологічної теорії» вийшло друком 1991 р. Освіту він отримав у Каліфорнійському та Корнельському університетах (докторський ступінь — у 1965 р.). Дослідницькі інтереси включають проблеми сучасного суспільства, соціальної організації та стратифікації, історію соціологічної думки. Головні його досягнення — у сфері загальної теоретичної соціології, проблем її розвитку та можливостей аналізу на наукових засадах макроструктурних процесів у суспільстві. Нова робота Дж. Тьорнера «Макродинаміка: про теорію організації людського населення» (1995 р.). Дж. Тьорнер є професором Каліфорнійського університету в Ріверсайді.

орій. Видатний внесок у розробку теоретико-методологічних основ так званих теорій середнього рівня, розвиток емпіричного функціоналізму зробив учень й соратник Парсонса — Роберт Мертон.

Плідність використання цього концептуального підходу проявляється в поширених дослідженнях інституціоналізованих форм соціальної взаємодії в сучасному суспільстві. Зокрема, економічних відносин, державного ладу — його структури, правової системи, виконавчої влади, бюрократії, політичних організацій; моделей суспільних об'єднань, громадянських прав як їх основи; культурних інститутів і серед них «мас медіа», мистецьких організацій, інших чинників, що формують суспільну свідомість. Функціоналістські дослідницькі принципи залишаються найбільш притягальними для розгляду цих сфер.

Послідовники Т. Парсонса розвивають його принципи *аналітичного реалізму*. Адже головною метою своїх аналітичних пошуків він визначав з'ясування: як впорядковується соціальний світ? як він влаштований? Тобто головна проблема формулювалася як проблема соціального порядку. Щодо конкретного суспільства — це проблема його стабільного функціонування.

Водночас теоретики неофункціоналізму визнають, що неминуча різниця — між сконструйованим аналітичним порядком та існуючою емпіричною дійсністю. Явища соціальної дійсності через велику кількість факторів, що беруть участь у їх формуванні, можуть надто відрізнятися від теоретично допустимих. Завдання ж соціолога — аналітично сконструювати всю систему координат діючих сил, змоделювати можливе співвідношення детермінант, врахувати взаємодію випадкового й закономірного.

Саме в цьому плані послідовники Т. Парсонса обґрунтовують аналітичний реалізм в соціологічному аналізі. Сутність його полягає у формулюванні таких понять, які б адекватно «схоплювали» моменти соціального порядку. Поняття ці мають бути досить абстрактними й спрямованими на вияв у явищах дійсності аналітично вицленюваних і відокремлюваних від інших елементів, котрі мали б універсальний характер. В площині аналітичного реалізму ставиться завдання відокремити такі аналітичні від складних, багатозначних зв'язків у соціальних процесах для того, щоб потім з їх допомогою побудувати загальну соціологічну теорію, яка відображала б «системну природу соціального світу».

Стратегія побудови функціоналістської соціологічної теорії полягає в конструюванні її з аналітичних елементів, «очищених» від конкретно-історичної форми. Тобто безвідносно до певного історичного періоду їх прояву й особливостей емпіричних обставин. Тут вбачаються веберівські «ідеальні типи», його принципи соціологічного теоретизування. «Конкретизована специфікація» посилається іншим дослідникам, натомість увага фокусується на «генералізуючих узагальненнях».

Соціальна реальність в ракурсі цього підходу є не стільки об'єктивною реальністю, скільки певною конфігурацією значень, що виникає у свідомості діяча. Явища суспільного життя, знову ж таки, не є чимось незалежним від свідомості, це лише об'єкти інтересу, потреб, сприятливі чи ні умови, достатні чи ні засоби для досягнення цілей діючого індивіда. Взагалі соціальна дійсність уявляється у вигляді деякого комплексу цілей, оцінок, мотивів діяльності.

Як зазначалось, слідом за Т. Парсонсом, неофункціоналістський підхід відзначається високим рівнем спекулятивності аналізу. Відстоюється перевага абстрактних понять порівняно з узагальненнями, котрі отримують безпосередньо з емпіричного матеріалу. Звідси підкреслення теоретиками цього напрямку першочерговості розробки системи понять соціологічного теоретизування. Така система має бути у певній відповідності з системою взаємозумовленостей реальності. Після встановлення цієї відповідності у дусі аналітичного реалізму можна формулювати загальні теоретичні положення.

Ще основоположник структурно-функціонального аналізу ставив завдання перекинути місток між загальною теорією й предметно-теоретичними узагальненнями, інтегрувати ідеографію, ідеальні типи, номологічний підхід, конструктивізм, позитивістський утилітаризм з ідеалістичною нормативністю соціального життєвого світу та теорією культури, виявити «базові елементи» мережі «змінних» соціальних систем.

Неофункціоналісти прагнуть реалізувати інтеграціоністські установки свого основоположника, котрий намагався поєднати різні рівні та сфери дослідження — культуру, соціальну систему і соціальну поведінку особи — в одній аналітичній моделі. Проте система культури залишилась домінуючою для Парсонса, і сучасні послідовники парсонсівського підходу хотіли б виправити це. Подолання ідеалістичних основ структурного функціоналізму бачиться на шляху інтеграції його з класичними соціологічними теоріями, передусім, з положеннями Марксової теорії — щодо ролі матеріальної структури і Дюркгеймової — щодо ролі символізації у суспільстві.

Невід'ємне від інтеграціоністських завдань — *завдання синтезу макро- і мікрорівнів аналізу*. Взагалі, синтез різних рівнів соціологічного розгляду ставиться в неофункціоналізмі як головна проблема теоретичного розвитку сьогодення. Бути провідними рушіями соціологічного теоретизування «у синтетичному напрямі», — проголошується метою. Мабуть, тому теоретики неофункціоналізму частіше говорять про нього не як про розвинену теорію, а як про визначальну тенденцію, «новий теоретичний рух» до створення синтетичної метатеорії.

Функціоналісти не акцентують увагу на безпосередньому використанні абстрактних понять у соціологічному аналізі, а тільки ратують за використання їх для розвитку «генералізуючої системи

концепцій», накреслення «когнітивної карти» набору категорій надзагальнюючого, синтезуючого рівня, тобто для аналітичної системи, яка відобразить сутнісні характеристики соціального світу без наповнення їх емпіричною деталізацією. Базові елементи функціонального аналізу пов'язані також з розумінням суспільства як «соціального організму», де всі його частини взаємодіють, взаємозалежні й працюють на підтримання його життєздатності.

Александр обґрунтовує ідею «багатомірності» (multidimensional) соціологічного знання. За його словами, суспільні науки зовсім не такі, як природничі, але не тому, що вони менш раціональні, — найістотніше те, що вони менше потребують єдності у поглядах теоретиків. Внутрішньодисциплінарні, ендемічні непорозуміння чіткіше висвітлюють позаемпіричні аспекти. Такі розходження виразно виявляються на кожному рівні узагальнення, і тому процес наукового аналізу в царині суспільствознавства частіше набуває вигляду дискурсивної аргументації, ніж емпіричного роз'яснення.

Він робить логічний висновок, що саме через *генералізуючий дискурс* пролягає головний шлях розвитку соціологічних знань. Зростання останніх зумовлюється не тільки узагальненнями емпіричної реальності й великою кількістю дослідницьких концепцій. Двигунтом соціологічної науки, за Александром, є суперечки й суперництво між прибічниками різних традицій, шкіл і течій. «Позитивний соціологічний дискурс» народився разом із виникненням соціології як окремої науки і був домінуючою тенденцією в історії соціологічної думки. Він залишається провідною формою розвитку соціологічного теоретизування у єдиному смислово-дисциплінарному полі дисципліни. За сучасних умов, вважає Александр, до розгляду внутрішньодисциплінарних дилем додаються філософсько-епістемологічні та морально-політичні аспекти. Й хоч вони є зовнішніми щодо теоретичних проблем соціології, ці аспекти актуалізуються нині в руслі загального дискурсу.

Дискурсивна форма наукового аналізу, аргументує неофункціоналістський теоретик, вимагає вироблення певного комплексу стандартів схвалення або заперечення положень, узагальнень, висновків, які пропонуються. Ці стандарти зовнішні щодо обговорюваних проблем й ґрунтуються на консенсусі дослідників відносно оцінки наукових даних. Такий консенсус більш важливий, ніж будь-які емпіричні докази. Головне місце у формуванні такого консенсусу посідає класичне надбання соціологічної думки. Саме ідеї класиків створюють фундамент для консенсусного сприйняття інформації, а розвиток загальноновизнаних підходів, класичних концепцій створює підстави для взаєморозуміння та схвалення.

Сучасні неофункціоналісти відстоюють першочерговість для соціології як позитивної науки у контівсько-дюркгеймівському дусі виявлення та пояснення визначальних, постійних якостей соціального світу, його оперативної динаміки. На противагу поширеному в 70 — 80-ті роки інтересові до проблем інтерпретативності та конвенціональності в обґрунтуванні соціологічних концепцій, суб'єктивності й цінностей у соціальній аналітиці вони підкреслюють значущість загальнонаукових стандартів розвитку теорії, її фактологічного забезпечення, точності формулювань, емпіричної перевірюваності, методологічної ясності. Саме того, що, за їхніми переконаннями, повинно сприяти об'єктивності, науковості теорій, кумулятивності соціологічних знань, необхідному поєднанню квалітативності (якісності) та квантативності (кількісного вираження) аналітичної роботи.

Відповідаючи на критику з усіх боків, прихильники позитивістської традиції відкидають звинувачення в консерватизмі. Мовляв, соціологи суб'єктивно-гуманізаторських напрямів захищають ще більш старі догми (Вольтера, Кондорсе, Бентама та ін.), що мало сприяють прогресові соціальних наук. І етнометодологи, і інтеракціоністи, і структуралісти зможуть принести користь, тільки додаючи щось до загальної синтезуючої моделі, яка генералізує й пояснює соціальні процеси. Інакше вони нагадуватимуть середньовічних теологів, котрі злякались, що відкриття Галілея зруйнують божественний людський космос, зашкодять людській душі. Хоча й останню, за твердженнями соціологів-сцієнтистів, можна досліджувати науковими методами. Тим більш це справедливо щодо соціальних явищ.

Не повинно бути нездоланного розриву між гуманітарним та природничо-науковими знаннями, бар'єру між абстрактно-гуманістичним метатеоретизуванням та спеціалізованими, фактологічними теоріями. Саме у такому напрямі вбачають послідовники неофункціоналістського підходу рішення дилем соціологічної дисципліни. Теоретичний розвиток у світлі неопозитивістської аргументації буде йти через спеціалізовані й емпірично перевірювані концепції. Він відбуватиметься завдяки використанню п'яти дослідницьких процедур одержання знань: вдосконалення, поглиблення теоретичних узагальнень (elaboration), розростання шляхом новоутворень (proliferation), змагальності, конкуренції (competition), варіюваності (variation) й інтеграції (integration).

Водночас сучасний неофункціоналізм демонструє бажання подолати хиби, слабкі місця у концепціях своїх попередників, зняти критичні закиди щодо «антиіндивідуалізму», «антагонізму до змін», «консерватизму», «антиемпіризму» тощо. Особливо це помітно у намаганнях включати до найважливіших завдань розгляд проблеми

соціальних змін (під назвою «теорії диференціації»), дати тлумачення «рівноваги» як обмеженого у часі статичного стану соціальної системи.

Дослідницькі програми на базі неофункціоналістських положень, «емпірично зорієнтована робота», за висновками Дж. Александера і П. Коломі, сприяли реконструюванню функціоналістської метатеорії, ревізії її ортодоксальних форм, а значить, розвиткові загальної теорії.

Таким чином, неофункціоналізм — це реконструкція теоретичної традиції, закладеної Т. Парсонсом, її оновлення й поглиблення. «Занепад функціоналізму», про який твердили його критики, був ілюзією, яка жила, скоріше, ідеологічними установками й внутрішньодисциплінарними чварами. Менш догматична, відкрита для врахування опонуючих поглядів, версія функціоналістської теорії, на думку одного з її лідерів — Дж. Александера, ще збагатить соціологічну науку. Тим більше, що циклічний або маятниковий шлях розвитку соціології обіцяє швидкий підйом неофункціоналістських ідей. Звичайно, йдеться не просто про оживлення парсонсівських ідей, а про їхню значну ревізію, про постпарсонсіанство. Більше того, за словами Александера, неофункціоналізм є одним із свідчень про глибокі зрушення у засадах соціологічної дисципліни. Передусім, це просування до синтезу конфронтуючих концепцій, до інтеграції мікро- й макropідходів, прагнення розробити універсальну узагальнюючу теорію.

Саме неофункціоналізм ближче за інші течії соціологічного теоретизування підійшов до зразка синтетичного соціологічного знання, відштовхуючись від ідей, висунутих Т. Парсонсом. Сучасна, *третья* фаза післявоєнної соціології, за схемою Дж. Александера, характеризується процесами інтеграції, синтезу, висуненням на перший план теоретичної логіки (*перша*, 60-ті роки, виділялася «війною шкіл» й спробою парсонсіанського синтезу, *друга* — 80-ті роки — взаємною критикою й появою ідей мультипарадигматизму, тобто співіснування різних напрямів). Отже, можна говорити про повернення до ранніх ідей Т. Парсонса вже на рівні сучасних постановок теоретичних проблем і досягнень інших шкіл у соціології.

Теоретики неофункціоналістської традиції вважаються провідними у спостережуваних тенденціях до синтезу. Прогрес у соціальних науках, за їхніми аргументами, зумовлюється не тільки нагромадженням емпіричних знань і різноманітністю концептуалізацій суспільного життя, а й спиранням на чітку теоретичну логіку, прозорі пояснювальні моделі та «генералізуючий дискурс». Послідовники фундатора функціоналізму подають як приклад переходу від полемічної однобічності (притаманної конфліктологам чи інтеракціоністам) до продуктивного обґрунтування універсальної узагальнюючої теорії. Вимога часу — новий реалізм у розумінні соціальних процесів та синтетична форма теоретизування — із

найбільшою повнотою відображається у працях прихильників неофункціоналізму. Крім того, після краху марксизму саме цьому напрямку належить головна роль у оживленні історичних, макрокультурних досліджень.

Можна, очевидно, чекати певної конвергенції неофункціоналізму з теоріями конфлікту, соціального обміну, структуралізму, інтеракціонізму, сіттевого аналізу, раціонального вибору, соціального екологізму тощо у напрямі створення систематизованої соціологічної науки, яка висвітлюватиме взаємодію людей та суспільну організацію в цілому.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Королько В., Танчер В.* Новые повороты в социологической теории // Социологическая теория сегодня. — Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1994. — 145 с.
2. *Александр Дж.* Нові теоретичні напрями в соціології // Філософ. і соціол. думка. — 1992. — № 2. — С. 119; № 4. — С. 132.
3. *Танчер В.* У пошуках науковості соціології // Там само. — 1994. — № 1 — 2. — С. 99.
4. *Уоллес У.* Про дисциплінарну матрицю в соціології // Там само. — С. 103.
5. *Alexander J., Colomy P.* Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition /Frontiers of Social Theory — Ed. by G. Ritzer. — New York: Columbia Un. Press, 1990. — 434 p.
6. *Ritzer G.* Contemporary Sociological Theory. — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 608 p.

Структуралізм і постструктуралізм: К. Леві-Строс, М. Фуко.

Структуралістські ідеї притягальні для теоретиків різних напрямів, що прагнуть розвивати засади «наукової соціології», принципи позитивізму, які сягають дюркгеймівського розуміння «соціальних фактів», та того підходу, якого притримувалась, за словами Дж. Рітцера, «стара гвардія» соціологів (Р. Мертон, Л. Козер, С. М. Ліпсет, П. Блау). Структуралізм спрямований на вироблення системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних явищ та на вироблення таких наукових засобів, які дали б змогу розвивати формальне моделювання й використовувати професійну статистичну та математичну техніку досліджень. Теоретики у площині парадигми структуралізму звертаються до аналізу всіх форм структур: людського розуму, суспільств, природного світу.

В загальних рисах структуралізм можна визначити як пошук універсальних і незмінних законів людського життя, що діють на всіх його рівнях — від найпростіших до найбільш розвинутих. Корені структуралістських засад — у структурній лінгвістиці, граматичній системі мови, законах її використання. Вивчення знакових і символічних систем отримало подальший розвиток в семіотиці, яка займалась різними формами комунікації. Широке застосування структуралістські принципи знайшли в антропології, насамперед у

роботах французького антрополога К. Леві-Строса *. Він обґрунтував положення, що лягли в підвалини структуралізму в соціології.

Моделі різних соціальних світів, які конструюють соціологи, на думку К. Леві-Строса, однакові тому, що виходять з єдиного джерела. Це вихідне джерело — людський розум. Структура людського розуму визначає усі структури, що створюються людьми. Міфи різних примітивних суспільств подібні. Те ж саме стосується систем комунікації, виховання, процесів обміну (система виховання побудована на тих самих законах, що й фонетична система мови, і обидві вони є похідними від структури розуму). Отже, всі системи будуються на логічній структурі розуму і всі вони визначаються загальними законами.

При цьому підкреслюється значущість об'єктивно існуючих структур, а не суб'єктивних реакцій на них людей. Соціолог, за К. Леві-Стросом, має зосереджуватися на розгляді об'єктивних структур продуктів людської діяльності, а не на їхніх суб'єктивних значеннях і оцінках. Об'єктивні структури є зовнішніми щодо суб'єктів життєдіяльності, подібно до дюркгеймівських «соціальних фактів». Звідси ставить завдання «дегуманізації» соціальної науки, тобто усунення людини з центру аналізу (напротивагу, скажімо, феноменології чи екзистенціалізму), натомість пропонується зосередитись на об'єктивних структурах, таких як логічна структура розуму.

Нормативні системи, які є результатом людської взаємодії, будуть за такою логікою вторинними. Вони не становлять об'єктивної структури і не є детермінуючими (як у парсонсівській теорії). Навпаки, нормативні системи детермінуються базовими, об'єктивними структурами соціального життя. З'ясування, окреслення таких структур людських взаємин, які однакові і в примітивних, і у сучасних суспільствах, стає важливим аналітичним завданням для вчених. К. Леві-Строс запропонував варіант дослідницької стратегії для виявлення об'єктивної структури на прикладі аналізу міфів примітивних суспільств. Ця стратегія має допомогти розкрити «базові ментальні структури», що не можуть бути досліджені безпосередньо, а лише через низку емпіричних, порівняльних досліджень реального соціального світу.

Спрямування соціологічного аналізу, яке відстоювали структуралісти, їх критичне ставлення до суб'єктивізації і психологізації соціології знайшло підтримку серед багатьох теоретиків.

* Клод Леві-Строс (1908 р. нар.) — один із основоположників структуралізму, відомий антрополог і соціолог, був професором університету в Сан-Паулу, заст. директора Антропологічного музею в Парижі, від 1959 р. — професор Колеж де Франс. Головною метою його досліджень є аналіз структур людського мислення, явищ культурного і соціального життя, універсальних атрибутів людського буття. Спираючись на методологію, розроблену в галузі структурної лінгвістики, вивчав соціальні процеси, моделі соціальних взаємин, зокрема шлюб і родину. Обґрунтував концепцію «нового гуманізму», що не знає соціальних та етнічних обмежень, ідею «надраціоналізму», де інтеграція чуттєвого і раціонального спирається на «логіку чуттєвих якостей». Його творчість справила помітний вплив на неопозитивістську соціологію ХХ ст.

Розвиток ідей структуралізму як певна реакція на хвилю екзистенціалізму й феноменології у соціологічному мисленні припадає на 70-ті роки і отримує назву постструктуралізму (або неоструктуралізму).

Загальною рисою структуралізму і постструктуралізму є інтерес до проблем мови. Розглядаючи мову як єдинопридатний фундамент для пізнання, а також для дій та існування, вони прагнуть мати справу з текстовими відображеннями цього світу.

Що з цього впливає для соціології? Постструктуралісти висувають наступні положення: по-перше, теоретичне знання є дискурсивна форма, що породжує тексти; по-друге, емпірична реальність, яку має витлумачувати теоретичне знання, теж є сукупністю текстових утворень (опитування, статистичні дані, відеозаписи); по-третє, зміст емпіричних текстів залежить від того, з позиції яких теоретичних текстів вони будуть прочитані; врешті, по-четверте, вивчення емпіричних текстів веде до розуміння того, що відбувається у світі, більше, ніж будь-які інші емпіричні дослідження.

Ще одна основоположна теза постструктуралізму міститься у витлумаченні соціальної всезагальності. Прихильники позитивізму намагалися віднайти організуючу силу, що єднає увесь світ, а ідеологи постструктуралізму наполягають на тому, що світ є таким, яким він є, не через якийсь єднаючий фактор, а завдячуючи відмінностям, що лежать у його підґрунті. Відтак виводиться завдання не пошуку єдиних принципів та законів існування цього світу, а вивчення його відмінностей, що споріднює постструктуралізм з постмодернізмом. (В соціополітичному плані це орієнтує увагу на соціальні меншини, маргінальні групи, девіантну поведінку, нетрадиційне світосприйняття тощо).

Постструктуралісти підкреслюють також важливість «децентралізації об'єкта дослідження». Головним для дослідника повинен бути текст, а у тексті — його внутрішня структура. Авторство тексту особливого значення не має: важливими є не наміри, бажання того, хто створює текстову реальність, а лише «внутрішня гра значимих складових» (Е. Гідденс).

Виходить, соціологи мають зосередитися на аналізі об'єктивної структури суспільства, а не на ролі окремих діючих осіб, які конструюють суспільство. Такий концептуальний підхід кращим чином ілюструється на прикладі робіт видатного представника постструктуралізму Мішеля Фуко*.

* Мішель Фуко (1926 — 1984) — відомий французький соціолог, історик культури. Працював у багатьох університетах Європи, від 1970 р. — професор Коллеж де Франс. Автор низки концепцій та праць, що справили значний вплив на розвиток соціологічної думки ХХ ст. Серед них концепції «археології знань», «генеалогії влади», історії сексуальності та зовнішнього контролю над особою тощо. Теоретико-методологічні положення Фуко щодо правомірності співіснування різних елементів знань, а отже, некумулятивності (ненарощуваності) знань і плідності дискурсивних практик, його ідеї першовартості соціальної детермінації людини були помітним внеском у розвиток соціологічної думки кінця ХХ ст.

Різнібічні праці Фуко містять чимало цікавих теоретичних і методологічних ідей, які характеризують постструктуралістський підхід до соціальної сфери. Фуко займався емпіричними дослідженнями божевільня й «психіатричного притулку», питаннями медицини й історії клінічної практики, проблемами злочинності й ув'язнення, вивчав відношення до сексуальності у різних суспільствах та пов'язані з ними проблеми контролю над особою.

Перші його праці присвячені науковій методології, «археологічним розкопкам» людського знання, аналізу певних масивів знань, ідей та засобів мовної діяльності. Свою концепцію «археології знань» він протиставляє власне історії та історії ідей. Обидва напрями Фуко вважає надто раціональними, що надають знанням зайву спадкоємність та цілісність. Він намагається вивчати дискурсивні явища — усні та письмові тексти, прагне дійти до суті обставин, які зумовлюють можливість дискурсивних форм людської діяльності, відшукати «сукупність законів створіння», що визначають можливість усього, що може бути вимовлено у межах певного мовного акту. Дискурсивно сформульовані судження, як і той шлях, котрий вони долають для того, щоб перетворитися у знання або наукову дисципліну, зумовлюються, підкреслює Фуко, не зовнішньою реальністю, яка вивчається, а насамперед глибинними правилами мовної діяльності та її практикою. Тобто його цікавили головні складові дискурсивної діяльності, яка лягла у підвалини сучасних наук, зокрема наук про людину і суспільство.

Наступний етап його наукової роботи присвячений «генеалогії сили». Фуко досліджував, як людина керує собою й собі подібними з допомогою виробництва та нагромадження знань. Розглядалися як механізми і технології панування, які виникали й поширювалися завдяки знанням, так і шляхи використання таких механізмів і технологій різними соціальними інституціями для примусу людей. Завданням було довести зв'язок між знанням та силою влади. Історія для Фуко — це процес переходу від однієї системи владарювання і примусу до іншої. Він відмовлявся визнавати існування соціально свідомої діяльності якихось елітарних верств. Методологію, що розроблялась ним на історичному матеріалі, Фуко прагнув застосувати і до аналізу сучасного світу, реалізуючи антисуб'єктивістські установки.

Ідеї «археології знань» відшліфовувались на «розкопках» історії психіатрії. Як зазначає Фуко, наукова психологія ХІХ ст. виростала на відокремленні божевільного від розумного, процес якого розпочався після епохи Відродження і перервав «діалог розуму та божевілья». (На «більш глибокому рівні» божевілья, за Фуко, є формою дискурсивної діяльності). Затаврувавши психіатрію як «монолог розуму про божевілья», Фуко заперечує у цій сфері будь-який науковий або людянісний прогрес. Більше того, недоліки всіх наук про людину (передовсім психології і психіатрії) він вбачає у

розділенні «розумного» і «божевільного», здорового і хворого, у підпорядкуванні моральним постулатам. Звідси виводиться, що призначення наук про людину — здійснювати моральний контроль над нею.

Французький мислитель послідовно проводить методологію структуралізму через різні сфери досліджень у різних працях («Божевільня й цивілізація», «Виникнення клініки», «Археологія знань і дискурс про мову», «Дисципліна та покарання» і т. п.), аналізуючи питання дискурсивної діяльності, суть яких розкривається у вислові: «важливо не те, про що людина могла подумати, і не те, наскільки висловлене нею відображає її справжню думку, а те, що зумовлює систематизацію вимовленого у вихідній точці». Тобто незалежні від свідомості особи чинники, які визначають її мовну діяльність.

Врешті, у своїй «Історії сексуальності» (перший том вийшов 1976 р.) Фуко зосереджується на проблематиці генеалогії влади. Адже сексуальність у його розумінні — це такий своєрідний згусток, де всі взаємини переростають у відношення влади. Мета дослідження вбачається у з'ясуванні тих особливостей тріади «сила — знання — насолода», які стримують дискурс щодо сексуальності людини. Аналізуються спосіб використання дискурсу відносно сексу та способи впливу влади на такий дискурс. Контроль над людською сексуальністю, що набуває за сучасних умов дедалі більшого розмаху, є могутнім джерелом влади, — робить висновок вчений. Питання про те, хто ми є, вже часто замикається на сексуальному. «Секс є пояснення всьому», — підсумовує Фуко.

Соціолог наполягає на тому, що у науковому вивченні сексу не повинно стати наріжним питання придушення сексуального, а ліпше звернутися до взаємодії сексу та влади. Тут виявляються універсальні фактори людського буття. До XVIII ст. наука намагалась навчитися керувати смертю, а опісля прагне керувати життям, передусім сексуальним через «анатомополітику людського тіла», тобто нав'язування певних правил, і «біополітику населення», тобто регуляцію народжуваності, здоров'я, тривалості життя і т. п. У сучасному західному суспільстві, стверджує Фуко, секс став важливішим, ніж душа, таким важливим, як саме життя. Пізнаючи сексуальне, суспільство отримує владу над життям. Визволитися з-під цього тиску — намагання влади підкорити наші тіла, наші втіхи і наші знання в усьому їхньому розмаїтті — можна, лиш вивільнившись від верховенства сексу.

Концептуальний підхід, ідеї та висновки М. Фуко справили значний вплив на сучасну соціологічну думку, у його працях піднято чимало важливих для соціальної теорії проблем.

Різні гілки постструктуралізму мають свої відмінності. Так, нео-марксистський структуралізм (Л. Альтюссер, Н. Поулансас) зосеред-

жується на визначальних великомасштабних структурах суспільства — насамперед економічних, а також політичних й ідеологічних. Інші французькі постструктуралісти, слідом за М. Фуко, — переважно на мікроструктурах розумової діяльності. Постструктуралізм не залишився нечутливим до критик, впливів інших теоретичних підходів. Відзначимо тут інтеграційні теорії «каркасного (frame) аналізу» Е. Гоффмана, макроструктурного обміну П. Блау, прихильників теорії мереж (network theory). Але всіх теоретиків, що так чи інакше мають відношення до структуралізму, єднають такі риси, як підкреслення важливості спеціальних версій лінгвістики для соціальної теорії; відносної природи цілісностей залежно від характеру їх означення; першозначущості тих, хто визначає (signifiers), над тим, що визначається; децентралізації (усунення з центру уваги аналізу) суб'єкта текстуальних матеріалів; тимчасового характеру того, що конструює природу об'єктів та подій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — Спб.: Логос, 1994. — 405 с.
2. Левин-Стросс К. Структурная антропология. — М.: Наука, 1985. — 536 с.
3. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 608 p.
4. Social Theory Today. — Eds. by A. Jiddens, Y. Turner. — Oxford: Polity Press, 1987. — 428 p.

Постмодернізм: П. Бурд'є. Постмодерністські ідеї в гуманістиці кінця XX ст. викликають жвавий інтерес, постійні дискусії, які не обійшли й соціальну теорію. Постмодернізм постає сьогодні потужним міждисциплінарним інтелектуальним рухом, новим соціально-філософським підходом до суспільного життя, культури, людської діяльності. Він є не стільки теоретичною парадигмою, скільки ракурсом бачення, набором концептуальних підходів до соціокультурної реальності. Ідеї й принципи даного бачення концентруються у поглядах та працях таких мислителів, як Ж. Бурдіяр, Ж.-Ф. Льютар, Ф. Джемсон, Д. Келнер та ін.

У соціологічній думці постмодерністський підхід синтезує кілька напрямів соціологічного теоретизування. Він включає різні інтерпретації сучасної соціальної і культурної реальності, котрі взаємодоповнюють або, навіть, суперечать одна одній, котрі ще не встоялись і досить розпливчаті, але поєднуються у спільному дискурсі, малюють один «образ» суспільства, що означається «постмодерним».

Які визначальні риси, характерні ознаки цього суспільства? Це найбільш обговорюване і багатозначне питання.

Передовсім означення постмодерного суспільства дається через протиставлення суспільству, яке називають модерним (розвинутим, «західним»), через відмову від засад, ідеалів, смислів, цінностей модернізму. А саме: від домінування раціоналізму і прогресизму як абсолютів добра, інструментальної раціональності соціальних відносин.

Взагалі модерне суспільство вважається надто раціоналізованою, жорсткою системою, а постмодерне характеризується більш ірраціональними й гнучкими формами соціальних зв'язків.

Провідники ідей постмодернізму виступають продовжувачами критики модерності (або капіталістичного розвитку в XIX ст.), яка здійснювалася Ф. Ніцше, З. Фрейдом, Х. Ортегою-і-Гасетом, згодом М. Хоркхаймером, Е. Фроммом та іншими прибічниками негативної оцінки «індустріального», «масового» суспільства та модерністської моделі суспільного розвитку. Ця критика стосувалась головним чином сфер культури та суспільної свідомості.

Відмітною рисою культури постмодернізму є її еkleктизм, рівноправ'я різних уподобань, стилів життя, плюралізм естетичних стандартів, толерантність у царині мистецьких смаків та поведінки, заперечення поділу на «високу» та «низьку» культури тощо. А також автономізація культурної сфери від економічної та ідеологічної. Кожна сфера підпорядковується власній логіці розвитку, є «самодозволяючою», співвідноситься з нормами, притаманними саме її сфері.

Важливою ознакою є розрив з культурною традицією модерністського Просвітництва. Початок «ситуації постмодернізму», за свідченням проникливого її аналітика А. Турена, пов'язаний із розгортанням нового світу бажань, цінностей, нових форм соціальної організації та поведінки, і насамперед у сферах споживання, дозвілля, приватного життя. Ці нові форми вже не оцінюються з точки зору «нерозвинуті — розвинуті», «застарілі — модернізовані», ідеологія прогресивного розвитку, як і теза універсалізму культури (європейського зразка), заперечується. Натомість утверджується рівність різних культур і дискурсів, відхід від моністичної, універсальної системи ідентифікації, що ґрунтується на раціонально-свідомій організації людської життєдіяльності.

Часи постмодернізму характеризуються зміною смислових орієнтирів, способу формування соціального мислення, вихідних принципів пояснення соціуму, що рішуче розходиться з принципами природничо-наукового знання. Нові інтерпретативні моделі сягають ідей «життєвого світу», феноменології, герменевтичного розуміння явищ культури. Провідники постмодерністських поглядів прагнуть довести, що нова констеляція теоретико-методологічних підходів

більш адекватно відображатиме екзистенціальні настановлення людей, сучасні духовні воління спільнот.

Сутність теоретичної переорієнтації постмодернізму найбільш виразно втілюється в понятті «деконструкція» (інакше — переконструювання), що включає де-легітимізацію «великих нарацій» (або «вчень») про «звільнення людства», де-композицію соціальної реальності, деструкцію ілюзій щодо можливостей побудови суспільства на засадах «свободи, рівності й братерства», деідеологізацію соціально-філософського мислення.

Означена деконструкція в соціологічній теорії виявляється у зміні методології соціального пізнання, постмодерністському розумінні «знання» взагалі. Як зазначає Льотар, постмодерністську думку можна визначити як дискредитацію головних систем знань минулого, типу систем Маркса чи Парсонса, тієї науки часів модернізму, що включає «діалектику Духу, герменевтику значень, емансипацію раціонального, діючого суб'єкта, або творіння добробуту». Методологічна установка постмодернізму полягає у відмові від претензій на «тотальність» у пізнанні, в акценті на різноманітність, толерантність до несумірного. Соціальне знання має просуватися до нового синтезу теоретичних узагальнень, але вже «менших, локалізованих нарацій». Тобто замість єдиної, систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних, часто несумірних соціологічних концепцій. Оскільки, за твердженням Бодрі'яра, те модерністське розуміння соціального, яке базувалося на раціональному контракті, громадянському суспільстві, прогресі, владі й виробництві, не має більше ґрунту, соціальна реальність вже інша.

Тенденція до розмивання міждисциплінарних кордонів — також характерна для цього методологічного підходу. Міждисциплінарній, мультимірівальній перспективі, яка обіймала б соціологію, філософію, політекономію, історію, теорію культури тощо, віддається безумовна перевага. У напрямі поєднання різних теоретичних мов, засобів символізації, систем цінностей через їхню нову інтерпретацію та взаємоузгодження вбачається шлях до синтезу в сфері соціального знання. Різні теоретичні побудови розглядаються як тексти, авторські конструкції, жодна з яких не має привілейованого статусу. Їх необхідно де-містифікувати у ході дискурсу, і це буде передумовою створення нового, синтетичного знання.

Отже, у площині завдань теоретичного синтезу в соціології провідники постмодернізму висувають теоретико-методологічну програму, яка ґрунтується: на запереченні доцільності намагань створити єдину, всеохоплюючу теорію; на прийнятті і визнанні рівнозначності різних синтезуючих підходів; зруйнуванні кордонів між науковими

дисциплінами; демістифікації теоретичної риторики і вільному використанні всього теоретичного надбання для творіння нового синтезу.

У теоретичних концепціях П. Бурд'є * переплелися виразні тенденції розвитку соціальної думки кінця ХХ ст. Він уособлює тип оригінального мислителя, в творчості якого яскраво проявилась необхідність синтетичного теоретизування в соціології. Французький теоретик не вміщується в межі якогось напрямку, школи, а прагне інтегрувати різні концептуальні ідеї для вирішення на новому рівні традиційних соціологічних дилем, зокрема об'єктивності, соціальної структури та соціальної дії.

Бурд'є ставить завдання довести фальшивість протиставлення об'єктивізму та суб'єктивізму в соціології, структурних і діяльних підходів, стверджує безпідставність ігнорування однієї зі сторін. Зосередження на структурі веде до ігнорування процесу конструювання соціального світу самим діячем, а зосередження на тому, як діяч сприймає, осмислює і реагує на навколишній світ, веде до ігнорування самих структур (їхнього впливу), в яких це відбувається. На його думку, треба виходити з діалектичних відносин між об'єктивними структурами та суб'єктивними феноменами. Просування на шляху вирішення даної проблеми, навколо якої не вщухають суперечки соціологів різних шкіл, він бачить в аналізі реальної *практики*, що виступає неминучим результатом таких діалектичних відносин. Практика не об'єктивно детермінована, як і не є продуктом вільного волевиявлення. До того ж саме аналіз практики дає змогу позбавитися надмірного інтелектуалізму, на який хибує сучасна соціологія.

Свій підхід до діалектичного зв'язку між соціальною структурою та тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, Бурд'є іменує «конструктивістським структуралізмом» (або «структуралістським конструктивізмом»). Соціолог стверджує, що об'єктивні структури існують не тільки в мові чи у певній культурі, а й у самому соціальному світі, вони не залежать від свідомості діячів, які, у свою чергу, здатні керувати своєю практичною діяльністю і репре-

* П'єр Бурд'є (1930 р. нар.) — французький соціолог, відомий як соціальний філософ, закінчив Вищу педагогічну школу, де його вчителями були Л. Альтюссер і М. Фуко, викладав в Алжирі (там з'явилися перші соціологічні праці), потім у Парижі, 1975 р. він заснував Центр європейської соціології, журнал «Дослідження в соціальних науках», став дійсним членом Французької академії (1981 р.), врешті — очолив кафедру соціології Коллеж де Франс. Автор 26 книжок, серед них: «Педагогічні взаємини і комунікації» (1965), «Ремесло соціолога» (1966), «Начерк теорії практики» (1977), «Розрізнення: соціальна критика суджень смаку» (1979), «Відповіді» (1992) та ін.

У публіцистиці, філософських роздумах, теоретичних роботах П. Бурд'є зосереджується на пошуках розв'язання актуальних дилем соціологічного знання, пропонує нові перспективи розвитку соціології. Його творчість є яскравим зразком соціофілософської традиції, творчого вирішення теоретико-методологічних проблем, що повстали в наші дні в соціальних науках.

зентувати себе згідно зі своїм задумом. Водночас треба брати до уваги генезис моделей уявлень, мислення і дії людей, що складаються об'єктивно, тобто до того, як люди почнуть їх використовувати. (У цьому плані Бурд'є продовжує лінію постструктуралізму). Аналізуючи, як люди сприймають і конструюють свій світ, він не погоджується з суб'єктивістськими інтеракціоністськими витлумаченнями цих процесів (зокрема, феноменологів, символічних інтеракціоністів і т. п.), такі схеми конструювання визначаються, детермінуються зовнішніми структурами. Тобто, за його виразом, «ментальні структури визначаються соціальними структурами». Проте й активний, динамічний індивід, згідно з його концепцією, здатний до «неспрямованого вигадання, імпровізації, яка регулюється».

Для кращого осягнення зв'язку, діалектичної взаємозалежності між об'єктивним і суб'єктивним в теорії Бурд'є необхідно звернутися до його тлумачення застосованих ним понять «габітус» та «поле», де перше стосується того, що міститься у свідомості діячів, а друге — того, що лишається поза свідомістю діячів.

Габітус — це ментальні або когнітивні структури, з допомогою яких люди живуть у соціальному світі, спрямовуються у своїх діях, це набір схем (моделей), через які люди сприймають, розуміють і оцінюють світ. Саме у формі таких схем, зразків відливається їхня практика та водночас з їх допомогою оцінюються її наслідки. Габітус — це «втілені соціальні структури», які відображають об'єктивний поділ, що має місце: класові структури, вікову та статеву диференціацію тощо. Габітус формується в результаті тривалого зайняття певної позиції, розташування в соціальному світі, він залежить від сутнісних рис цієї позиції, яка у кожного індивіда своя. Відповідно габітус кожного є неповторним. Але люди, що займають подібні позиції, схожі розташування в одному соціумі, матимуть подібні габітуси, близьке (але не уніфіковане) сприйняття цього світу.

Таким чином, габітус можна визначити як певну диспозицію дій, способу відчуття, омислення і оцінення суб'єктом соціального світу, певну сукупність внутрішніх установок, яких набуває людина в процесі практики, настанов, що в ній укорінилися, що результують засвоєні знання і досвід певного місця перебування у соціальному просторі.

Габітус формується колективною історією спільнот, і при виявленні в індивідуальних діях людей він все-таки демонструє особливості колективного досвіду певної спільноти. Ще одна характеристика габітуса полягає в тому, що він нижче рівня свідомості та мови, поза можливостями інтроспективного аналізу чи контролю індивідуальною волею. Тобто люди не можуть осягнути, як він оперує. Він проявляється в індивідуальній поведінці, практиці —

скажімо, в тому, як ми говоримо, їмо, ходимо, сміємось тощо. Адже це відбувається наче само по собі.

Габітус продукує (через відлиття у певні форми) соціальний світ і є продуктом соціального світу. З одного боку, він «структурує структуру», тобто формує цей соціальний світ за певною схемою, з другого — він «структурується структурою», тобто є структурою, внутрішньою диспозицією, яка структурується соціальним світом. Отже, в концептуалізації Бурд'є в самому понятті «габітус» вже присутня діалектика об'єктивного і суб'єктивного, що «переливаються» одне в одне. За словами соціолога, «діалектична інтерналізація (суб'єктивізація, надання суб'єктивного значення) екстернального (зовнішнього) та екстерналізація (виведення) інтернального (суб'єктивного) постійно має місце в суспільному житті.

Переважно суб'єктивізований габітус взаємодії є об'єктивізованим «полем». Поле, за Бурд'є, — це мережа відносин між об'єктивними позиціями соціальних діячів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. Тут французький теоретик відмежовується від інтеракціоністських або інтерсуб'єктивістських інтерпретацій міжлюдських зв'язків. Об'єктивно визначені позиції займають як окремі соціальні суб'єкти, так і соціальні інститути. Останні також визначаються існуючою структурою кожного поля. Тобто в соціальному світі є декілька полів (наприклад, економічне, релігійне, художнє, політичне...), кожне з яких має власну структуру, логіку функціонування і відповідне розуміння відносно речей, які там мають місце. Поле, за Бурд'є, є ареною змагань соціальних діячів або груп за поліпшення своїх позицій, за здобуття більш привілейованого місця в соціальній ієрархії. Воно виступає різновидом ринку, де використовуються різні види капіталів (економічний, культурний, соціальний, символічний) для демаркації позицій. Тобто «поле» — це соціальний простір, де реалізуються завоювання певної позиції соціальними діячами, її захист або просування вгору соціальної ієрархії.

Посередником між габітусом та соціальним світом, котрий об'єктивується у полі, в теорії Бурд'є виступає *практика*. Адже саме в процесі практики власне габітус складається, паралельно і соціальний світ є результатом цієї практики. (Така постановка питання вирізняє підхід Бурд'є від постструктуралістів). У процесі практики увага акцентується, знову ж таки, на діалектичному зв'язку, де відсутня первісна детермінація, бо габітус виступає структуруючою диспозицією, яка весь час конститується практикою, і відіграє роль чинника та скеровує цю практику. Габітус формується через практику й, у свою чергу, слугує уніфікації та узагальненню практики. Таким чином, габітус не детермінує дію. Він просто «пропонує»: що люди повинні (можуть) думати, який спосіб дій вони по-

винні (можуть) вибирати. Він задає принципи, за якими люди роблять вибір, обирають стратегії, якими користуються у світі соціальних відносин. Отже, Бурд'є у своєму підході прагне уникнути крайнощів непередбачуваної спонтанності дій та тотального її детермінізму, примирити об'єктивне і суб'єктивне в соціальному пізнанні.

У наукових розробках Бурд'є проявились потреби соціологічного теоретизування нашого часу: спрямування соціологічного бачення до широких соціально-філософських узагальнень, синтезу різних теоретико-методологічних напрямів, інтеграції мікро- і макропідходів. Ця ж тенденція простежується в інших теоретичних концепціях, які привертають увагу соціологів наприкінці ХХ ст. Серед них теорія структуризації А. Гідденса, «комунікативної дії» Ю. Хабермаса, нові версії «теорії конфлікту» Р. Коллінза, теорії «раціонального вибору», теорії мереж, постмарксистські теорії тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. В. Королько, В. Танчер. Новые повороты в социологической теории // Социологическая теория сегодня. — Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1994. — 145 с.
2. Бурдье П. Социология политики. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
3. Льюар Ж.-Ф. Ситуация постмодерна // Философ. і соц. думка. — 1995, № 5 — 6.
4. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory — N. Y.: McGraw-Hill, 1992. — 608 p.
5. Featherstone M. Toward a Sociology of Postmodern Culture / Culture and Social Structure. — N. Y.: DeGruyter, 1988.

ЗМІСТ

Переднє слово (4)

Розділ перший

ПОЧАТОК ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ЯК ОКРЕМОЇ НАУКИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Огюст Конт і проект нової науки — соціології

Виникнення соціологічної науки (7). Біографічні відомості про О. Конта (8). Позитивне мислення, класифікація наук і предмет соціології (8). Порядок і прогрес, статика й динаміка (9). Формування принципів соціологічного методу (11).

Еволюціоністська соціологія Герберта Спенсера

Герберт Спенсер: вчений і доля його вчення (13). Теорія соціальної еволюції (13). Органіцизм та функціоналізм (16). Предмет і методологія соціологічного пізнання (17).

Історична соціологія Алексія де Токвіля

Життєвий шлях А. Токвіля (19). Основна тема роздумів і досліджень (20). Об'єкт та метод досліджень (21). Демократія, свобода й рівність (21). Індивідуалізм у демократичному суспільстві (22). Небезпека нового деспотизму (23).

Матеріалістична соціологія Карла Маркса

Ідейні джерела та середовище формування вченого і революціонера (24). Діалектико-матеріалістичний підхід до соціальних явищ (27). Динаміка соціальних змін, теорія суспільно-історичної формації (29). Теорія класів (31). Модель класового конфлікту (33). Відчуження (34). Ідеологія, класова свідомість (36). Історична доля соціологічних ідей К. Маркса (37).

Розділ другий

СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ХІХ — ХХ СТ.

Соціологія Еміля Дюркгейма

Життя і творчість Е. Дюркгейма (41). Концепція соціологізму (43). Предмет соціології: соціальні факти (44). Правила соціологічного методу (47). Нормальне і патологічне (48). Соціологічне пояснення (49). Соціальна солідарність і її перевтілення (50).

Система соціології Вільфредо Парето

Віхи біографії і творчості В. Парето (53). Ідеал соціології як науки та її метод (54). Предметна царина соціології: нелогічні дії (55). Резидуї та деривації (56). Суспільство як соціальна система (58).

Формальна соціологія Георга Зіммеля

Біографічні відомості про Г. Зіммеля (60). Предмет і завдання соціології (61). Концепція соціальної диференціації (63). Основні питання формальної соціології (66). Теорія конфлікту (69). Соціологія культури (70).

Розуміюча соціологія Макса Вебера

Життя і творчість М. Вебера (73). Методологічні орієнтири (75). Соціальна наука як наука про дійсність (77). Концепція ідеальних типів (78). Принцип «свободи від оціночних суджень» (79). Основні категорії розуміючої соціології (81).

Розділ третій

ВИТОКИ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Політична соціологія Михайла Драгоманова

Біографічні відомості про М. Драгоманова (88). Соціологічний метод (88). Розуміння суспільного прогресу та соціальної еволюції (90). Політичний лібералізм (91).

Генетична соціологія Михайла Грушевського

Визначний громадський діяч і вчений (93). Формування історико-соціологічного бачення (94). «Генетична соціологія» й теорія суспільності (95). «Українські переживання» і політична соціологія (98).

Соціальна наука Богдана Кістяковського

Життєвий шлях (99). Методологія соціальних наук (100). Обґрунтування соціології права (101).

Соціологія державотворення та політична антропологія Вячеслава Липинського

Життєвий шлях і громадсько-політична діяльність (104). Домінанти соціально-політичного мислення (105). Політична антропологія (107).

Розділ четвертий

ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

Гуманістична соціологія Флоріана Знанецького

Біографічні відомості про Ф. Знанецького (109). Світ культури як світ цінностей (111). Концепція гуманістичного коєфіцієнта (114). Системний підхід до культурної дійсності (117). Теорія соціальних дій (119). Соціологія як наука про культуру (120).

Інтеракціоністська соціологія Джорджа Міда

Біографічні відомості про Дж. Міда (126). Теоретико-методологічні засади (126). Основні тези і поняття символічного інтеракціонізму (129). Відкриті питання соціологічної теорії Дж. Міда та її сучасні версії (134).

Структурно-функціональна соціологія Толкотта Парсонса

Біографічні відомості про Т. Парсонса (140). Орієнтири соціологічного теоретизування (142). Волонтаристська теорія дії (144). Системи дії (147). Концепція соціальної системи (148). Проблематика соціальних змін (152).

Розділ п'ятий

СУЧАСНИЙ ЕТАП ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ (КІНЕЦЬ ХХ СТ.)

Теорія конфлікту: Ральф Дарендорф, Люїс Козер

Історико-культурні та ідеологічні фактори формування конфліктологічного підходу (154). Теоретико-методологічні засади конфліктології (157). Від утопії рівноваги до реальностей конфліктності: Р. Дарендорф (159). Функціональність конфлікту: Л. Козер (163).

Соціобіологія та соціальний біхевіоризм (Е. Уїлсон, П. Ван ден Берге, Б. Скінер)

Натуралізаторський виклик соціології (171). Від ранніх теорій інстинктів до концепцій «суспільнених генів» (174). Соціобіологічний ракурс соціального життя: Едвард Уїлсон (175). Біологічний функціоналізм: Пер Ван ден Берге (178). Біхевіористична соціологія Б. Ф. Скінера (182).

Теорія соціального обміну: Д. Хоманс, П. Блау

Теоретичні джерела (188). В центрі уваги — «реальна поведінка» (190). Критика абстрактного теоретизування у світлі психологічного редукціонізму (194). «Елементарні форми» соціальної поведінки (195). Макроструктуралізм П. Блау (198).

Новітні пошуки в царині соціологічного теоретизування

Неофункціоналізм: Дж. Александер, Дж. Тюрнер (202). Структуралізм і постструктуралізм: К. Леві-Строс, М. Фуко (210). Постмодернізм: П. Бурд'є (215).

Навчальний посібник

**РУЧКА АНАТОЛІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
ТАНЧЕР ВІКТОР ВОЛОДИМИРОВИЧ**

КУРС ІСТОРІЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

*Рекомендовано
Міністерством освіти України*

Київ, видавництво «Наукова думка»

Оформлення художника *В. Г. Самсонова*
Технічний редактор *Т. С. Березяк*
Коректор *К. С. Мірзамухамедова*
Оператори *Н. Ф. Ігнатова, Н. А. Заколюдяжна*
Комп'ютерна верстка *Г. М. Ледяєвої*

Підписано до друку 13.10.95. Формат 60×84/16.
Папір офс. №1. Офс. друк. Гарн. Таймс.
Ум.-друк. арк. 13,02. Ум. фарб.-від. 13,25.
Обл.-вид. арк. 17,15. Тираж 5000 пр.
Зам. 5-279.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Наукова думка»
252601 Київ-4, вул. Терещенківська, 3.

Р. с. № 05417561

АТ «Книга» 254655 Київ-53,
МПС, вул. Артема, 25.